૧૯૨૭ ની ભેટ.

સ્વ. હરિપ્રસાદ છો. કવિ સ્મારક.

સ્વામી વિવેકાનંદના

સદુપદેશ

શ્રીમાળી શુભેચ્છક છાપાલય.

સ્વ. હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કવિ સ્મારક.

શ્રીમાળી શુભેચ્છકની સને ૧૯૨૭ ની ભેટ.

સ્વામી વિવેકાનંદના

સદુપદેશ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રીમાળી શુભેચ્છક કાર્યાલય તરફથી

ત્ર્યંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી.

દોલતખાના, ૪૧૦૩-૬—અમદાવાદ.

સં. ૧૯૮૪. સને ૧૯૨૮.

પ્રત ૧૦૦૦

અમૂલ્ય.

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર મુદ્રણાલયમાં
શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.
રાયપુર : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

"શ્રીમાળી શુભેચ્છક" ના ગ્રાહકોને પ્રત્યેક વર્ષે એકાદ ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવે છે. સને ૧૯૨૭ ની સાલ માટે **સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય** તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ **સ્વામી વિવેકાનંદ**ના દસ ભાગમાંથી કેટલાક મહત્વના વ્યાખ્યાનો અને લેખોની તારવણી શ્રી. ચીમનલાલ દલપતરામ કવિએ કરી આપી હતી. તે વ્યાખ્યાનો અને લેખો ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની પરવાનગીથી પ્રસિદ્ધ કરી ગ્રાહકવર્ગના હસ્ત કમલમાં તે રજુ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પરવાનગી ભિક્ષુ અખંડાનંદજી વિના સંકોચે અને ઉત્સાહથી આપે છે તે માટે આ કાર્યાલય તેમનું સંપૂર્ણ ઋણી છે. સ્વામીજીનો "પુર્વ અને પશ્ચિમ" નો અગત્યનો લેખ પણ આ પુસ્તકમાં આપવા વિચાર હતો પણ તે લેખ લાંબો હોવાથી પુરતકનું કદ અને ખર્ચ અત્યંત વધી પડે તેવા ભયથી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું મુલ્તવી રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રભુ ઇચ્છા તો તે લેખ હપ્તાથી શ્રીમાળી શુભેચ્છકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. આ પુસ્તક ગ્રાહક વર્ગના હાથમાં મુકવા અમે શક્તિમાન થયા છીએ તેનું માન તો શ્રી. છોટાલાલ દલપતરામ કવિનેજ ઘટે છે કારણ કે પ્રત્યેક વર્ષની માફક પોતાના સ્વ. પુત્ર હરિપ્રસાદના સ્મારકમાં આ વર્ષે પણ આ પુસ્તક પોતાના ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉદારતા તેમણે દર્શાવી છે. આ ઉદારતા માટે શ્રી. છોટાલાલ દ. કવિનો, લેખોની પસંદગી માટે શ્રી. ચિમનલાલ દ. કવિનો અને લેખો વગેરેનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનો અત્રે અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રીમાળી શુભેચ્છક કાર્યાલય
દોલતખાના ૪૧૦૩—૬
અમદાવાદ.

ત્ર્યંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી.
તન્ત્રી તથા વ્યવસ્થાપક.

સ્વામી વિવેકાનંદજી-કરિઅદ્ર

स्वामी विवेकानंदना सदुपदेश.

स्वामी विवेकानंदनो संदेशो

(ભગિની નિવેદિતાના "મારા ગુરુનો સંદેશો" એ અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી)

સ્વામી વિવેકાનંદનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોએ જો કે સમસ્ત જગતને સત્યધર્મનું એક શાસ્ત્ર આપ્યું છે, છતાં સ્વામીજીના સ્વદેશનાં બાળકોને તો એ વ્યાખ્યાનોએ ધર્મનું આદર્શ સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દીપ્રજાની આધુનિક અધોગત અવસ્થામાં જ્યારે તેના ઉપર ચારે તરફથી વિદેશીય સંસ્કારોનાં આક્રમણ થતાં હતાં, ત્યારે તેને ખરેખર એવા સમર્થ આલંબનની જરૂર હતી કે જેનો તે આશ્રય લઇ શકે. કોઇ એવા દૃઢ અને પ્રમાણભૂત કથનની જરૂર હતી કે જેના ઉપર તે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી શકે. સ્વામી વિવેકાનંદના તેજ પ્રકારના સત્ય અને આગ્રહયુક્ત ઉપદેશોમાં હિન્દુપ્રજાને પોતાના ધર્મનું યથાર્થ દર્શન કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં—હિન્દુજાતિમાં જન્મી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ શિખરેથી એક હિન્દુ મહાત્મા હિન્દુધર્મનો પ્રચાર કરતો સમસ્ત જગતમાં વિચરે, એ બનાવ ઇતિહાસમાં પ્રથમજ બન્યો છે. પોતાના ધર્મનું શું કથન છે ? એવી જિજ્ઞાસા રાખનાર હિન્દુને અને પોતાનાં બાળકોને પોતાનાં ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવવા ઇચ્છનાર માતાપિતાઓને સ્વામી વિવેકાનંદના ગ્રન્થો તરફ નિઃસંશય વળવું પડશે. કદાચ હિન્દુતાનમાંથી ઇંગ્રેજી ભાષાનો લોપ પણ થઇ જાય, તથાપિ એ ભાષામાં અપાએલા સ્વામીજીના ઉપદેશો તો પૂર્વને તેમજ પશ્ચિમને જ્ઞાનશિક્ષણના ઉત્તમોત્તમ સાધનરૂપેજ સદા રહેશે એ નિર્વિવાદ છે. સાંપ્રતકાળમાં હિન્દુધર્મનાં આમતેમ વેરાએલાં રત્નોનો યથાસ્થિત સંગ્રહ કરી એક માળા ગુંથવાની આવશ્યકતા હતી; તેમજ ભૌતિકશાસ્ત્રોરૂપી મિશ્ર સોનું ભઠ્ઠીમાં ખૂબ તપાવતાં તેમાંથી પણ સાચું સોનું નીકળે છે એવું દર્શન કરાવનાર એક ધર્મની જગતને જરૂર હતી. આ ઉભય લક્ષ્ય સ્વામીજીના પ્રખર અભ્યાસ અને વિવેકસંપન્ન યોજનાથી સિદ્ધ થયું છે. સ્વામીજીના ઉપદેશોમાં અને એમના દૃઢ જીવનમાં જે સનાતનધર્મને તેઓ માનતા હતા તેની દૃઢતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જે ધર્મશ્રદ્ધાને પ્રભાવે સત્યના વિકટ પ્રસંગોમાં પણ વીરતાપૂર્વક કર્તવ્યભાન જાગ્રત રહેવા દઈ સમસ્ત જગતમાં સનાતન ધર્મની ધ્વજા ફરકાવી છે, તે ધર્મમાં—તે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધામાં ચિરકાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય છે, એમ કહેવામાં જરા પણ વાંધો નથી.

" માનવજીવનનું સાચું રહસ્ય અન્યને કહેવામાં પોતાનું પણ હિત સમાયલું છે. " આ પ્રેમસૂત્ર ભારતભૂમિમાં અનાદિ કાળથી વ્યવહારમાં મૂકાયલું છે. આપણે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે અન્ય દેશોના લોકોને કહી તેમનાં જીવન પ્રેમમય અને સુખરૂપ કરવાં, એ પણ આર્યભૂમિનું પરાપૂર્વનું બિરદ છે.

પ્રથમ શ્રીબુદ્ધભગવાને પોતાના શિષ્યોને અજ્ઞાનનિદ્રાને આધિન થએલી પ્રજાઓને જ્ઞાનના પ્રકાશથી જાગ્રત કરવા વિવિધ દેશોમાં

મોકલ્યા હતા; અને એમની નિર્વાણપ્રાપ્તિ પછી પણ આ કાર્ય શતકો પર્યન્ત ચાલુ રહ્યું હતું. પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપવાથી તે ઉલટું વધે છે, એ વાત આર્યદેશના લક્ષમાં આવી તેને શતકોનાં શતકો થઇ ગયાં છે. પોતાના જ્ઞાનનો અનેક દેશ દેશાન્તરોમાં પ્રચાર કરવાથીજ હિન્દુધર્મ એક 'અમોઘ' સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો છે. વિદેશમાં પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે "જો એક ધર્મ ખરો છે તો બીજા ધર્મો પણ ખરાજ હોવા જોઇએ. **સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ હોઈ વાસ્તવિક રીતે સમસ્ત જગત એકજ ધર્મપરાયણ** છે; અને એ રીતે હિન્દુધર્મ જેટલો મારો છે તેટલોજ તે તમારો સર્વનો પણ છે." પોતાના શિષ્યોને દેશાન્તરમાં મોકલવામાં ભગવાન બુદ્ધને જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હતો તેજ પ્રેમ સ્વામીજીના ઉપરોક્ત વાક્યોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. બીજા એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે "અમે હિન્દુલોકો કોઇપણ ધર્મનો વિરોધ કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમપૂર્વક અમે માનીએ છીએ કે સર્વ ધર્મોનો હેતુ પ્રભુને પામવાનો હોઇ અમે પણ ધર્મના એ મૂળતત્ત્વથી ભિન્ન નથી. ધર્મને નામે પ્રચલિત તત્ત્વ ભલે મહમદ પયગંબર તરફથી પ્રાપ્ત થયું હોય, ઝોરાસ્ટરે ઉપદેશ્યું હોય કે ઇસુખ્રિસ્ત પાસેથી મળ્યું હોય; પણ તેનો સાર ગ્રહણ કરવા અમે તૈયારજ છીએ. એક સાધારણ–જંગલી પ્રજાના મન્તવ્યથી તે અત્યુચ્ચ ધર્મભાવના પર્યન્તના સર્વ ધર્મ પ્રભુપ્રાપ્તિના–અનંતની સાથે ઐક્ય પામવાના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગજ છે, એ ભાવનાનો અમે કોઇવાર પણ ત્યાગ કર્યો નથી. સર્વ ધર્મરૂપી પુષ્પો પ્રેમસૂત્રમાં ગુંથી એક અનંતના ચરણમાં અર્પણ કરવાં એજ અમારો પૂજાવિધિ છે." અમુક મનુષ્ય પરદેશીય અથવા પારકો છે એવો વિચાર સ્વામીજીના મનમાં એકવાર પણ આવ્યો નથી. સમગ્ર મનુષ્યજાતિમાટે એમના ઉદાર ચિત્તમાં આત્મભાવનાનું સ્થાન હતું. સત્યધર્મનો એમણે સર્વને સમાન રીતે સદુપદેશ કર્યો છે.

અમેરિકાની "સર્વધર્મપરિદ્દ" માં એમણે "હિન્દુધર્મની કલ્પના" એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં એમનો ઉદ્દેશ માત્ર હિન્દુધર્મની સામાન્ય રૂપરેખા દોરવાનો હતો; પરંતુ વ્યાખ્યાન શરૂ થતાંજ પ્રેમ અને પવિત્રતાની એમની વાક્ધારા ચાલી અને એજ વ્યાખ્યાનમાં હિન્દુધર્મનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશ્યું એમ જણાઈ આવે છે. એ કેવો પ્રસંગ ! મિચીગન સરોવરને કાંઠે આવેલું ચિકાગો શહેર આ મહાન કાર્યને માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. ચિકાગોની વસ્તિ મુખ્યત્વે યૂરોપિયન છે, પણ સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં યૂરોપના કરતાં તેમનામાં અનેક વિશેષ તત્ત્વો છે. યૂરોપની દરેક પ્રજાએ અમેરિકાની પ્રજાને પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે, તેનું યથાર્થ દર્શન ચિકાગોમાં થાય છે. ત્યાં અનેક પ્રજાઓનાં—અનેક જાતિઓના—અનેક ધર્મોના લોકો વસે છે. ચિકાગોમાં જેવી રીતે યૂરોપિયન સંસ્કૃતિના કેટલાક શુભ અંશો જણાય છે તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃતિની કાળી બાજુનું પણ ત્યાં યથાર્થ દર્શન થાય છે. આ ભવ્ય નગર જગતનું એક બજાર કિંવા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન હોય તેવું જણાય છે. યૂરોપના સઘળા વર્ગના અને ધર્મોના મનુષ્યો આ શહેરમાં નિવાસ કરે છે. આવા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને વિવિધ વૃત્તિઓવાળા, બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોલાહલ ભર્યા બજાર જેવા જણાતા પણ અંતરમાં એ ધોંધાટના ગર્ભમાં શાન્તિયુક્ત એવા—ચિકાગો નગરમાં આ મહારાજ્યો અને મહાપ્રજાઓને એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો એ બહુ શુભ ચિન્હ છે. મનુષ્યસમાજ એક થાય અને વિવિધ પ્રજાઓ પ્રેમ અને મમતાના બંધનોથી બંધાય; એવો સમય લાવવાનાં કારણ ઉત્પન્ન કરવાનું માન ચિકાગો શહેરને ઘટે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનો "સર્વધર્મપરિષદ્નો" શ્રોતાવર્ગ કેવા પ્રકારનો હશે તેનું અનુમાન ઉપરના વિવેચન ઉપરથી થઈ શકે છે. પોતાના ધર્મથી અન્ય કોઇ ઉચ્ચ ધર્મ હોઇ શકેજ નહિ, પોતાની

સંસ્કૃતિથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ છેજ નહિ, એવો એ શ્રોતાવર્ગનો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયેલો જણાતો હતો; અને તેથીજ આ હિન્દુ—મૂર્તિપૂજક ધર્મના સાધુ તેમને શું નવું કહેવાના હતા તે એમને આશ્ચર્યજનક લાગતું હતું. જેમ સ્વામીજીની આગળ આવો વિદેશી શ્રોતાસમૂહ હતો તેવીજ રીતે એમની પાછળ પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનો સમર્થ અને શ્રદ્ધાપ્રાત્ર જ્ઞાનભંડાર પણ હતો. એમની પાછળ યુગોના યુગોથી ઉછળતો તત્ત્વસાગર વિજયધ્વનીથી ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. વેદોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીનકાળથી, ઉપનિષદોના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન દેખાતા જે ધર્મના ગર્ભમાં અનેક મત, અનેક પંથ અને અનેક સંપ્રદાયો તથા પેટા સંપ્રદાયોનો સમાવેશ થતો હતો; જે ધર્મના પવિત્ર જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જવલ બનીને અનેક સાધુ–સંતો અને ઋષિ–મુનિઓએ જગતને પ્રકાશમાન કર્યું હતું; જે ધર્મની અપેક્ષાએ બૌદ્ધધર્મ પણ કેવળ પ્રાકૃત જેવો હતો: એવા મહાન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદધિ એમની પૂંઠે ઉભરાઈ રહ્યો હતો. સ્વામીજીની સામે પશ્ચિમ હતું અને પાછળ પૂર્વ—હિન્દુસ્તાન હતું. જે દેશે હજારો વર્ષોથી—હજારો પ્રકારની ભિન્ન જાતિઓ અને ધર્મોનો સમાગમ સેવ્યો હતો; જેણે સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાંથી પ્રાપ્ત થએલા અનુભવોમાંથી પોતાને માટે અનેક પ્રકારનો છતાં એક સમભાવનો ધર્મ સાચવી રાખ્યો હતો; સ્થળ, કાળ કે ઉપાધિથી અતીત રહી સાર્વત્રિક અને વિશ્વવ્યાપી થવાની જે ભૂમિમાં યોગ્યતા હતી; એ ભૂમિની—હિંદની પ્રજાને વારસામાં મળેલો ધર્મ, એ સ્વામીજીનું સમર્થ પ્રોત્સાહન હતું.

ચિકાગોની સર્વધર્મપરિષદ્‌માં જાણે બે પ્રકારના ચૈતન્યસાગર પરસ્પર ભેટવાની તૈયારીમાં આવી ગયા હોય એમ લાગતું હતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો સંયોગ થવાનો આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો; અને એ મંગળકાર્ય સ્વામીજીના પ્રયત્નથી થવા પામ્યું છે. ચિકાગોની ધર્મપરિષદ્‌માં એક નવાજ પ્રકારનો સનાતનધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે,

એમ કહેવામાં ખોટું નથી. સ્વામીજીએ પોતાના સંબંધી કે પોતાના અનુભવ સંબંધી કશું પણ ત્યાં કહ્યું નથી, તેમજ પોતાના ગુરુ સંબંધી પણ એમણે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પરન્તુ પોતાના રાષ્ટ્રીય સનાતનધર્મ—આર્યાવર્તના અનેક અનુભવજન્ય અદ્વૈત—પ્રેમધર્મની જયઘોષણાથી એમણે પશ્ચિમની પ્રજાને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વામીજી પશ્ચિમના સુધારા અને સંસ્કૃતિના મધ્યસ્થાનમાં પોતાનો જયઘોષ કરતા હતા અને ચિકાગોમાંથી ઉભરાતો એ પ્રેમસાગર આખા પાશ્ચાત્ય જગતમાં પ્રસરી પાશ્ચાત્ય બન્ધુઓને નિદ્રામાંથી જગાડીને કહેતો હોય કે તમારૂં તેજ પૂર્વનું અને પૂર્વનું તે તમારૂંજ છે; અને જેમ તમારા ધર્મમાં મહત્તા અને સામર્થ્ય હતું તેમ સર્વ ધર્મો મહાન અને સમર્થ છે; એમ જણાતું હતું.

અનેક ધર્મો તથા સંપ્રદાયોના વિદ્વાનો અને પ્રતિનિધિઓ "સર્વધર્મપરિષદ્" ના ઉચ્ચાસન ઉપર સ્વામીજીની સાથેજ વિરાજમાન હતા; પરંતુ સાર્વજનિક ધર્મનું રહસ્ય સમજાવવાની યોગ્યતા તો સ્વામીજીનેજ પ્રાપ્ત થએલી હતી. સ્વામીજીનો ધર્મ એક વિસ્તૃત મહાસાગર સમાન હોઈ અન્ય સર્વ ધર્મો અને સંપ્રદાયો તેમાં નાના નાના નદ અને નદીઓ જેવા જણાતા હતા. સ્વામીજીએ ત્યાં કહ્યું હતું કે જુદાં જુદાં નદીનાળાં માર્ગે જવા છતાં પણ છેવટે સાગરમાંજ પહોંચાય છે; તેમ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો પણ માત્ર એકજ પરમાત્માને પહોંચવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોરૂપ છે. **मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।** તેમજ **यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम्॥**

અર્થાત્—જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે, જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં જ્યાં વિભૂતિ છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો વાસ છે. એ વાક્યનું કથન કરી સ્વામીજીએ તત્ત્વ દૃષ્ટિથી સર્વ ધર્મોની એકવાક્યતા કરી છે. મનુષ્ય પાપમાંથી પુણ્યમાં જાય છે તેમ નથી; દુઃખમાંથી સુખમાં

જાય છે તેમ નથી; તેમજ તે અસત્યમાંથી સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ પણ નથી. દુઃખ અસત્ય કે પાપ વાસ્તવમાં છેજ નહિ; પરન્તુ મનુષ્ય ન્યૂન પુણ્યમાંથી અધિક પુણ્યમાં, ન્યૂન સુખમાંથી અધિક સુખમાં, ન્યૂન સત્યમાંથી અધિક સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં અસત્યજ ન હોય ત્યાં કોઇ ધર્મને અસત્ય કેમ કહેવાય? આ હિન્દુધર્મનું રહસ્ય એમણે ત્યાં દર્શાવ્યું હતું. સનાતન ધર્મનો આ મુક્તિમંત્ર એમણે ત્યાં ઉપદેશ્યો હતો. ન્યૂનમાંથી અધિક પ્રાપ્ત કરતાં મનુષ્યે ચૈતન્યનો અનુભવ કરી પૂર્ણ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. મનુષ્ય પ્રયત્નનો એ અવધિ છે. મનુષ્યે છેવટે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ થવું જોઇએ. આ વિશ્વ કે જ્યાં વસ્તુમાત્ર નાશવંત જણાય છે, અને અને સર્વ કાંઇ મૃત્યુવશ પ્રતીત થાયછે તેમાં અવિનાશીની ઓળખ કરવી એજ મનુષ્યનો ખરેખરો ધર્મ છે. જે જગતનું સ્વરૂપ પ્રતિક્ષણે વિકારવશ છે તેમાં અવિકારી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને અસ્થિરતામાં સ્થિરતાનું દર્શન કરવું એજ મનુષ્યના પુરૂપાર્થનો હેતુ છે.

સર્વ જગતને ધર્મ શિખવવાનો અધિકાર તો આર્યભૂમિનેજ છે; એ કથનને સ્વામીજીએ સીલ—સિક્કાથી મજબુત કર્યું છે. સ્વામીજી સમસ્ત હિન્દુપ્રજાના ધર્મની ઇમારત વેદો ઉપર ચણાએલી માને છે; પણ વેદ શબ્દની વ્યાખ્યા એમણે પોતાના વિશ્વવ્યાપી ધર્મને અનુલક્ષીને કરી છે. જ્યાં સત્ય છે ત્યાં વેદ છે. સર્વ સત્યનો સમાવેશ વેદમાં થાય છે એમ નથી. પણ જે જે ધર્મમાં કે વાણીમાં સત્ય છે તે સર્વ વેદના નામને પાત્ર થાય છે. વેદો એક પુસ્તક નથી ભિન્ન ભિન્ન કાળના ઋષિ—મુનિઓએ જે સત્યનું કથન કર્યું છે તેનો સમુચ્ચય વેદ છે. સનાતન ધર્મના સંબંધમાં પણ વેદાંતના ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પૌરાણિક વિવિધ મૂર્તિપૂજાઓ પર્યન્તના સર્વ સંપ્રદાયોનો, બુદ્ધના શૂન્યવાદ અને જૈનોના નિરિશ્વરવાદનો પણ સનાતન ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. હિન્દુપ્રજામાં આજે અનેક મતમતાંતર,

સંપ્રદાયો કે પંથો દેખાય છે, પણ એથી કદાચ વધારે સંપ્રદાયો હોય તો પણ તે સર્વ ભિન્ન ભિન્ન દેશ–કાલ અને સંયોગોને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં એકજ ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો છે. પ્રત્યેકનો ઇષ્ટદેવતા ભિન્ન હોય તેથી ધર્મ કાંઇ ભિન્ન થઈ શકતો નથી, એમ સ્વામીજીનો અભિપ્રાય હતો. પ્રત્યેકને પોતાનો ઇષ્ટ દેવતા અને ઇષ્ટિ માર્ગ શોધવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. સનાતન ધર્મની આ વ્યાખ્યા માન્ય કરતાં હિન્દુ ધર્મનો વિસ્તાર જગતના કોઇ પણ ધર્મથી વધી જાય છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિથી જોતાં એજ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સનાતન ધર્મનું અંતિમ લક્ષ્ય છે; અને તે હરકોઈ પ્રકારે સધાય–પરમાત્માની સાથે ગમે તે રીતે યોગ થાય તેમાં ધર્મ જવાબદાર નથી. ધર્મમાં આવું સ્વાતંત્ર્ય એજ ધર્મનું અંતિમ સ્થાન કહી શકાય.

સનાતન ધર્મની ખૂબી આ વ્યાવહારિક ધર્મસ્વાતંત્ર્યમાંજ સમાયલી છે એમ નથી. હિન્દુ સનાતન ધર્મની મહત્તા કંઇક ઓરજ છે. સનાતન ધર્મ દરેક મનુષ્યને ત્રિકાલાબાધ્ય મુક્ત માને છે. સનાતનધર્મ કહે છે કે “ તમે સચ્ચિદાનંદ છો! તમારા વ્યાવહારથી પર જે પરમપુરુષ તે અંધકાર અને મોહથી પર હોઇને સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે. તેને જાણવાથીજ મનુષ્ય અમૃતત્વનો ભોક્તા થાય છે. તેને લીધેજ સર્વ જગત છે. આ એકજ સચ્ચિદાનંદ શબ્દમાં અનેક ધર્મો અને અનેક પંથો અંતર્ભાવ પામે છે. આ એકજ શબ્દાન્તર્ગત અનુભવ માટે બધા ધર્મો પંથો કે સંપ્રદાયો અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.” સ્વામીજીએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે, “ ધર્મનું એક નવું મંદિર બાંધવાનું મહત્ કાર્ય કરવાનું આપણે સર્વેએ સાથે મળીને કરવાનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. એ મંદિરમાં પ્રવેશવાનો સર્વને અધિકાર છે. તેના મુખમાં અને હૃદયમાં ૐનો કર્ણપ્રિય–પ્રાણપ્રિય ધ્વનિ ભરપૂર હોવો જોઇએ. આ કાર્યમાં તમારી

સર્વની સહાયતાની હું યાચના કરૂં છું." અને જેઓ એમના એ વ્યાખ્યાનમાં હાજર હતા તેમને એ મંદિર બાંધવા માટે હિન્દુસ્તાન એ એક સુરમ્ય સ્થાન જણાયું હતું; અને એ મંદિરમાં માત્ર હિન્દના વિવિધ ધર્મો અને પંથોના પૂજકોજ પ્રવેશ કરે એમ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના ધર્મો અને સંપ્રદાયોના અનુયાયીયો એ મંદિરના પ્રેમદ્વારમાં પ્રવેશ કરશે એમ એમને તે વખતે અનુમાન થયું હતું. હિન્દુસ્તાન જગતના સર્વ ધર્મોની માતૃભૂમિ છે અને ભવિષ્યમાં પણ સર્વ ધર્મોને પ્રેમપૂર્વક પોતાની ગોદમા લેવાને એજ ભૂમિ સમર્થ થશે. આપણે અનેક માર્ગો પર ચાલનારા હોઇએ, અનેક ગલીઓ કુંચીઓમાં ફરતા હોઇએ, તથાપિ સર્વને ભેટવાનું—મળવાનું એકત્ર થવાનું સ્થાન, નામ અને રૂપથી પર એવો જે પરમાત્મા તે તો હિન્દુસ્તાનના સનાતન ધર્મમંદિરમાંજ છે. દૃશ્યમાંથી અદૃશ્યમાં પ્રવેશ કરવો, આકારમાંથી બહાર આવી નિરાકારમાં લય પામવું અને અનેકરૂપે દેખાતા આ વ્યાવહારમાં એકતાનો અનુભવ કરવો એજ સર્વ ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે. આ તત્ત્વથી વિરૂદ્ધ હોય એવો એકે ધર્મમાર્ગ નથી એમ સનાતન ધર્મ મુક્ત કંઠે કહે છે. અને આમ કહેનાર ધર્મ સાથે કયો ઉચ્ચાશયી ધર્મ વિરોધ રાખી શકે તેમ છે? સર્વનો ઉદ્દેશ એકજ છે અને તે સર્વને માન્ય હોવો જોઇએ એમ સનાતનધર્મનું કથન છે. અન્ય મહાન ધર્મો અને સનાતન ધર્મમાં એક બીજો પણ ભેદ છે. અન્ય ધર્મો ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યને પામવા જ્યારે અમુક એક અથવા અન્ય અનેક માર્ગોનો ઉપદેશ કરે છે અને તે તેના અનુયાયીઓને કર્તો માને છે ત્યારે સનાતન ધર્મ એ લક્ષ્યને પામવા માટે ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે. આ ઉન્નત્તિના વિકાસક્રમનું ચડતું પગથીયું છે.

સ્વામીજીનાં સનાતન ધર્મ વિષયક વ્યાખ્યાનોમાં એમણે અમુક સિદ્ધાન્તો પોતાના તરફથી કહ્યા હોત તો તે એટલા માન અને

સત્કારને પાત્ર કદાચ ન પણ થાત. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને ભગવાન શંકરાચાર્યની પેઠે એમણે પ્રત્યેક વાક્ય, એકે એક શબ્દ શ્રુતિ–ઉપનિષદ્ના આધાર ઉપર ઉચ્ચાર્યો છે. એમણે હિન્દુસ્તાનને નવું કશુંજ કહ્યું નથી. તેનું પોતાનુંજ તત્ત્વજ્ઞાન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સત્ય તે સત્યજ છે. ન્યૂટને શોધ કર્યા પહેલાં પણ ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રકૃતિમાં હતો. આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ તથા આત્મા અને જગતનો સંબંધ પ્રથમથી જે છે તેજ છે; પણ સ્વામીજીના પ્રભાવ, જ્ઞાન અને અનુભવથી આપણે એ સંબંધને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની દ્રષ્ટિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક જોઈ શક્યા છીએ. સ્પષ્ટ અને વ્યાવહારિક ભાષામાં એમણે વેદાન્તના ઉચ્ચ રહસ્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે સાધારણ માણસ પણ સમજી શકે છે. એમના વિના એ વેદાન્ત, પંડિતો વગેરેના વાદવિવાદના વિષય રૂપેજ રહે તેમ હતું, સ્વામીજીએ તત્ત્વનો ઉપદેશ એક વાક્પટુ વિદ્વાનની પેઠે નહિ પણ અનુભવી બ્રહ્મનિષ્ટ પ્રમાણે કર્યો છે. સ્વામીજી શ્રોત્રીય હોઈ બ્રહ્મનિષ્ટ હતા. આત્માનંદસાગરના ગુહ્યતમ ભાગમાં એમણે ડુબકી મારી હતી. ત્યાંનો પ્રેમભંડાર હાથ કરી, કૃપા કરી એમણે આપણા જેવા પામર જીવોના ઉદ્ધાર માટે એ માર્ગ અમુક આપ્ત, અમુક પરકીય, અમુક બ્રાહ્મણ અને અમુક ચાંડાલ એવો લેશમાત્ર પણ ભેદભાવ રાખ્યા વિના સર્વ અધિકારીઓને સમાન રીતે દર્શાવ્યો છે.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે સ્વામીજીએ નવું લાગે એવું કશું કહ્યું નથી; તથાપિ પ્રાચીનની અર્વાચાન સાથે એકવાક્યતા કરતાં એમણે કંઈજ નવીન નથી કહ્યું એમ પણ કહેવા જેવું નથી. અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની તત્ત્વદ્રષ્ટિથી મનુષ્યનું જે અંતિમ લક્ષ્ય છે ત્યાં પૂજક અને પૂજ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અભાવ થઈ જાય છે, એ સ્થિતિ અંતિમ છતાં દ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત પણ એજ મંદિરનાં પગથીયાં છે. પ્રથમ દ્વૈતનો પછી વિશિષ્ટાદ્વૈતનો અને અંતે અદ્વૈતનો

અનુભવ થતાં મનુષ્ય મુક્ત થાય છે આ. ત્રણ ભાવનાઓમાં ઐક્ય પ્રવર્તાવવાનું સત્ય કથન સ્વામીશ્રીએ નવીનજ કર્યું છે. એજ ઐક્યને વધારે વિસ્તૃતભાવવાળું સ્વામીજીએ જણાવ્યું છે. સ્વામીજી કહે છે કે એ ઐક્યમાં ભેદનો વિચાર માત્ર પણ સંભવિત નથી. ભિન્ન ભિન્ન અધિકારની ભૂમિકાને લીધે એ ઐક્ય ન્યૂનાધિક જણાય છે. એજ સત્યને શ્રીરામકૃષ્ણ વધારે વ્યાવહારિક ભાષામાં ફેરવીને કહે છે કે " એકજ સત્ય સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારે દશ્ય થાય છે. એકજ પરમાત્મા દશ્ય તેમજ અદશ્ય રૂપે રહેલો છે. "

એમનું એ કથન ખરેખર મહાનજ છે; કારણ કે આ કથનથી પૂર્વ પશ્ચિમ અને ભૂત ભવિષ્યનો ભેદભાવ ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. પ્રેમના ધર્મમંદિરના શિખર ઉપર સ્વામીજીએ આ એક સત્યનો નવીન કળશ ચડાવ્યો છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જો **एकमेवाद्वितीयम** વાસ્તવિક હોય—સર્વત્ર અદ્વૈતજ હોય તો સર્વ પ્રકારના પૂજાવિધિ સાચા છે, એટલુંજ નહિ પણ આપણો જીવનક્રમ, આપણાં પ્રત્યેક ઇચ્છા, આશા અને કર્મ એ પણ પૂજા-વિધિજ છે. અમુક કર્મ ઐહિક અને અમુક પારલૌકિક એવો ભેદ પણ પછી વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી રહેતો નથી. કર્મ કરવાં એ પૂજાવિધિ છે: અને ઇષ્ટિનો જપ કરવો એ યજ્ઞ છે. સર્વ મનુષ્યોનું જીવન એ ધર્મની ઉપાસનાજ છે. સદૈવ કાર્યનિમગ્ન રહેવું એ જેટલું દુર્ઘટ છે તેટલુંજ સર્વનો ત્યાગ કરવો એ પણ દુર્ઘટ છે.

આ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદને કર્મના એક મહાન ઉપદેશક કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. પણ એમનો કર્મમાર્ગ જેમ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભિન્ન માનવામાં આવે છે તેમ ભિન્ન નહોતો. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામવા એક ત્યાગીની પર્ણકુટિ કે પવિત્ર દેવાલય સાધનરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે એક દુકાન, શાળા, ખેતર કે કારખાનું પણ સાધનરૂપ છે. એમ સ્વામીજીનું મન્તવ્ય હતું. તેમની

દૃષ્ટિમાં માનવજાતની સેવા અને પરમાત્માની પૂજામાં, અસત્ય સામે યુદ્ધ કરતાં દેખાડેલી વીરતામાં અને પરાજય પામેલાની અખંડ શ્રદ્ધામાં, સત્ય વ્યાવહારપરાયણતામાં અને આત્મજ્ઞાનના ઉન્માદમાં જરા પણ ભેદ નહોતો. આ લક્ષ્ય—કર્મમાર્ગનું આ દૃષ્ટિબિન્દુ એઓશ્રી પોતાના કોઈ પણ ઉપદેશક લેખમાં ચુકયા નથી. એક વાર એમણે કહ્યું હતું કે સર્વ ભૌતિકશાસ્ત્ર, વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર એકજ સત્યની શોધમાં પ્રવૃત્ત છે; પણ એ ઐક્ય સમજવા માટે આપણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રથમ સમજવો જોઇએ. એકજ તત્ત્વનિર્દેશ એમનાં સર્વ વ્યાખ્યાનોનો સારાંશ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદે પાશ્ચાત્ય ઇંગ્રેજી અને પૌર્વાત્ય પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉભય દિશાગામી સંસ્કૃતિનું પરિણામ સ્વામીજીના મન ઉપર કંઇક ઓરજ થયું. એમને એ ઉભય સંસ્કૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ જણાયો. પશ્ચિમનો નવીન સુધારો અને પૂર્વનો પ્રાચીન સુધારો એમને પરસ્પર ભિન્ન જણાયાં. સ્વદેશમાં પણ પશ્ચિમના નવીન સુધારાનો પવન વાતો જોઇને એમનું મન વધારે વ્યગ્ર થયું. આમાં સત્ય શું ? ખરૂં સુખ કયાં ? મનુષ્યનું જીવન શું ? એવા પ્રશ્નોની પરંપરા જાગૃત થતાં એમની સંસ્કારી ધાર્મિક બુદ્ધિ જાગૃત થઇ. એમની વિચારમાળાની ત્યારથી શરૂઆત થઈ. વિવેક અને યુકિતથી સમાધાન થાય ત્યાં સુધી જરા પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એમણે એ ઉભય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો અને અદ્વૈતમતનું ખરૂં રહસ્ય સમજાયું એટલે એમનો અભ્યાસ શાન્ત થયો. પૂર્વકાળના મૂળ અદ્વૈત તત્ત્વનું કથન કરનાર અનેક ઋષિમુનિઓને જેમ દૈવગતિથી ચમત્કારિક રીતે એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેમ સ્વામીજીને થઈ નહોતી. એમને તો બુદ્ધિસાગરને ખૂબ વલોવતાં આ જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું.

અદ્વૈતસિદ્ધિનો મૂળ મંત્ર નરેન્દ્ર (સ્વામીજીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ)

ને દક્ષિણેશ્વર મંદિરના નાના બગિચામાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો હતો. અહીંથીજ એમને જ્ઞાનની લગની લાગી હતી. અહીંથીજ એમનો હૃદયજન્ય માર્ગ જણાયો હતો. સ્વામીશ્રી એક ધનવાન વૈભવી સદ્‌ગૃહસ્થ થવાને માટે નહિ પણ પ્રાચીન રૂષિઓના સનાતન સત્યનો જગતમાં પુનઃ વિસ્તાર કરવા—એક સન્યાસી—ત્યાગી થવાને માટે સંસારમાં જનમ્યા હતા, એમ ત્યારથીજ જણાઈ આવ્યું હતું.

નરેન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે રૂષિમુનીઓએ જે કલ્યાણકારી વિભૂતિની સ્તુતિ કરી છે તે વિભૂતિ શ્રી રામકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશમાન છે. પુસ્તકો જે સત્યનું દૂરથી છિન્નભિન્ન વર્ણન માત્ર કરે છે તે પરમસત્ય શ્રી રામકૃષ્ણમાં પૂર્ણ વ્યક્ત થયું હતું. એમનું મન અનેકમાંથી એકમાં ઉછળવા લાગ્યું. બુદ્ધિ ઉંચે ને ઉંચે ઉડવા લાગી. જેની પ્રત્યેક સ્થિતિ સ્માધિરૂપ જણાતી હતી, જેનું પ્રત્યેક વાક્ય જ્ઞાનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ લાગતું, એવા શ્રીરામકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં એમને ઈશ્વરીજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આંતરપ્રેરણા થઇ. જેમનાં મનવચનકાયામાં ઇશ્વરજ રમી રહ્યા હતા, એવા સદ્‌ગુરુ પાસે તેમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક શિર મુક્યું અને ત્યાંથીજ તેઓ નરેન્દ્ર મટીને વિવેકાનંદ થયા; ત્યાંથીજ એમને જ્ઞાનમંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ.

પરંતુ એટલાથીજ એમના મહાન કાર્યની તૈયારી થઈ રહી એમ નથી. એમણે ઉત્તરમાં હિમાલયથી તે દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી અનેક સંત મહંત અને શ્રોત્રિય જનોનો સત્સંગ કર્યો હતો; એ પ્રવાસમાં સામાન્ય મનુષ્યોને પણ તેઓ આત્મભાવથી ભેટતા, સર્વ પાસેથી શિક્ષણ મેળવતા ને સર્વને શિક્ષણ આપતા, સર્વની સાથે હળતા મળતા; હિન્દુસ્તાનના આંતર અને બાહ્ય જીવનનો, ભૂતકાળના સંસ્કારો અને અર્વાચીનકાળની સંસ્કૃતિની અસરનો અભ્યાસ કરતા અને આર્ય દેશના સમસ્ત જીવનને પોતાના હૃદયમાં બરાબર બેસાડતા હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં જે તત્ત્વ એમને સાક્ષાત્

જણાયું હતું તેજ તત્ત્વ અને તેજ જ્ઞાનનું લક્ષ્ય તેમના જોવામાં જ્યાં ત્યાં આવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદજીના જ્ઞાનસંગીતનો ઝરો ધર્મ-શાસ્ત્રો, સદ્‌ગુરુ અને ભારત દેશના અનુભવમાંથી નીકળ્યો છે. જ્ઞાનની આ ત્રિવિધ છાયા એમના પ્રત્યેક ભાષણમાં જણાઈ રહે છે. આ ત્રિવિધ જ્ઞાનમાંથી જગતના ત્રિવિધ તાપને શરમાવનારી દૈવી ઔષધી એમણે નિર્માણ કરી છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુનીત પ્રકાશથી તેજોમય થએલો દીપક હિન્દુસ્તાનને સ્વહસ્તેજ પ્રજ્વલિત થઈ, કેવળ હિન્દનાં બાળકોનેજ નહિ, પણ સમસ્ત જગતનાં બાળ-કોને પ્રકાશમાન માર્ગ દર્શાવવાને શક્તિમાન થયો છે. ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯ મીથી લઈ ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના જુલાઈ માસની ૪ થી તારીખ સુધી સ્વામીજીએ પોતાનું ધર્મકાર્ય કર્યું હતું. આપણે એમના આ મહત્‌કાર્યને પૂજીએ છીએ; એમના આ પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપકને નમસ્કાર કરીએ છીએ. જે પુનીત ભૂમિએ એમના જેવા નરરત્નને ઉત્પન્ન કર્યા, તેનો વિજય ઇચ્છીએ છીએ; અને જે ઉદાર હૃદયોના આશ્રયથી એઓ વિદેશોમાં પધાર્યા તે હૃદયોને ધન્ય માનીએ છીએ.

તા. ૪ થી જુલાઇ ૧૯૦૭ વિવેકાનંદનાં શિષ્યા—

બ્હેન નિવેદિતા.

भारतीय जीवनमां वेदान्तनो उपयोग.

આપણી જાતિ અને આપણા ધર્મને ઓળખાવવા માટે 'હિંદુ' શબ્દનો વ્યાવહાર બહુ સામાન્ય થઇ પડયો છે. વેદાન્તવાદનો હું શું અર્થ સમજાવવા માગું છું, તે તમારી સમક્ષ કહેતી વખતે એ હિન્દુ શબ્દના સંબંધમાં મારે કાંઇ ખુલાસો કરવાનો છે. પ્રાચીન પારસી લોકો સિન્ધુ નદીને હિન્દુ કહેતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યાં જ્યાં 'સ' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં 'હ' વાપરવામાં આવ્યો છે; એ પ્રમાણે સિન્ધુનો 'હિન્દુ' થયો છે. તમે સઘળા જાણો છો તેમ ગ્રીક લોકો 'હ' નો સરલતાથી ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી, એથી જ્યારે તેઓ પહેલવહેલા ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે એ શબ્દમાંથી 'હ' બિલકુલ ઉરાડી દીધો, એથી હિન્દીને બદલે આપણું નામ ઇન્ડીયન થયું. હવે સિન્ધુ નદીની આ તરફ રહેનારા લોકોને હિન્દુ કહેવામાં આવતા હોય અથવા પ્રાચીન કાળમાં તેનો કાંઈ બીજો અર્થ થતો હોય, પરંતુ તેનો તેવો અર્થ આ જમાનામાં રહ્યો નથી; કેમકે સિન્ધુ નદીને આ કીનારે હાલમાં જે લોકો રહે છે તેઓ હવે એકજ ધર્મને

માનનારા નથી. એ પંચભેળ પ્રજામાં હવે હિન્દુ લોકો ઉપરાંત મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે અનેક જાતિના લોકો રહે છે. હિન્દુ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરતાં સિન્ધુ નદીની આ બાજુમાં રહેનારા એ બધા લોકોને હિન્દુજ કહેવા જોઇએ, પણ એ શબ્દનો ધર્મ સાથે જે સંબંધ રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં તેમને બધાને હિન્દુ કહેવા તે યોગ્ય નથી, કેમકે આપણો ધર્મ ઘણા ધર્મોના સંગ્રહસ્થાન જેવો વિવિધ વિચારો, ક્રિયાઓ, ચિન્હો અને અનુષ્ઠાનોની એક સાથે મળેલી નિશ્ચિત ધર્મપ્રણાલી અને દૃઢ બંધારણ વગરની એક મહાન મંડળીના નામ વગરના ધર્મરૂપ થઈ પડયો છે. આપણી બધી જાતિઓ જો કોઈ સ્થળે એકમત થતી હોય તો તે એજ છે કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અને આપણા વેદોમાં આપણો એકસરખો વિશ્વાસ છે. એ એક નિશ્ચિત વાત છે કે વેદનું સ્વતઃપ્રમાણ જે માણસ સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપે નથી માનતો તેને હિન્દુ નામ ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી.

એ સઘળા વેદ મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચાયલા છે. એ બે ભાગ તે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ છે. કર્મકાંડમાં વિવિધ પ્રકારના યાગ, યજ્ઞ અને કેટલીક ક્રિયાઓ તેમજ અનુષ્ઠાનો સમાયલાં છે. એ ક્રિયા અને યજ્ઞોમાંનો મોટો ભાગ આજકાલ વ્યાવહારમાં આવતો નથી. જ્ઞાન કાંડમાં વેદોના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. એ વેદોનું આધ્યાત્મજ્ઞાન, ઉપનિષદ્ અથવા વેદાન્તના નામથી ઓળખાય છે; અને આજ સુધીના આપણા બધા ધર્મશિક્ષકો, તત્વજ્ઞાનીઓ, આચાર્યો તેમજ ધાર્મિક લેખકો ગમે તો તે દ્વૈતવાદી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી કે કેવલાદ્વૈતવાદી હોય, પણ તે બધાને વેદનો એ ભાગ સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવો પડયો છે. હિન્દુસ્તાનનાં સર્વ દર્શનો અથવા સઘળા સંપ્રદાયોમાંના દરેકને પોતાની સત્યતાનાં પ્રમાણ ઉપનિષદ્-માંથી આપવાં પડે છે; અર્થાત્ આધ્યાત્મવિદ્યાની સઘળી શાખાઓ તેમજ હિન્દુસમાજના સઘળા સંપ્રદાયોનો મૂળ પાયો એ વેદ અને

ઉપનિષદોના પ્રમાણ ઉપર રચાયો છે. કોઇપણ સંપ્રદાય અથવા કોઈ પણ દર્શન જો વેદ કે ઉપનિષદ્‌માંથી પોતાનાં પ્રમાણો ન બતાવી શકે તો તેને અપ્રમાણ અથવા નાસ્તિક ગણવામાં આવે છે. શિષ્ટાચારથી તે વિરૂદ્ધ ગણાય છે. એથીજ ભારતવાસી પ્રત્યેક હિન્દુને અથવા તેના ધર્મને કોઇ ખાસ સામાન્ય નામથી ઓળખાવવો હોય તો તેને વેદાન્તી અથવા વૈદિક એજ નામ આપી શકાય તેમ છે. વેદાન્તધર્મ અથવા વેદાન્ત એ શબ્દોનો હું જ્યાં જ્યાં ઉપયોગ કરૂં છું ત્યાં એજ અર્થને લક્ષમાં રાખીને કરૂં છું.

આ વિષય હું જરા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું. આજકાલ ઘણા લોકો વેદાન્તદર્શનની અદ્વૈત શાખાનેજ વેદાન્ત કહે છે; અને વેદાન્ત શબ્દમાંજ માત્ર અદ્વૈતવાદનોજ સમાવેશ થતો હોય એમ માને છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ઉપનિષદ્ ઉપરથી આધ્યાત્મિક દર્શનની જે અનેક શાખાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેમાંની અદ્વૈતવાદ પણ માત્ર એક શાખાજ છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતને માનનારાઓ પણ અદ્વૈતવાદીઓના જેટલુંજ ઉપનિષદ્ પ્રત્યે માન ધરાવે છે, અને વેદાન્તના પ્રમાણનો દાવો તેઓ પણ અદ્વૈતવાદીઓના જેવોજ ધરાવે છે. એજ પ્રમાણે દ્વૈતવાદીઓ પણ વેદ અને ઉપનિષદો પ્રત્યે એટલોજ પૂજ્યભાવ ધરાવીને પોતાના સિદ્ધાંતમાં પ્રમાણરૂપે તેમનેજ બતાવે છે. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો દરેક હિન્દુસંપ્રદાય વેદ અને વેદાન્તને માનતો હોવા છતાં પણ ‘ વેદાન્તી ’ શબ્દ જાણે માત્ર અદ્વૈતવાદીનોજ પર્યાય હોય તેવી રીતે લોકોમાં તેનો વ્યાવહાર થાય છે. તેનું પણ ખાસ કારણ છે. જો કે વેદ આપણું મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, તથાપિ ત્યારપછીનાં લખાયેલાં સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે જે જે ધર્મશાસ્ત્રો વેદના સિદ્ધાંતોનેજ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવા માટે અને વિવિધ દૃષ્ટાંતોથી તેમને સિદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયાં છે, તે પણ પ્રમાણરૂપ છે; પરન્તુ તેમનાં પ્રમાણો વેદના જેટલાં પ્રમાણભૂત નથી ગણાતાં. ધર્મશાસ્ત્રનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યાં શ્રુતિની સાથે સ્મૃતિ અથવા પુરાણનો કંઇ

પણ વિરોધ જોવામાં આવે ત્યાં શ્રુતિની આજ્ઞાને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે; અને સ્મૃતિ અથવા પુરાણવાક્યને ગૌણ માનવામાં આવે છે. હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અદ્વૈતકેસરી ભગવાન શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ, પોતાના સિદ્ધાંત અને પોતાની વ્યાખ્યામાં મુખ્ય ભાગે વેદ અને ઉપનિષદ્‌નાંજ પ્રમાણ આપે છે. જે વિષયનો શ્રુતિ કે ઉપનિષદ્‌માં ઉલ્લેખ નજ કરેલો હોય તેની વ્યાખ્યા કરવાની હોય, ત્યારેજ નિરૂપાયે કોઇ સ્થળે સ્મૃતિવાક્યનાં પ્રમાણ તેમણે દર્શાવ્યાં છે. બીજી બાજુએ અધ્યાત્મવિદ્યાની બીજી જે જે શાખાઓ છે, તેમાં સ્મૃતિનાં પ્રમાણોનોજ વિશેષ અને શ્રુતિનાં પ્રમાણોનો ઓછો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ દ્વૈતવાદી સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો અને વ્યાખ્યાનોમાં સ્મૃતિનાં એટલાં બધાં પ્રમાણો નજરે પડે છે કે, એક વેદાનુયાયી વેદાન્તવાદની શાખામાં આપણે આશા રાખીએ તેના કરતાં ઘણો મોટો ભાગ સ્મૃતિ–પુરાણોમાંનો મળી આવે છે. હું ધારૂં છું કે એ બીજી શાખાઓએ પુરાણ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણોને એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથી અને અદ્વૈતવાદીઓએ માત્ર વેદનાં પ્રમાણોને મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથીજ અદ્વૈતવાદીઓ વેદાન્તી કહેવાય છે.

ગમે તેમ હોય પણ મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ જ્યાં જ્યાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં હિન્દુધર્મના સઘળા મત–સંપ્રદાયોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે; અને તેના સિદ્ધાંતો વેદપ્રણીત હોવાથી તથા એ વેદો એ બધાના મત પ્રમાણે આપણાં સર્વથી પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો હોવાથી એ સિદ્ધાંતોને પણ મહત્ત્વ મળે છે. આજના વિદ્વાનોના મત ગમે તેવા હોય; પરન્તુ હિન્દુઓ કદિ પણ કબૂલ નહિ કરે કે વેદનો અમુક ભાગ અમુક વખતે લખાયો હતો અને તેના બીજા ભાગો ત્યારપછી જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા. હિન્દવાસીઓનો આજ સુધી દૃઢ વિશ્વાસ છે કે બધા વેદ એક વખતે એક સાથેજ ઉત્પન્ન થયા છે. હું એથી પણ આગળ વધીને

કહું છું કે તેઓ નિશ્ચયથી માને છે કે તેમને કદિ પણ લખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યા નથી; પરન્તુ પરમાત્માના મનમાં તે સર્વ અનાદિકાળથી વિદ્યમાન હતા. અસ્તુ.

મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે જ્યાં જ્યાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ થાય ત્યાં તેનો વિશાળ અર્થજ ગ્રહણ કરવો જોઇએ; અર્થાત્ દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ જેવાં બધાં વૈદિક દર્શનોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કદાચ આપણે બૌદ્ધધર્મ તેમજ જૈનધર્મનો પણ કેટલોક ભાગ એ વેદાન્તના અંગમાં ગ્રહણ કરી શકીએ, કેમકે માત્ર શબ્દભેદ સિવાય સિદ્ધાંતોની જ્યાં જેટલે અંશે સમાનતા છે, ત્યાં તેટલે અંશે યથાર્થ વેદાન્ત રહેલું છે. આપણા વેદાન્તીઓનાં હૃદય એટલાં ઉદાર હોય છે; પરંતુ એ ધર્મના લોકો વેદની છાયામાં નહિ આવે. બારીક પૃથક્કરણ કરવાથી તમને જણાશે કે બૌદ્ધધર્મમાં તત્ત્વો વેદ અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાંથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. એ ધર્મનો જેટલો સારભાગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે બધો વૈદિક સિદ્ધાંતનોજ અનુવાદ છે; અને તે એટલે સુધી કે આ જગતમાં બૌદ્ધધર્મના જે મહાન નૈતિક સિદ્ધાંતો મનાય છે, તે બધા શબ્દે શબ્દ ઉપનિષદમાંથી મળી આવે છે. એજ પ્રમાણે જૈન ધર્મના જે સારા સારા સિદ્ધાંતો છે તેમનું મૂળ પણ ઉપનિષદ્ અને વેદમાં મળી આવે છે. માત્ર તેમની વિચિત્ર કલ્પનાઓ અને અસંભવિત વિચારસૃષ્ટિજ તેમની પોતાની છે. એજ ઉપનિષદોમાં ત્યાર પછીના ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા ભારતના સઘળા ધાર્મિક વિચારોનાં બીજ આપણને મળી આવે છે. ઘણીવાર એવો મિથ્યા આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે ઉપનિષદ્ માત્ર જ્ઞાનકાંડ છે અને ભક્તિનો આદર્શ કોઇપણ ઠેકાણે દૃષ્ટિએ પડતો નથી; પરંતુ ઉપનિષદોનો જેમણે સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે એ તેમનું કથન બિલકુલ મિથ્યા છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં જોઇએ તેટલી ભક્તિ ભરેલી છે; પરન્તુ તેને માટે લક્ષપૂર્વક યથાર્થ

અભ્યાસવડે ઉપનિષદોમાં તપાસ કરવી જોઇએ. બીજા કેટલાક વિચારો કે જે પાછળના સમયમાં સ્મૃતિ અને પુરાણગ્રંથોમાં પૂરેપૂરા વિકાસ પામ્યા છે, તેમાંના કેટલાક ઉપનિષદોમાં બીજરૂપ છે. ઉપનિષદ્‌માંજ તેમની ચિત્રરેખાઓ અને તેમનું અસ્થિ–પિંજર રહેલાં હતાં અને છે. એ રેખાઓમાં સ્મૃતિ અને પુરાણોએ રંગ પૂર્યો છે અને એમ કરી સંપૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, એમાં સંશય નથી. હિન્દુસ્તાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો કોઇપણ આદર્શ એવો નથી કે જેનું મૂળ ઉપનિષદોમાં ન હોય. ઉપનિષદ્‌ના યથાર્થ જ્ઞાન વગરના કેટલાક મનુષ્યોએ ભક્તિને આ દેશમાં આવેલી જણાવવાના હાસ્યપ્રદ પ્રયત્નો કર્યા છે; પરંતુ એમ નથી. ભક્તિના જેટલા સિદ્ધાંતો આવશ્યક હોય તે બધા તમને ઉપનિષદ્‌માંથી મળી શકશે. ઉપનિષદ્ તો શું પરન્તુ સંહિતામાંથી પણ તમને તેનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવશે. ઉપાસના, પ્રેમ, પૂજા વગેરે સર્વ ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો વેદ અને ઉપનિષદ્‌માં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. માત્ર એ સર્વથી પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ભક્તિનો આદર્શ વધારે ઉંચો નજરે પડે છે. સંહિતાભાગમાં સ્થળે સ્થળે ભયરૂપ ધર્મના ચિન્હો નજરે પડે છે. એ ભાગમાં ઉપાસક ભક્ત વરૂણદેવતા અથવા બીજા કોઈ દેવતાની સામે ભયથી કમ્પાયમાન થયેલો દેખાય છે અને ઠેકઠેકાણે પોતાના પાપના વિચારોથી તેના હૃદયને બહુજ વેદના થતી જણાય છે; પરંતુ ઉપનિષદ્‌માં એ વાતના વર્ણનને સ્થાન નથી મળ્યું. ઉપનિષદ્‌નો ધર્મ, તે પરિપૂર્ણ પ્રેમનો અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો ધર્મ છે.

એ ઉપનિષદો કે જે આપણાં શાસ્ત્રો છે, તેમને જુદી જુદી રીતે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ વેદોમાં અને તેની પછીના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં જ્યાં પણ મતભેદ કે વિરોધ જણાય, ત્યાં વેદના પ્રમાણનેજ સ્વીકારી પુરાણનાં પ્રમાણોને છોડી દેવામાં આવે છે; પરન્તુ આપણા વ્યવહારમાં તો આપણે જોઇએ છીએ કે આપણે સેંકડે નવ્વાણું ટકા પૌરાણિક અને માત્ર દશ

ટકાજ વૈદિક છીએ. એ દશ ટકા પણ વૈદિક હોઇશું કે નહિ તે પણ સંદેહાત્મક છે. અનેક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ રીતરિવાજો આપણામાં અત્યારે ચાલુ છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એવા ધાર્મિક વિચારો ચાલી રહ્યા છે કે જેમનું હિન્દુશાસ્ત્રમાં કંઇપણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કેટલાક એવા મૂળ વગરના રીતિરિવાજ અને આચારો આપણા જનમંડળમાં ફેલાઈ રહ્યા છે કે જેનું વેદમાં, સ્મૃતિમાં કે પુરાણોમાં કશું મળી શકતું નથી. એવા વિચિત્ર રિવાજો અમુક દેશાચાર અથવા લોકાચારરૂપેજ ચાલતા જણાય છે. છતાં એ પ્રદેશમાં રહેનાર અજ્ઞાન મનુષ્યો એમજ ધારે છે કે જો એવા એવા સામાન્ય દેશાચાર અથવા લોકાચાર થાય, તો તેમનો ધર્મ પણ નષ્ટ થશે અને પછી તે હિન્દુ રહેશે નહિ. તેમના મનમાં વેદાન્તધર્મ અને આ નાંના નાના દેશાચાર અથવા રીતિરિવાજો અભેદ્ય રીતે પરસ્પર મળી ગયાં હોય છે. શાસ્ત્ર વાંચતી વખતે પણ તે જે અમુક કાર્ય કરતો હોય છે તે શાસ્ત્રસંમત નથી એમ સમજવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમજ એવા ધર્મવિરૂદ્ધ આચારવિચારનો ત્યાગ કરવાથી તેને કશું પણ નુકશાન ન થતાં ઉલટો તેના ઉચ્ચ મનુષ્યત્વમાં ઉમેરો થશે એ વાત તેના ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી. એક બીજી પણ મુશ્કેલી એમાં રહી છે. આપણાં શાસ્ત્રો અસંખ્ય અને વિશાળ છે. આપણે પાતંજલિ મુનિના મહાભાષ્યમાં વાંચીએ છીએ કે ફક્ત એક સામવેદનીજ હજાર શાખાઓ હતી. બીજા વેદોની પણ હજારો શાખાઓ હતી. પણ એ બધી શાખાઓ આજ ક્યાં છે? તેનું શું થયું એ કોઈ જાણતું નથી. પ્રત્યેક વેદના સંબંધમાં એમજ બન્યું છે. એ વિશાળ ગ્રંથોનો મુખ્ય ભાગ લોપ થઇને માત્ર નાનો સરખો ભાગજ આપણી પાસે રહ્યો છે. તેની પ્રત્યેક શાખાના રક્ષણનો ભાર એક એક ઋષિ–કુટુંબને સોંપવામાં આવ્યો હતો. એ ઋષિ–કુટુંબોમાંનો ઘણો ભાગ કાળક્રમે વિદેશી લોકોના આક્રમણ વખતે તેમના જુલ્મથી અથવા એવાજ કોઇપણ પ્રકારે લુપ્ત થયો છે; અને તેમની સાથે તેમણે

વેદની જે જે શાખાઓ સાચવી રાખવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો તે બધી શાખાઓ પણ લુપ્ત થઈ છે.

આ બાબત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે; કેમકે જે મનુષ્યો કોઇ નવીન વિષયનો પ્રચાર કરવા માગે છે અથવા તો કોઇ વેદવિરોધી બાબતને ટેકો આપવા માગે છે, તેમના હાથમાં એ એક મુખ્ય આધારરૂપ થઇ પડે છે.

ભારતમાં જ્યારે જ્યારે વેદશાસ્ત્ર તેમજ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વચ્ચે વિરોધી ચર્ચા ઉભી થાય છે, ત્યારે એ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વૈદિક પુરૂષો શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ જણાવે છે અને તે વખતે તેના જવાબમાં એવી તકરાર લાવવામાં આવે છે કે એ આચાર અથવા રૂઢિ વેદ-પ્રણિતજ છે, પણ વેદની જે શાખામાં તેનાં પ્રમાણો દર્શાવેલાં હતાં તે શાખા હાલ નાશ પામી છે. લોકાચાર અને લોકરૂઢિનું રક્ષણ કરવાનો આવો એક રિવાજજ પડી ગયો છે. શાસ્ત્રની આ વિવિધ ટીકાઓ અને જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓનાં વિશાળ કોકડાં એવાં ગુંચ-વાઈ ગયાં છે કે તે બધામાંથી દોષોને શોધી કહાડવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. આ વિવિધ ભાગ અને વિભાગોને એકજ પાયો હોવો જોઇએ. આ નાનાં નાનાં ઘર એક સાથે બાજુ બાજુમાંજ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હોવાં જોઇએ; તેમનો એકજ સામાન્ય પાયો અને એકજ સામાન્ય આદર્શ હોવાં જોઇએ. આપણે જેને આપણો ધર્મ કહીએ છીએ, તે હિન્દુધર્મના અનેક જુદા જુદા મત–સંપ્રદાયોની ન ભેદી શકાય એવી વિશાળ જાળને ધારણ કરનારી સમાન ભૂમિ-રૂપ હોવો જોઇએ. એકતા અથવા સમાનતાના મહદ્ગુણ વગર તે બધા એક સાથે એકજ ઠેકાણે રહી ન શકે. જો એ બધા મત–સંપ્ર-દાયનો એકજ મૂળાધાર ન હોત તો, હિંદુધર્મ આટલો લાંબો વખત ટકી શકત નહિ; આટલી બધી આફતો સહન કરી શકત પણ નહિ.

આપણા ભાષ્યકારોના કાર્ય તરફ નજર કરતાં વળી બીજી

મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે પોતાના સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિનાં પ્રમાણો ઉપર ટીકા કરે છે, ત્યારે તેમના અર્થને જાળવી રાખે છે; પરંતુ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે દ્વૈતવાદને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિપ્રમાણો ઉપર વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યારે એ પ્રમાણને ચોળીને ચુંથી નાંખે છે, તેના અર્થને ઉલટપાલટ કરી તેમાંથી અતિ વિચિત્ર અર્થ ઉપજાવી કાઢે છે. કોઇ વખત ભાષ્યકાર પોતાના મતની ખેંચતાણમાં 'અજ' શબ્દનો અર્થ 'જન્મરહિત' ને બદલે 'બકરો' કરે છે! એવી રીતે મતોમત અર્થ કરવા માટે 'અજા' એટલે "જન્મવગરની" તેને બદલે 'અજા'નો અર્થ 'બકરી' બનાવી દે છે! આવી ખરાબ રીતે દ્વૈતમતવાદી ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ અને વેદ-વચનોની સ્વચ્છંદી કપોલકલ્પિત વ્યાખ્યાઓ કરેલી છે! દ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યેક શ્રુતિપ્રમાણ ખરા રૂપ અને અર્થમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે; અને જે જે વેદપ્રમાણો પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ એટલે અદ્વૈતવાદનાં પ્રતિપાદક હોય તે બધાંને પોતાની મરજી માફક ચુંથી નાખવામાં આવ્યાં છે! વેદનું સંસ્કૃત એટલું બધું પ્રાચીન અને વિવિધ અર્થવાળું છે, તથા સંસ્કૃત શબ્દશાસ્ત્ર એટલું બધું સંપૂર્ણ અને ભવ્ય છે કે તેમાંના ફક્ત એકજ શબ્દના અર્થ સંબંધે વર્ષો સુધી વાદવિવાદ ચલાવી શકાય તેમ છે. જો કોઇ પંડિત ધારે તો કોઇપણ માણસના અર્થહીન પ્રલાપને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો, વ્યાકરણના નિયમો, તેમજ તર્ક, યુક્તિ અને વાદવિવાદ બળવડે શુદ્ધ સંસ્કૃતરૂપે સિદ્ધ કરી શકે છે. આપણાં પ્રાચીન ઉપનિષદોને યથાર્થ રીતે સમજવામાં એજ કારણથી ઘણી મુશ્કેલી નડે છે. દૈવ-કૃપાથી મને એક એવા મનુષ્યના સત્સંગનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે કે જે મનુષ્ય એક તરફથી ચુસ્ત દ્વૈતવાદી અને બીજી તરફથી દૃઢ અદ્વૈતવાદી હતા. જેઓ એક તરફથી પરમભક્ત અને બીજી તરફથી પરમ જ્ઞાની હતા. એ મનુષ્યના સહવાસ અને શિક્ષણના પ્રતાપે આપણા ઉપનિષદ્ અને શાસ્ત્રોનો પ્રાચિન તથા પ્રમાણરૂપ ભાગ હું

સ્વતંત્ર રીતે સમજીને શીખી શક્યો છું. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભાષ્યકારોનાં ભ્રમરૂપ લખાણોને આંખો મીંચીને ગ્રહણ કરવા કરતાં એ સ્વતંત્ર શિક્ષણ મને ઘણું લાભકારી થયું છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમજ મેં કરેલી શોધો ઉપરથી હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે, આપણા પ્રાચીન ધર્મસાહિત્યનો ઉપનિષદ્, સંહિતા વગેરે જે મૂળ ભાગ છે, તેમાં પરસ્પર કશો પણ વિરોધ નથી. એથી તેનાં મૂળ પ્રમાણોને ચોળીચુંથીને તેમની વિકૃત વ્યાખ્યા કરવાની અથવા તેના અર્થોમાં ફેરફાર કરવાની કશી જરૂર નથી. વેદનો વાક્યસમૂહ અતિ સુંદર, અદ્દ્ભુત, હૃદયસ્પર્શી અને પરસ્પર વિરોધી હોવાને બદલે અપૂર્વ સમાનતાવાળો છે. એક વિચાર જાણે બીજા વિચાર તરફ દોરી જનાર પગથીઉં હોય નહિ, એવી રીતે તેના બધા વિચારો સાંકળની કડીઓ પેઠે પરસ્પર સંબંધવાળા છે. તેમાં મને જે એક મુખ્ય સત્ય મળી આવ્યું છે તે એ છે કે, બધા ઉપનિષદ્‌ના વિચારો પવિત્ર દ્વૈતપ્રભાવથી એટલે કે ભક્તિ-ઉપાસના વગેરે ભાવનાઓથી શરૂ થાય છે; અને છેવટે આગળ વધતે વધતે અદ્વૈત વિચારોના ભવ્ય પ્રવાહમાં સમાપ્ત થાય છે.

એટલાજ માટે એ મહાપુરૂષના જીવન-પ્રકાશમાં હું જોઈ શકું છું કે દ્વૈતવાદી તેમજ અદ્વૈતવાદીને પરસ્પર વિવાદ કે ઝગડો કરવાની કશી જરૂર નથી. પતિતપાવની શ્રુતિ-ભગવતીના ક્ષેત્રમાં દરેકને માટે સ્થાન છે.

પ્રજા-જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં તેમાંના દરેકને માટે ખાસ વિશેષ સ્થાન છે. દ્વૈતવાદી દીર્ઘાયુ થાઓ, કારણ કે પ્રજાના ધાર્મિક જીવનમાં તે પણ અદ્વૈતવાદીના જેટલોજ આવશ્યક છે. એ બન્ને વાદ સાપેક્ષ છે. એક સિવાય બીજો રહીજ શકે નહિ. તેઓ એકબીજાની પૂર્ણતારૂપ છે. તેમાંનો એક ભવ્ય ઇમારતરૂપ છે, ત્યારે બીજો તેના શિખરરૂપ છે. રાષ્ટ્રીય ધર્મવૃક્ષનું એક મૂળ છે અને બીજો તેનું ફળ છે. તેમનો પરસ્પર આવો નિકટ સંબંધ છે. એટલા

માટે મૂળ વાક્યોને મચડીને ઉપનિષદ્‌ના વિચારોનો અનર્થ કરવો તે મને ઘણું હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પ્રથમ તો મને ઉપનિષદ્‌ની ભાષાજ અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શન-શાસ્ત્ર તરીકેનું તેમનું ગૌરવ બાજુએ રાખતાં, માનવજાતિના મુક્તિ-માર્ગદર્શક ધર્મવિજ્ઞાન તરિકેનો તેનો અદ્‌ભૂત પ્રભાવ બાજુએ રાખતાં છતાં પણ એ ઉપનિષદ્‌ના સાહિત્યમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ સુંદર-તાનું જે ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેવું આ જગતના બીજા કોઇ પણ સાહિત્યમાં કોઇપણ સ્થાને નજરે પડતું નથી. એ ઉપનિષદોના પરમ સુંદર અને હૃદયહારક સાહિત્યમાંજ આપણને મનુષ્યના પ્રબળ મનનું વિશેષત્વ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અંતર્દૃષ્ટિવાળા ઉદાર હૃદયના હિન્દુ મતનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે.

જગતની બીજી બધી જાતિના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક પ્રકા-રની સુંદરતાનાં ચિત્રો મળી આવે છે; પરન્તુ એક પણ અપવાદ વિના તેઓ બધાં માત્ર બાહ્ય પ્રકૃતિ એટલે સ્થૂલ શરીરના અવયવો-નેજ આદર્શરૂપે માનવાનો યત્ન કરતાં જણાય છે. દાખલા તરીકે મિલ્ટન, ડેન્ટી, હોમર અથવા બીજા કોઈ પાશ્ચાત્ય કવિનું સાહિત્ય જુઓ. તેમની કૃતિમાં આશ્ચર્યકારક સુંદરતાવાળા ઉલ્લેખો સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે; પરન્તુ તે બધામાં ઈંદ્રિયગોચર સ્થૂલ ભાવોનુંજ ચિત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિનો વિશાળ ભાવ અને દેશ—કાળનો અનન્ત ભાવજ વિશેષ કરીને તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વેદોના સંહિતાવિભાગમાં પણ એવોજ યત્ન આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. ઋગ્વે-દના એવાજ આશ્ચર્યકારક સુંદર મંત્રો તમે સાંભળ્યા અથવા વાંચ્યા હશે. એ સુંદર ઋચાઓમાં અપૂર્વ સૃષ્ટિસૌંદર્ય આંકેલું છે; દેશ—કાળની અનંતતા અને સુંદરતાની પરમ અવધીને ઉંચામાં ઉંચી ભાષાથી તેમાં વર્ણવેલી છે; પરન્તુ તેઓને થોડાજ સમયમાં જણાયું કે, જે અદૃશ્ય અને અનંત તત્ત્વ એ સર્વની પાછળ રહેલું છે, તેને એવી રીતે બહારના ચિત્રો આંકવાથી પહોંચી શકાય તેમ નથી;

અને દેશ–કાળ, સૌંદર્ય અને બાહ્ય પ્રકૃતિની અનંતતાના જે ભાવો તેમના હૃદયમાં રમી રહ્યા હતા, તેમજ જે મહાન વિચારો વાણીદ્વારા બહાર આવવાને માટે ઉછાળા માર્યા કરતા હતા , તે ભાવોને તેમની વાણી હજી પ્રકાશ કરી શકતી નથી; એથી તેઓએ વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યનો પ્રકાશ કરવા માટે બીજોજ માર્ગ સ્વીકાર્યો. એ માર્ગ તે સુંદર ઉપનિષદ્નો માર્ગ છે. એ વખતે ઉપનિષદ્ની ભાષાએ નવી મૂર્તિ અને નવાં રૂપ ધારણ કર્યાં. એ ભાષા એક પ્રકારની નેતિવાદ-વાળી, સ્થળે સ્થળે અસ્પષ્ટ, અર્ધસ્ફુટ, કોઇ કોઇવાર ઈંદ્રિયોના પ્રદેશથી ઉપર લઇ જનારી, જે વસ્તુ તમે ગ્રહણ કે ધારણ કરી શકતા નથી એવી, અપૂર્વ અનિર્વચનીય વસ્તુ તરફ તમારૂં ધ્યાન ખેંચનારી, બુદ્ધિ અથવા અનુભવમાં નહિ ઉતરી શકે એવી તે વસ્તુના અસ્તિત્વ સંબંધે તમને સંપૂર્ણ ખાત્રી કરાવનારી અને અદ્ભૂત ભાવથી ભરેલી છે. જગતમાં એવો શ્લોક અથવા રચના ક્યાં મળી શકશે કે જેને હું કહી બતાવું છું તે શ્લોકની સાથે સરખાવી શકાય ?

> **“ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।**
> **नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ ”**
>
> कठोपनिषद्

“ ત્યાં સૂર્યકિરણો પ્રકાશ પાડી શકતાં નથી, ચન્દ્ર અથવા તારા એ સ્થાનને પ્રકાશી શકતાં નથી, વિદ્યુતના ચમકાર ત્યાં પ્રકાશ પાથરી શકતા નથી; ત્યારે આ સામાન્ય અગ્નિની તો વાતજ શી ?

જગતમાં બીજે કયે સ્થળે સમગ્ર પૃથ્વીની સંપૂર્ણ ફિલસુફીવાળાં આવાં દર્શનશાસ્ત્રો અને ઉંચામાં ઉંચી આત્મદશાનું આવું સંપૂર્ણ શબ્દચિત્ર તમે જોઇ શકશો ? હિન્દુજાતિના સઘળા દીર્ઘકાલીન વિચારોનો, માનવજાતિનાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સઘળાં સ્વપ્નોનો અને જગતની સઘળી આધ્યાત્મિક ઉંચી કલ્પનાઓનો આવો સુંદર સારાંશ, ઉપનિષદ્ના કરતાં વધારે અદ્ભુત અને રસાત્મક ભાષામાં,

અથવા જે અલંકારોનાં સુંદર રૂપકોમાં એ ભાવનાને ઘટાવવામાં આવી છે એના કરતાં વધારે સરસ અલંકારોમાં, તમે આ જગતમાં બીજે ક્યાં જોઈ શકો તેમ છો? સાંભળો:—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥
यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

मुण्डकोपनिषद्

કહે છે કે:—"એકજ વૃક્ષ ઉપર સુંદર પાંખોવાળાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. બન્ને પરસ્પર સરખા ભાવવાળાં છે. તેમનામાંથી એક પક્ષી એ વૃક્ષનાં ફળ ખાય છે. બીજું પક્ષી સ્થિરભાવે–મૌન ધારણ કરીને તે ફળ ખાધા વગરજ બેસી રહ્યું છે. નીચેની શાખાપર બેઠેલું પક્ષી કોઈ વખત મીઠાં અને કોઈવિખત કડવાં ફળ ખાય છે અને તેથી કોઈવાર તે સુખી અને કોઈવાર દુઃખી થાય છે; પરંતુ ઉંચા ડાળપર બેઠેલું પક્ષી સ્થિર–ગંભીરભાવે બેઠું છે, તે મીઠાં કે કડવાં કોઇ પણ ફળને અડતું નથી અને સુખ કે દુઃખની કશી દરકાર કરતું નથી; અર્થાત્ તે સુખદુઃખથી રહિત છે, તે પોતાનાજ મહિમામાં નિમગ્ન થઇને બેઠું છે. આ એક રૂપક છે. આત્મા અને પરમાત્માનું ચિત્ર છે. મનુષ્યનો જીવાત્મા પુણ્યપાપરૂપ મીઠાં અને કડવાં ફળ ચાખે છે. તે કંચન અને કામિની આદિ ઇન્દ્રિયપરિપોષક પાર્થિવ પદાર્થોની પાછળ દોડે છે. આ અસાર સંસારનાં મિથ્યા સુખોની પાછળ તે વિનાશને માર્ગે પોતાનું જીવન વૃથા ગુમાવતો, દુખી થતો, મરતો ગાંડાની પેઠે ધસે છે!" કેવું અલૌકિક ભાવના–ચિત્ર! કેવું સુંદર, મનોરૂપક રમ્ય રૂપક!! બીજે એક સ્થળે ઉપનિષદમાં શરીરને રથની

અને કાબુમાં ન રાખી શકાય એવી ઇન્દ્રિયોને–ઉન્મત્ત અશ્વોની, મનને લગામની, બુદ્ધિને સારથિની અને જીવાત્માને રથી એટલે રથમાં બેસનારની ઉપમા આપેલી છે. મનુષ્યની કારકીર્દિ જીંદગીનાં મિથ્યા સુખોની પાછળ દોડાદોડી કરવામાંજ સમાયલી છે, બાલ્યાવસ્થાથીજ તે અનેક પ્રકારનાં પદાર્થોનાં સોનેરી સ્વપ્ન જુએ છે, પાછળથી તેની ખાત્રી થાય છે કે એ બધાં સ્વપ્ન ખોટાંજ હતાં; ખાલી ભ્રમણાજ હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં એ પોતાનાં પાછલાં કર્મોનું અવલોકન કરે છે; પરન્તુ જગતની આ વિશાળ જાળમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું તેનો કંઈ ઉપાય જાણી શકતો નથી. મનુષ્યોનું જીવન આવું છે. મિથ્યા સ્વપ્નરાજ્યજ તેમના ભાગ્યમાં નિર્માણ થયું છે. મૃગજળના જેવાં માત્ર સુખોની પાછળ ભટકી મરવાનેજ તેઓ સર્જાયા છે. તેમ છતાં દરેક મનુષ્યની જીંદગીમાં કેટલીક એવી અમૂલ્ય સોનેરી ક્ષણો ચમત્કાર કરી રહે છે, ઉંડા શોકના સમયમાં તેમજ કોઈવાર ગાઢ આનંદના સમયમાં પણ એવી સુભાગી ઘડીઓ મળી આવે છે, કે જે વખતે આત્મસૂર્યના પ્રકાશને ઢાંકી રાખનારી વાદળી દૂર સરી જાય છે. એ વખતે આપણી મર્યાદિત પરિસ્થિતિને જોવાને પલવારને માટે આ સર્વ દૃશ્ય જગતની પર રહેલી દિવ્ય આત્મજ્યોતિ ઘડીભર મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પડે છે. દૂર દૂર, આ ઇન્દ્રિયોની મર્યાદિત સત્તાની પેલીપાર, આ જગતના મિથ્યા પદાર્થોની પેલીપાર, તેના ક્ષણિક સુખ દુઃખની પેલીપાર, એથી પણ દૂર, કુદરતના પ્રદેશની પણ પેલીપાર, આ લોક અથવા પરલોકના જે જે ભોગવિલાસ અને સુખ–વૈભવની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ તે સર્વની પેલીપાર, ધનૈષણા, લોકૈષણા, પુત્રૈષણા અને બીજી કોઈપણ એષણાની પેલીપાર બહુ દૂર દૂરના અગમ્ય અગોચર આત્મપ્રદેશમાંથી એ જ્યોતિનો ચમકાર થાય છે. એ વખતે મનુષ્ય એ દિવ્ય જ્યોતિના દર્શનથી ક્ષણવાર દિગ્મૂઢ બની જાય છે; અને એજ વખતે તે એકજ વૃક્ષની શાખાપર બેઠેલા બીજા શાન્ત અને ભવ્ય તે પક્ષીને ઝાડનાં મીઠાં કે કડુ ફળોનો

સ્પર્શ પણ કર્યા વિના આત્મતૃપ્તિ સહિત પોતાના મહિમામાં અને આત્મસંતોષમાં તલ્લીન બની બેઠેલું જુએ છે. શ્રીમતી ગીતાજી કહે છે તેમઃ—

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥"

અર્થાત્ જેને પોતાના આત્મામાંજ રતિ છે, આત્મામાંજ તૃપ્તિ છે, આત્મા સિવાય બીજી કોઇ ચીજને જે ઇચ્છતો નથી અને પોતાના આત્મામાંજ જેને સંપૂર્ણ સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે, તેનું કોઈ પણ કાર્ય આ સંસારમાં બાકી રહ્યું નથી એમ સમજવું.

પરમ પ્રાપ્તવ્ય પામી ચૂક્યા પછી તેને શું કરવાનું બાકી રહ્યું ? આ નાશવંત સંસારના નાશવંત કાર્યોની તે શા માટે વેઠ કરે ? આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના જીવનની સદ્‌ભાગી ક્ષણોમાં એ પરમ જ્યોતિનાં દર્શન કરે છે. એવા અસીમ મહિમાવાન ઉપરની ડાળપર બેઠેલા ભવ્ય પક્ષીને તે ક્ષણભર જુએ છે અને જોઇને મુગ્ધ બની જાય છે; પરંતુ પળવાર પછી વળી પાછો તે બધું ભૂલી જાય છે, અને સંસાર–વૃક્ષનાં મીઠાં અને કડવાં ફળ પાછો તે ખાવા લાગે છે ! ત્યારે શું એ વિરલ દર્શનનું તેને કંઇપણ સ્મરણ રહેતું નથી ? કદાચ થોડા સમય પછી ફરીથી પણ તેને તે પરમજ્યોતિનાં દર્શન થાય છે; અને આ સંસાર–વૃક્ષની નીચલી ડાળીપર જ્યારે તેની પીઠપર ફટકા ઉપર ફટકા પડે છે, ત્યારે એ નીચેની ડાળપર બેઠેલું પક્ષી ઉપરના ભવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જાય છે. તેનાં સદ્‌ભાગ્યે જો એ વખતે સંસારના તીવ્ર આઘાત એક પછી એક તેને લાગતા રહે તો તે પોતાના સાથી, પ્રાણસ્વરૂપ, પરમમિત્ર, શ્રેષ્ઠ સખારૂપ બીજા ભવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જતો જાય છે; અને તેમ કરતાં કરતાં તે જ્યારે એ ભવ્ય પક્ષીની વધુ સમીપ આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેને તરત જણાય છે કે તે પક્ષીની દિવ્ય

જ્યોતિ તેની પોતાની પાંખોની ચોતરફ પણ પ્રસરવા લાગે છે. એથી પણ જ્યારે તે વધુને વધુ નજીક આવતો જાય છે ત્યારે અચાનક તેનું પોતાનું રૂપાન્તર થવા લાગે છે. હજુ વધારે નજીક આવતાં તે પોતાને પીગળી જતો જુએ છે. છેવટ તેનું એ જૂનું રૂપ તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે; અને તેને નિશ્ચય થાય છે કે એ જૂના રૂપમાં તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વજ નહોતું. ખરી રીતે તે રૂપમાં તે પોતે હતુંજ નહિ, પણ એતો માત્ર આમતેમ હાલતા અસ્થિર પાંદડાંઓમાં બેઠેલા આ શાન્ત અને ભવ્ય પક્ષીનું પ્રતિબિંબજ માત્ર હતું, એ ઉપરના પક્ષીનીજ એ બધી ચમત્કારિક લીલા હતી, એ તેનોજ મહિમા હતો. તેને હવે નિશ્ચય થાય છે કે સત્ય રીતે જોતાં હું એ દિવ્ય પક્ષીનુંજ સ્વરૂપ છું. તેને અનુભવ થાય છે કે તે પોતે પણ ઉપરના પક્ષીનોજ અંશ છે. એ વખતે તે પૂર્ણ નિર્ભય બની જાય છે, પરમ સંતોષ પામે છે અને ધીર તથા શાન્ત બની જાય છે.

આ ચમત્કારીક રૂપકવડે ઉપનિષદ્ દ્વૈતભાવથી શરૂઆત કરી તમને અદ્વૈતભાવના ઉચ્ચતમ શિખરપર લઈ જાય છે.

ઉપનિષદ્નાં આવાં અગણિત ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે; પરન્તુ એ સર્વોત્તમ ગ્રન્થોનાં ભવ્ય અને સુંદર કવિત્વ, અપૂર્વ ભાવદર્શક ચિત્રો અને ઉદાત્ત ભાવનાઓના એવા સેંકડો દાખલા ટાંકી બતાવવાનો આ ભાષણમાં જોઇએ તેટલો સમય નથી. આમ છતાં પણ તેના સંબંધમાં હું મારો એક વિચાર જણાવીશ. ઉપનીષદ્ની ભાષા, ભાવના અને વિચારો સર્વ સરલ, સચોટ અને આપણા ઉપર જાણે તલવારની ધાર પડતી હોય અથવા હથોડીના એક પછી એક સખત ફટકા લાગતા હોય એવી રીતે જોરથી તત્કાલ અસર કરનારા છે., કોઈ પણ ઠેકાણે અસ્પષ્ટતા કે ક્લિષ્ટતા નથી. તેના સ્પષ્ટ ઝળકી ઉઠતા અર્થમાં કશી પણ ભૂલ થવાનો સંભવ નથી. તેના સંગીતનો પ્રત્યેક સૂર દૃઢ અને હૃદયભેદક છે; દરેક હૃદયને તે સંપૂર્ણ અસર કરે છે. તેમાં એક પણ ઠેકાણે

અસંબદ્ધ પ્રલાપ કે પ્રમત્ત શબ્દો નથી. તેમાં એવો કોઇ જટિલ વાક્યપ્રયોગ નથી કે જેની અંદર આપણું મગજ ગુંચવાઈ જાય. અધઃપતન અથવા પડતીનું એક પણ ચિન્હ એમાં નથી. હદબહાર રૂપક અને અલંકારની તાણતોડ પણ તેમાં નથી. વિશેષણ ઉપર વિશેષણનો અમર્યાદિત ઢગલો ખડકીને મૂળ અર્થને વિશેષ અસ્પષ્ટ બનાવવાનો હેતુ પણ નથી. ન સમજી શકાય એવી ક્લિષ્ટતા કરીને મનુષ્યનું મગજ અર્થ સમજતાં સમજતાં ચક્કર ખાઇ જાય અને સાહિત્યની ભૂલભૂલામણીની ગુંચવણીમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન મળે, એવો ગડબડાધ્યાય ઉપનિષદોમાં કોઇપણ સ્થળે જણાતો નથી. એ સમગ્ર વેદવિભાગને હિન્દુઓ અપૌરૂષેય અર્થાત્ ઇશ્વરપ્રણીત માને છે. કદાચ તે સાહિત્ય મનુષ્યપ્રણીત હોય તોપણ તે એક એવી માનવજાતિનું ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઇએ કે, જે જાતિએ એ વખત સુધીમાં પોતાના પ્રજાના વીર્ય અને પ્રભાવનું એક બિન્દુ પણ ગુમાવ્યું નહોતું. તેના એકેક પાનામાં અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવની વાતો વાંચી શકીએ છીએ.

બળવાન થાઓ, તેજસ્વી થઓ, દુર્બળતા દૂર ફેંકી દો. **અતુલ બળ અને આત્મશક્તિ એ તમારા પૂર્વજોનોજ વારસો છે.** ઉપનિષદના પ્રત્યેક પાનામાંથી એજ અવાજ સંભળાય છે. હમેશાં સ્મરણમાં નોંધી રાખવા જેવી આ એક મહાન વસ્તુ છે. મારા જીવનમાં મને જો મોટામાં મોટું શિક્ષણ મળ્યું હોય તો તે એજ છે. આત્મશક્તિનો ભવ્ય પાઠ હું આજ સુધી શિખતો આવ્યો છું. ઉપનિષદ્ પગલે પગલે કહે છે કેઃ—" હે મનુષ્યો, બળ મેળવો. તમારા આત્મબળને વધારો. દુર્બળ અને નિર્માલ્ય ન બનો." મનુષ્ય દીનતાથી પૂછે છે કેઃ—" શું માનવજાતિમાં દુર્બળતા નથી ?" ઉપનિષદ્ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે—"તે છે, પણ વિશેષ દુર્બળતાવડે શું મનુષ્યમાં રહેલી દુર્બળતા દૂર કરી શકાશે ? દુર્બળતાની વાતો કર્યાથી બળ ક્યાંથી મળશે ? શું તમે કાદવવડે કાદવને ધોઇ શકશો ? શું પાપવડે

પાપ દૂર થઈ શકશે ?" એજ પ્રમાણે આપણે જો "બહુ દુર્બળ છીએ" એવા દુર્બળતાનાજ વિચારો કર્યા કરીશું તો તેથી શું દુર્બળતા દૂર થઇ શકશે ? માટે નબળાપણાના વિચારો છોડીને હે મનુષ્યો ! તમે હૃદયબળ મેળવો, શક્તિવાન થાઓ, બળવાન બનો, દુર્બળતાની ગાદી ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થાઓ અને વીર્યવાન તથા મજબૂત બનો. જગતના તમામ સાહિત્યમાંના માત્ર એ એકજ તેજસ્વી સાહિત્યરૂપી ઉપનિષદોમાંથીજ તમને '**अभी**' શબ્દ વારંવાર મળી આવશે. '**अभी**' એટલે ભયરહિત. આ શબ્દોનો ઉપનિષદમાં વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જગતના બીજા કોઇપણ શાસ્ત્રમાં ઈશ્વર અથવા મનુષ્યપ્રત્યે આવું '**अभी**' વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું જણાતું નથી. માટે ઉપનિષદનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી તમે પણ '**अभी**'—ભયરહિત—નિડર બની જાઓ.

આ વખતે મારી અંતર્દષ્ટિ સામે દૂરના ભૂતકાલમાંથી ગ્રીસના મહાન શહેનશાહ એલેકઝાંડરનું ભવ્ય ચિત્ર ખડું થાય છે. મને જાણે દેખાય છે કે એ મહાપ્રતાપી મહારાજા સિંધુ નદીને કિનારે ઉભો રહીને એક પત્થરપર બેઠેલા વસ્ત્રરહિત અરણ્યવાસી હિન્દુ સંન્યાસીની સાથે વાત કરતો ઉભો છે ! સંન્યાસીની અપૂર્ણ બુદ્ધિશક્તિ અને તેનું વિશાળ ડહાપણ જોઇને આશ્ચર્ય પામી તે તેને પૈસા અને પદવીની લાલચ બતાવી પોતાની સાથે ગ્રીસ દેશ લઇ ચાલવાને માટે યત્ન કરી રહ્યો છે ! સંન્યાસી તેની પૈસા અને પ્રલોભનની વાતો સાંભળીને હસી પડયો ! એલેકઝાંડર જેમ જેમ તેને વધારે લલચાવવા લાગ્યો તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે હસવા લાગ્યો ! શહેનશાહની સાથે ગ્રીસ જવાની તે ચોખ્ખી ના કહે છે ! એથી એલેકઝાંડર રોષે ભરાઇને પોતાની શહેનશાહ તરીકેની રાજસત્તા બતાવી ક્રોધિત સ્વરે બોલી ઉઠયો કે—" જો તમે મારી સાથે નહિ ચાલો તો હું તમને મારી નાખીશ." એ સાંભળીને સંન્યાસી ખડખડાટ હસીને નિર્ભયતાથી કહે છે કે:—" શહેનશાહ, તમે આવા

મોટા માણસ થઇને જૂઠું શા માટે બોલો છો ?" એલેકઝાંડર તે સાંભળીને વિસ્મિત થયો. સંન્યાસીએ કહ્યું:–"તમે જેવું જૂઠું અત્યારે બોલ્યા છો એવું હડહડતું જૂઠું તમારી જીંદગીમાં કદિ પણ બોલ્યા નહિ હો. મને કોણ મારી શકે તેમ છે? નાશવંત જડ જગતનો તું એક શહેનશાહ શું મને મારી શકશે? ના, ના, તેમ કદી પણ બની શકશે નહિ. ઓ શરીરના શહેનશાહ! મને કોઇપણ મારી શકે તેમ નથી. હું તો આત્મા છું, ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, અજર, અમર અને અક્ષય છું. હું અનન્ત, સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ છું. મારો કદિ જન્મ થયો નથી અને મૃત્યુ પણ થવાનું નથી. મને–વિશ્વવ્યાપી આત્માને તારા જેવું એક નાનકડું બાળક કેમ કરીને મારી શકશે ?"

બંધુઓ! એજ ખરૂં તેજ છે, એજ જ્ઞાનનો ખરો પ્રભાવ છે અને એજ આત્માની શક્તિ અને સત્તા છે. એ વચનોમાં ઉપનિષદ્‌ના જ્ઞાનનું વીર્ય વેગસહિત વહી રહ્યું છે. હે મિત્રો! જેમ જેમ હું એ ઉપનિષદો વધારે ને વધારે વાંચતો જાઉં છું તેમ તેમ મને તમારે માટે વિશેષ ને વિશેષ રડવું આવે છે. તમારી નિર્બળતા માટે, તમારી નિર્માલ્યતા માટે, તમારી દીનતા અને દરિદ્રતા માટે મને નિરંતર રડવું આવે છે. એ રડવું એટલા માટે આવે છે કે ઉપનિષદ્‌માં વર્ણવેલી એ આત્મશક્તિનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની મને વિશેષ જરૂર જણાય છે. ઉપનિષદ્‌માં બળ–વીર્યનો વ્યાવહારિક ઉપયોગજ ભરેલો છે. બળ, વીરતા અને નિડર પ્રભાવ, તેનીજ આપણને અત્યારે વિશેષ જરૂર છે. એ મહાશક્તિનું આપણને કોણ દાન કરશે? એ આત્મબળ આપણને કોણ આપી શકશે? આપણને દુર્બળ કરનારી આ જગતમાં હજારો બાબતો છે, વાર્તાઓ પણ આપણે ઘણી વાંચી સાંભળી છે, આપણાં પુરાણોમાં એટલી બધી વાર્તાઓ ભરેલી છે કે, જગતની લાયબ્રેરીઓનો પોણો ભાગ એ વાર્તાઓથી ભરાઈ જાય તેમ છે! એક જાતિ અથવા પ્રજાને નિર્બળ બનાવનારી આ

જગતમાં જેટલી આબતો છે, તે બધીજ આબતો આપણને છેલ્લાં ૯૦૦ વર્ષમાં આવી મળી છે !

એ લાંબા સમય દરમિયાન આપણા પ્રજા–જીવનના પ્રવાહનો માત્ર આ એકજ હેતુ બની રહેલો જણાય છે કે, આપણે પોતાને વધારે ને વધારે નિર્બળ કેમ બનાવી શકીએ ? અને તે પણ એટલે સુધી કે છેવટે આપણે માટીના ક્ષુદ્ર કીડાજ બની ગયા છીએ ! જેની ઇચ્છામાં આવે તે આપણા ઉપર પગ દઇને ચાલ્યા ગયા છે; અને તેની સાથે આપણે તેજ પગને પરમ આશ્રયરૂપ સમજીને વળગી રહ્યા છીએ ! એથીજ આપણે જરા પણ આગળ વધી શકતા નથી. હે બંધુઓ ! મારો અને તમારો એક લોહીનો સંબંધ છે; મારાં જીવન અને મરણ, તમારાં જીવન અને મરણની સાથે નિર્માણ થઇ ચૂક્યાં છે; માટેજ તમને ઉપર જણાવેલાં બધાં કારણો લક્ષમાં રાખીને હું કહું છું કે, આપણને બળનીજ ખાસ જરૂર છે. શરીરનું બળ, મનનું બળ, હૃદયનું બળ, અને આત્માનું બળ આપણે મેળવવાનું છે. આપણાં ઉપનિષદો એ સર્વ પ્રકારના બળની મોટી ખાણ છે. ઉપનિષદોમાં એટલી બધી શક્તિ ભરેલી છે કે તે સમગ્ર જગતને બળવાન અને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ છે. તેમનાવડે જગતની સઘળી પ્રજાઓને તેજસ્વી, બળવાન, સ્ફૂર્તિવાળી, પુનરુજ્જીવિત અને વીર્યશાળી કરી શકાય તેમ છે. દરેક જાતિ, દરેક પ્રજા, દરેક ધર્મ અને દરેક કોમના દુર્બળ, દુઃખી અને પદદલિત સર્વ લોકોને એ ઉપનિષદો પોતાના ભેરીનાદથી કહે છે કે:—"તમારા પગપર ઉભા થાઓ! દુર્બળતાને દૂર ફેંકી દો અને સ્વતંત્ર થાઓ!" સ્વતંત્રતા—શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક અને એવી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાજ ઉપનિષદનો મુદ્રાલેખ છે. **સ્વતંત્રતા ઉપનિષદનો મૂળમંત્ર છે !** જગતનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં એ એકજ એવું શાસ્ત્ર છે કે જે સંસારમાં ઉદ્ધાર પામવાની વાતો નથી સંભળાવતું; પરન્તુ સ્વતંત્રતાનાજ મંત્રો

સંભળાવે છે. પ્રકૃતિનાં—કુદરતનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાઓ; અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતામાંથી મુક્ત થાઓ.”

ઉપનિષદો તમને બતાવી દે છે કેઃ—“ એ મુક્તિ, એ સ્વતંત્રતા સ્વભાવથીજ તમારામાં વિદ્યમાન છે, બહારથી મેળવવી પડે તેમ નથી.” બીજાં શાસ્ત્રો કરતાં ઉપનિષદ્‌માં આ વિશેષતા છે. હું દ્વૈત-વાદીને સંબોધીને કહું છું કેઃ—“ તમે દ્વૈતવાદી છો તેની કંઈ ફિકર નહિ, પણ તમારે એટલું તો જરૂર કબૂલ કરવું પડશે કે આત્મા સ્વભાવથીજ સંપૂર્ણ છે અને માત્ર પોતાનાં કેટલાંક કાર્યોવડેજ તે સંકુચિત બન્યો છે. આધુનિક ઉત્ક્રાન્તિવાદને માનનારા વિકાસ-વાદીઓ જેને ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંકોચ કહે છે, તેનેજ દ્વૈતવાદ—પ્રચારક રામાનુજાચાર્યની ફિલસુફીમાં સંકોચ—મત અને વિકાસ—મત કહેલા છે. આત્મા પોતાની પૂર્ણતામાંથી પાછો હઠે છે, પદભ્રષ્ટ થઇને સંકોચ પામે છે; અને તેની સઘળી શક્તિઓ સંકુચિત થઇને અવ્યક્તભાવ ધારણ કરે છે. તે પાછો સત્કર્મ અને સદ્‌વિચારવડે ફરીથી વિકાસ પામે છે અને પોતાના સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. અદ્વૈતવાદીની સાથે તેમનો એટલોજ મતભેદ છે કે અદ્વૈતવાદીઓ પ્રકૃતિના સંકોચ વિકાસને અર્થાત્ પરિણામને સ્વીકારે છે, પણ આત્માનો સંકોચ વિકાસ થાય છે, અથવા, આત્મા પરિણામી છે એવું માનતા નથી. કલ્પના કરો કે અહીં આપણી વચ્ચે એક મોટો પડદો છે અને તે પડદામાં એક નાનું સરખું છિદ્ર છે. હું એ પડદાની પાછળ ઉભો રહીને પેલા નાના સરખા છિદ્રમાંથી તમારી મોટી સભાને જોનારો માણસ છું. એ નાના છિદ્રમાંથી હું ઘણા થોડા માણસોના ચ્હેરા જોઈ શકું છું. હવે કલ્પના કરો કે તે છિદ્ર મોટું થતું જાય છે; અને જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હું તમારામાંના વિશેષને જોઈ શકું છું. તે વધારે મોટું થાય છે ત્યારે હું સમગ્ર સભાને જોઇ શકું છું. છેવટે એ પડદો અને એ છિદ્ર બન્ને એક થઈ જાય છે. એ છિદ્ર વધી

વધીને છેક પડદાની કોર સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે મારી અને તમારી વચ્ચે કશો પણ પડદો કે અંતરાય રહેશે નહિ. આપણે પરસ્પર એકબીજાને ખુલ્લી રીતે જોઇ શકીએ છીએ, પણ તેથી કરીને મારા કે તમારામાં કશો ફેરફાર થયો નથી. જે કંઇ ફેરફાર થયો છે તે માત્ર પડદામાંજ થયો છે. તમે તો પ્રથમ હતા તેવા અને તેટલાજ છેવટે પણ રહ્યા છો. મારી દૃષ્ટિએ થોડા કે વધારે દેખાતા હતા તે માત્ર આડા રહેલા પડદાને લીધેજ. એ પડદામાં ફેર-ફાર થયો છે, તેજ માત્ર આપણી વચ્ચેથી દૂર થયો છે. હું અને તમે તો જેવા હતા તેવાજ રહ્યા છીએ. ઉત્ક્રાન્તિવાદ કે વિકાસના સંબંધમાં અદ્વૈતવાદીનો મત આ પ્રકારનો છે. પ્રકૃતિનું પરિણામ બહારના જગતમાં અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન આત્મામાં થાય છે, પણ આત્મામાં એથી કરીને કોઈ પ્રકારે સંકોચ કે વિકાસ થઇ શકતો નથી; કેમકે તે અવિકારી, અપરિણામી, એક અને અનન્ત છે. એ આત્મા-માયાના પડદાથી જાણે ઢંકાઇ રહ્યા જેવો હતો. તે માયાનો પડદો ક્રમે ક્રમે પાતળો અને ક્ષીણ બનતો જાય છે તેમ તેમ તેનો (આત્માનો) સ્વાભાવિક મહિમા પ્રકાશિત થતો જાય છે; અને તેને અંતઃકરણભાવે પોતાના મૂળ ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું જાય છે.

આ મહાન સિદ્ધાંત ભારત પાસેથી શીખવાને સમગ્ર જગત રાહ જુએ છે. તે ગમે તેવી મોટી મોટી વાતો કરે, ગમે તેવી પોતાની બડાઇ ગાય, પણ જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ જગતના બધા લોકો સમજશે કે, ભારતના એ મહા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યા વિના કોઇપણ સમાજ કે જાતિ ધરાતલપર ટકી શકશે નહિ. દરેક બાબતમાં કેવું પ્રબળ પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે તે તમે શું જોઈ શકતા નથી ? દરેક ચીજને જ્યાં સુધી તે સારી છે એવું પૂરવાર ન થાય ત્યાંસુધી, તે ખરાબજ છે એવું માની લેવાનો પૂર્વે લોકોમાં સામાન્ય રિવાજ પડી ગયો હતો તે શું તમે જાણતા નથી ? કેળવણીમાં, ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવામાં, ગાંડા માણસોની સારવાર

કરવામાં અને રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કરવામાં પણ પહેલાં લોકોનો એજ મત હતો; અને હમણાંનો શું નિયમ છે? આધુનિક નિયમ કહે છે કે શરીર સ્વાભાવિક રીતે તંદુરસ્તજ હોય છે. તે પોતાના સ્વભાવથી–પોતાના કુદરતી ક્રમથીજ દર્દને દૂર કરે છે. રોગને દૂર કરીને દવાઓ કંઇ નવું તત્ત્વ આપી શકતી નથી, પણ શરીરની સ્વાભાવિક શક્તિને શરીરમાં સારાં તત્ત્વોને સંગ્રહી રાખવાના કામમાં મદદ કરે છે. આધુનિક નિયમો અને આધુનિક કાયદા ગુન્હેગારોને માટે શું કહે છે? તેઓ પ્રથમથીજ માને છે કે ગુન્હેગાર ગમે તેવો નીચ અને અપરાધી હોય, પરન્તુ તેનામાં જે મનુષ્યભાવ અથવા ઇશ્વરનો અંશ રહેલો છે, તે કદિપણ નાશ પામતો કે બદલાઇ જતો નથી; માટે ગમે તેવા ગુન્હેગારની સાથે પણ આપણે સદ્વ્યવહાર કરવો જોઇએ. એવીજ રીતે જગતની બધી ચીજો અને બધા વિચારો ક્રમે ક્રમે બદલાવા લાગ્યા છે. કેદખાનાંને દયા અને સદ્ભાવથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યાં છે. પહેલાંના અંધારા ત્રાસરૂપ કારાગારને બદલે ગુન્હેગારોને સુધારનારી ઉદ્યોગશાળાઓ, સંશોધન શાળાઓ અને પશ્ચાત્તાપમંદિરો સ્થપાવા લાગ્યાં છે. દરેક બાબતમાં હાલ એવુંજ થવા લાગ્યું છે. આવી રીતે જાણ્યે અજાણ્યે પણ મનુષ્યના દૈવી અંશનો વિચાર જગતના વિવિધ દેશોમાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રકટ થવા લાગ્યો છે. જગતની પ્રજાઓને તમારા પ્રાચીન પુસ્તકોની ઉદાર વ્યાખ્યા સ્વીકારવીજ પડશે. મનુષ્યનો પરસ્પર વ્યવહાર અને રીતભાત તદ્દન બદલાઇ જશે- બધાને એકસરખા ઇશ્વરભાવથી જોવાનો વખત આવી પહોંચશે; અને મનુષ્યજાતિની દુર્બળતા દર્શાવનારા જૂના જમાનાના વિચારોને વિદાય થવું પડશે. આ સૈકામાંજ એ સાંકડા વિચારોનાં મૂળ ઉખડી જશે. અત્યારે લોકો ભલે અમારી ટીકા કરે, કે અમને ગાળો દે. આ જગતમાં પાપ નથી એવો ભયંકર પૈશાચિક વિચાર ફેલાવનાર તરીકે દુનિયાના એકથી બીજા છેડા સુધી મારી સખત ખબર લેવામાં આવી છે.

મારી નિન્દા કરવામાં તેમણે કંઈ બાકી રાખી નથી. બહુ સારી વાત છે કે એજ મનુષ્યોના વંશમાં જન્મ લેનારી તેમની ભાવી પ્રજા, મેં ધર્મ અને સદ્‌ગુણનો પ્રચાર કર્યો છે પણ પાપ કે અધર્મનો નહિ, એમ સમજી મને આશિર્વાદ આપશે. હું સદ્‌ગુણ અને સાત્વિકતાનો શિક્ષક છું; તામસિકતા અને પાપનો પ્રચારક નથી. પ્રકાશ અને સદ્‌ભાવના પ્રચારક તરીકેજ હું મારૂં પોતાનું ગૌરવ સમજું છું.

આપણા ઉપનિષદ્‌ના ઉપદેશોમાંથી જે બીજો મહાન વિચાર ગ્રહણ કરવાને જગત તૈયાર થઈ રહ્યું છે, તે આ બ્રહ્માંડની અખંડ એકતાનો છે. ભેદભાવ અને પાર્થક્યના જૂના જમાનાના વિચારો હવે સત્વર અદૃશ્ય થવા માંડ્યા છે. વિદ્યુત્ અને બાષ્પ જગતના જુદા જુદા ભાગોને એકઠા કરી એક બીજાના સંબંધમાં લાવે છે; અને તેના પરિણામ તરીકે આપણે હિન્દુઓ પણ જગતનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં શીખ્યા છીએ. પહેલાંની પેઠે હવે આપણે એમ નથી કહેતા કે, આપણા દેશ સિવાયની બીજી બધી ભૂમિમાં માત્ર ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ અને પિશાચજ રહે છે! તેમજ યૂરોપ—અમેરિકાના ખ્રિસ્તી દેશોની પ્રજા પણ હવે એવું કહી શકતી નથી કે, હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર માણસખાઉ જંગલીઓજ રહે છે। આપણો દેશ છોડીને જ્યારે આપણે વિદેશમાં જઈએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ત્યાં પણ આપણા માનવબંધુ પોતાનો હાથ લંબાવીને આપણને સહાય કરે છે; અને મ્હોડેથી મધુર વચનો ઉચ્ચારી આશીર્વાદ આપી આપણો ઉત્સાહ વધારે છે. કોઈ કોઈ વખત એ વિદેશી માનવબન્ધુઓ આપણા સ્વદેશજાત બન્ધુઓ કરતાં પણ સારા જણાય છે. વળી એ વિદેશવાસી જનો જ્યારે આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે તેઓ પણ અહીં એવોજ ભ્રાતૃભાવ, ઉત્સાહ, આદર—સત્કાર અને આશીર્વાદ આપણે આંગણે મેળવે છે. આપણાં ઉપનિષદો કહે છે કે, "અજ્ઞાનજ સર્વ દુખોનું કારણ છે;" અને આપણા જીવનની દરેક આધ્યાત્મિક અથવા સામાજિક સ્થિતિમાં જ્યારે એ સિદ્ધાંતનો

ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સંપૂર્ણ સત્યતા સહજ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનને લીધેજ આપણે એક બીજાને ઓળખી કે પ્રેમ કરી શકતા નથી. જેવા આપણે એક બીજાને ઓળખતાં શીખીએ છીએ કે તરતજ આપણા વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ પ્રકટી ઉઠે છે. સ્વાભાવિક રીતે તે પ્રગટવોજ જોઇએ. કેમકે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શું આપણે બધા એક નથી ? આ પ્રમાણે સમગ્ર બ્રહ્માંડનો એકત્વભાવ પોતાની મેળેજ વિસ્તાર પામતો જાય છે. રાજનીતિ અને સમાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે દરેક પ્રજાના પ્રશ્નો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાંજ સમાઇ રહ્યા હતા; પરંતુ હવે તેમનો માત્ર તેટલાજ ક્ષેત્રમાં સમાસ થઇ શકતો નથી. એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા માટે બીજી પ્રજાના અભિપ્રાયોને પણ પોતાની સાથે જોડવાની હવે જરૂર જણાવા લાગી છે; અને તેથી એ સામાજિક અને રાજનૈતિક વિચારો પણ વિશાળ રૂપ અને પ્રમાણ ધારણ કરતા જાય છે. પ્રજાસમૂહના વિશાળ ક્ષેત્રમાં, અનેક જનોના વિચારરૂપ વિશાળ પ્રકાશમાં હવે એ ગહન પ્રશ્નોની સારી રીતે મીમાંસા કરી શકાય છે. વિવિધ પ્રજાઓનું એકત્ર બંધારણ, તેમનો પરસ્પર સંબંધ, તેમજ મિશ્ર ધારા–ધોરણ ઇત્યાદિ અનેકને તોડીને એક કરવાની, એટલે કે જગતની બધી પ્રજાના વિચારોને સાથે જોડી દેવાની બૂમ આજે ચારેમેર સંભળાઇ રહી છે. ચાલુ જમાનાની મુખ્ય ઇચ્છા અને તેનો મૂળમંત્ર એજ છે. સર્વ પ્રજાઓમાં એકત્વભાવ ધીમે ધીમે કેવો વિસ્તાર પામતો જાય છે તેનું એ પ્રત્યક્ષ અને પ્રબળ પ્રમાણ છે. રસાયનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં પણ જડતત્ત્વ સંબંધે એવાજ વિશાળ વિચારો લોકોમાં ફેલાતા જાય છે. જેમ જેમ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સુધારો આગળ વધે છે, તેમ તેમ જ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશવડે એકતાનો સર્વવ્યાપી ભાવ આગળ ફેલાતો જાય છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી આજે તમે બધી જડ વસ્તુઓને એક અખંડ વસ્તુરૂપે અથવા જડ તત્ત્વોના એક મહાન સમુદ્રરૂપે વર્ણન કરો છો. તમે, હું, સૂર્ય, ચંદ્ર

અને પૃથ્વીના આ બધા પ્રાણી–પદાર્થો એ મહાન જડ તત્ત્વના સમુદ્રમાં જુદા જુદા તરંગ અને આવર્ત્તરૂપે એક સાથે રહેલા છે; માત્ર એ સર્વને જુદાં જુદાં નામોજ આપવામાં આવેલાં છે. એ સિવાય એમાં પરસ્પર કોઇ જાતનો ભેદ નથી. માનસિક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં આ બધું જગત વિચારોના એક વિશાળ સાગર જેવું જણાય છે, અને તમે, હું તથા બીજા સર્વ એ સમુદ્રના નાના મોટા તરંગો જેવા છીએ; પરન્તુ આત્મદષ્ટિથી જોતાં આ સમગ્ર જગત એકજ આત્મારૂપ, અવિકારી અને અચલ જણાય છે. સર્વત્ર શાશ્વત, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, અવિકારી અને અપરિણામી સત્તારૂપ આત્માજ વ્યાપી રહેલો દેખાય છે. આ જમાનાની બીજી આવશ્યકતા જણાય છે તે નીતિની છે. એ નીતિ પણ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં યથેષ્ટભાવે મળી આવે છે. નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ આજના જગતને આવશ્યક જણાય છે, એ પણ તેમને આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી સંતોષકારક રીતે મળી શકશે.

અત્યારે આપણને હિંદુસ્તાનમાં કયી વસ્તુની જરૂર છે ? પરદેશીઓને એ વસ્તુની જરૂર છે, તેના કરતાં આપણને તેની વીસગણી જરૂર છે એમ સમજવું; કારણ કે આપણે ઉપનિષદ્‌ની ગમે તેવી મહત્તા ગાઇએ, આપણા પૂર્વજો મહાન ઋષિ–મહર્ષિ હતા એમ ગમે તેટલું ગૌરવ ધરાવીએ; પરન્તુ દુનિયાની અનેક જાતિઓ સાથે સરખાવી જોતાં આપણે આજે અત્યંત નિર્વીર્ય, નિર્માલ્ય અને કંગાલ છીએ; એવું મારે સ્પષ્ટ કહેવું પડશે. પ્રથમ તો આપણી શારીરિક નબળાઇજ આપણને મોટી અડચણરૂપ છે. એ શારીરિક નબળાઇજ આપણા દુઃખોનું એક તૃતીયાંશ કારણ છે. એ નબળાઇને લીધેજ આપણે આળસુ બની ગયા છીએ; કામ કરી શકતા નથી; સંયમ જાળવી શકતા નથી; એકબીજાની સાથે એકત્ર થઈ શકતા નથી; પરસ્પર એકબીજાને ચ્હાતા નથી અને અધમ સ્વાર્થી બની ગયા છીએ. આપણા બે ત્રણ માણસો પણ પરસ્પર દ્વેષ કે ઈર્ષ્યા

રાખ્યા વિના હળીમળીને રહી શકતા નથી. આવી દુઃખરૂપ સ્થિતિમાં આપણે આવી પડયા છીએ. કશા પણ ઢંગધડા કે બંધારણની આશા વગરના, અસ્તવ્યસ્ત પશુઓના ટોળા જેવા અને છેકજ આપમતલબી બની ગયા છીએ. કપાળમાં ઉભું તિલક કરવું જોઇએ કે આડું કરવું જોઇએ ? ત્રિપુંડ્ર ખરૂં છે કે ઊર્ધ્વપુંડ્ર ખરૂં છે ? એવા તુચ્છ અને નજીવા વિષયો માટે સેંકડો વર્ષથી સમય, પૈસો અને જીંદગીને બરબાદ કરી આપણે લડયા કર્યું છે. જમતી વખતે અમુકની નજર પડશે તો મારો ખોરાક અભડાઈ જશે, એવા એવા વિષયો ઉપર આપણે મહાભારત જેવડાં પુસ્તકો લખીને શાહી, કાગળ અને સમયનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. છેલ્લાં કેટલાંએક સૈકાં થયાં આપણે આવાંજ મહાભારત (!) પરાક્રમો કરતા આવ્યા છીએ. જે પ્રજાની સઘળી મગજશક્તિ આવા આશ્ચર્યકારક સુંદર પ્રશ્નોમાં અને આવી મહાભારત શોધખોળમાંજ સંપૂર્ણ રોકાઈ રહી છે, તે દીન-હીન પ્રજા પાસેથી બીજી કયી ઉંચી વસ્તુની આશા રાખી શકાય ? આ બધાં પરાક્રમોને માટે, આપણે પોતાને માટે, તેમજ આપણી તુચ્છ જીંદગીને માટે શું આપણને શરમ નથી ઉપજતી ? હા, ઘણી વખત આપણને શરમ ઉપજે છે, આપણે આ બધી બાબતોને નાલાયક, તુચ્છ અને ત્યજી દેવા જેવી જાણીએ છીએ; પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. આપણે ઘણી સારી સારી વાતોના વખતોવખત વિચાર કરીએ છીએ, પણ તે માત્ર વિચારજ. કમનશીબે જે ધારીએ છીએ તે કદિ પણ કરી શકતા નથી. પોપટની પેઠે વિચારો કરવાની આપણને ટેવજ પડી ગઇ છે-સ્વભાવજ થઇ ગયો છે. આપણે એ વિચારોને કદિ આચારમાં મૂકતાજ નથી. વાતો મોટી મોટી કરીએ છીએ, પણ કામ જરા પણ કરી શકતા નથી ! આનું શું કારણ છે ? આ બધી અસ્વસ્થતા થવાનું કારણ માત્ર શારીરિક નબળાઇજ છે. દુર્બળ ખાલી મગજ કંઇ પણ કરી શકે તેમ નથી. આપણે તેને મજબૂત બનાવવું જોઇએ. પહેલાં આપણા

યુવકોને બળવાન બનાવવા જોઇએ. ધર્મ પાછળથી આવશે. મારા જુવાન મિત્રો ! તનથી, મનથી અને આત્માથી બળવાન થાઓ. મારી તમને એજ શિખામણ છે. દુર્બળ અને નિર્વીર્ય શરીરવડે ગીતાનો અભ્યાસ કરવા કરતાં તો ફુટબોલની રમતથી તમે સ્વર્ગની વિશેષ નજીક જઇ શકશો. આ શબ્દો ઘણા સાહસ ભરેલા છે, પણ હું તમને હૃદયથી ચાહતો હોઉં તો મારે એમજ કહેવું જોઇએ. જોડા ક્યાં ખૂંચે છે અને તે દુઃખકારક થઇ પડે છે તે હું જાણું છું; મેં કંઇક અનુભવ લીધો છે; અને તે ઉપરથી પણ હું એજ વાત કહું છું કે તમારૂં શરીર મજબૂત હશે તોજ તમે ગીતાને સારી રીતે સમજી શકશો. તમારા શરીરની માંસપેશીઓ મજબૂત અને બળવાન હશે તોજ ગીતાના તત્ત્વો તમારા મગજમાં ઠરી શકશે. તમારા શરીરનું લોહી તાજું, મજબૂત અને વધારે તેજસ્વી હશે તોજ કૃષ્ણભગવાનનું અતુલ બળ અને તેમની પ્રબળ પ્રતિભા તમે વધારે સારી રીતે સમજી શકશો. જ્યારે તમારૂં શરીર તમારા પોતાના પગપર દઢતાથી ઉભું રહી શકશે અને જ્યારે તમે તમને પોતાને બરાબર ઓળખી શકશો, ત્યારેજ આત્માનો મહિમા અને ઉપનિષદનું જ્ઞાન સારી રીતે તમારા સમજવામાં આવશે. આ પ્રમાણે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોને આપણાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાં લગાડવા જોઇએ; અને આપણા જીવનવ્યાવહારમાં તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

લોકો ઘણી વખત મારાં અદ્વૈતવાદપરનાં ભાષણો સાંભળીને કંટાળી જાય છે. અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ કે બીજા કોઇપણ વાદનો આ દુનિયામાં પ્રચાર કરવાનો મારો હેતુ નથી. જે ખાસ વાદની આપણને હાલ જરૂર છે તે આપણા આત્માની પ્રબળ શક્તિ, તેનું અનન્ત બળ, તેની શાશ્વત પવિત્રતા અને તેની પરિપૂર્ણતાનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તેને આચારમાં મૂકવાની છે. જો મને એકાદ બાળક હોત તો જન્મથીજ હું તેને કહેવાનો આરંભ કરત કેઃ—**तत्वमसि निरंजनः** તું નિરંજન એટલે કે વિકારરહિત—પરમપવિત્ર છે.

આપણા પુરાણગ્રંથોમાંનું રાણી મદાલસાનું સુંદર ઉપાખ્યાન તમે વાંચ્યું હશે. એ જ્ઞાનવતી રાણીને જ્યારે સંતાન પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તે પોતાને હાથેજ બાળકને પારણામાં મૂકી તેને ઝુલાવતી ઝુલાવતી વેદાન્તનું કેવું મધુર હાલરડું ગાઇ સંભળાવતી હતી કે,*—**॥ शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरंजनोऽसि, संसारमायापरिवर्जितोऽसि ॥** અર્થાત તું પરમ પવિત્ર છે; તું નિષ્પાપ, નિષ્કલંક, બળવાન આત્મા છે, તું મહાન આત્મા છે. આ ઉપાખ્યાનમાં—આ સુંદર દૃષ્ટાંતમાં ઘણો અર્થ સમાએલો છે: તેમાં મહાન સત્ય રહેલું છે. 'તમે મહાન છો' એવી ભાવના કરો તો તમે જરૂર મહાન થશો. મેં આખા જગતમાં પ્રવાસ કરીને શું અનુભવ મેળવ્યો, એ એક પ્રશ્ન છે. પાશ્ચાત્ય લોકો 'અમે પાપી છીએ' એવું બોલ્યા કરે છે ખરા પણ જો બધા યૂરોપવાસી મનથી પણ એવું સમજતા હોય કે તેઓ ખરેખર પાપીજ છે, તો પછી આપણા દેશના હાલના અંત્યજ વર્ગ કરતાં તેઓ જરા પણ સારા થઇ શકે નહિ. ઇશ્વરની કૃપાથી માત્ર તેઓ મ્હોડેથીજ કહે છે કે 'અમે પાપી છીએ' પણ હૃદયથી તો તેઓ એ વાત જરાએ

---

* રાણી છતાં પણ પોતાનાં બાળકોને કયાં આમ સ્વહસ્તે ઝુલાવવાં તથા જન્મભર માટે પરમ હિતાવહ થઈ પડે એવી ભાવનાઓથી ભરપુર હાલરડાં ગાવાં; અને કયાં હાલનાં સુધરેલાં ટચાક શેઠ-શેઠાણીઓ તથા રાજા-રાણીઓની હલકટ દાસ-દાસીઓને બાળકો ઝુલાવવા ધવરાવવા, રમાડવા અને ફરવા લઈ જવા માટે સોંપી દેવાની મહા મૂર્ખતાભરી નીતિ! ફળમાં હલકી અને બીભત્સ ભાવનાઓ, સંસ્કારો, શબ્દો તથા પરિણામે તેવાજ આચારો વિના તે બાળકોને બીજું શું મળે? મંદવાડમાં અને મરવા સમયે એજ બાળકો એવા નોકરો પાસે પાણી ટોવરાવી તેવુંજ ટચાકપણું ભજવી બતાવે છે, ત્યારે પછી ગાળો ને શાપ આપી ભલે તેમને નરકમાં મોકલે ને તેમના પહેલાં તેમને માટે જગ્યા તૈયાર કરવા સારૂ તે માબાપ પોતે પણ ત્યાંજ સીધાવી જાય (!). પણ એથી કાંઈ બગડેલું સુધરતું નથી.

મંત્રી—સ. સા.

માનતા નથી. હૃદયથી તો તેઓ એમજ માને છે કે તે પોતે મહાન છે, આ જગતમાં તે જે કંઇ ધારે તે કરી શકે છે અને પોતાની ઇચ્છા હોય તો તે સુર્ય કે ચન્દ્રલોકમાં પણ જઇ શકે છે. તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેઓ પોતે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકે છે. એ આત્મવિશ્વાસ, એ દૃઢ સંકલ્પ, એ પોતાની અચલ માન્યતાને લીધેજ તેઓ (જગતના પદાર્થો અને વિદ્યાઓની બાબતમાં) ખરેખરા મહાન થયા છે. જો તેઓ પોતાના ધર્મગુરૂ પાદરીના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દઢ વિશ્વાસથી એવુંજ માનતા હોત કે તેઓ તુચ્છ અને પાપી છે અને અનન્તકાળ સુધી ભયંકર નરકાગ્નિમાં બળવું પડશે, તો આજે આપણે તેમને જોઇએ છીએ એવા મહાન તેઓ કદી થઈ શકત નહિ. એવીજ રીતે દરેક પ્રજાના હૃદયમાં જે દિવ્ય શક્તિ, જે ઇશ્વરી સામર્થ્ય રહેલું છે, તે કદિ પણ દૂર થતું નથી. તે પોતેજ તેના સ્વતઃપ્રમાણરૂપ બને છે. ભલે ગમે તેટલા પાદરી, પુરોહિતો કે વહેમો તેમના આત્મશક્તિના ભાનને ભૂલાવવાના યત્ન કરે, પરંતુ તેમનો એ આત્મવિશ્વાસ દૂર નથી થયો; એથીજ તે પ્રજાઓ વિજયી બલવાન તથા સફલ મનોરથ બની શકી છે. આપણે ગમે તેવા મહાન ગ્રંથો ધરાવવા છતાં અને મહર્ષિઓ તથા આર્યોનાં સંતાન હોવા છતાં એ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે, આપણી આત્મશ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે. તમે મારી વાત ખરી માનો છો? તમને મારાં વચનોમાં વિશ્વાસ છે? તો હું તમને કહું છું તે સાંભળો. આપણે ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો કરતાં ઘણોજ ઓછો આત્મવિશ્વાસ રાખીએ છીએ, તેમના આત્મવિશ્વાસનો એક હજારમો ભાગ પણ આપણામાં નથી. આ સ્પષ્ટ શબ્દો છે. આ સાચી વાત છે. એ મારે તમને કહેવીજ જોઇએ; કારણ કે સત્ય કહીને તમારી આંખો ઉઘાડયા સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી. શું તમે જોઇ શકતા નથી કે ઇંગ્રેજ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે આપણા ધર્મનું તત્ત્વ અને તેના ઉચ્ચ આદર્શ કંઇક અંશે પણ જાણી શકે છે, જ્યારે તેનો મહિમા થોડો ઘણો પણ તેમના

ધ્યાનમાં ઉતરે છે, કે તુરતજ તેની પાછળ તેઓ ગાંડાં બની જાય છે; તે એટલે સુધી કે તેઓ રાજકર્ત્રી પ્રજા હોવા છતાં, આપણા ઉપર અધિકાર ચલાવવા માટે સર્જાયા હોવા છતાં, પણ અનેક કષ્ટ વેઠીને તેમના પોતાના સ્વદેશી ભાઇઓની હાંસી, મશ્કરી સહન કરીને પણ આપણા ધર્મનો પ્રચાર કરવા સારૂં અને આપણા પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ આપણને સમજાવવા સારૂ આટલે દૂર હિન્દુસ્તાન સુધી આવે છે! તમારામાંના કેટલા માણસો એમ કરી શકે તેમ છે? ધર્મ પ્રચારને માટે તમે શું કરો છો? તમે શા માટે કંઇ નથી કરી શકતા? શું તમે નથી જાણતા તેથી નથી કરી શકતા? ના એમ કંઈજ નથી. તેઓના કરતાં તમારા પોતાના ધર્મ સંબંધી તમને વધારે સારૂં જ્ઞાન છે; એથીજ તમે તેમના જેટલું કરી શકતા નથી! તમારા માટે જેટલા જ્ઞાન અને ડહાપણની જરૂર છે તેના કરતાં તમે વધારે જ્ઞાની અને ડાહ્યા છો એથીજ મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે! આ બધી આપત્તિ, મુશ્કેલી અને અધોગતિનું કારણ એજ છે કે તમારૂં લોહી બગડીને પાણી જેવું થઇ ગયું છે, તમારૂં મગજ બળહીન અને અસ્થિર બની ગયું છે, તમારાં શરીર નિર્માલ્ય અને નબળાં થઈ ગયાં છે. એ જીર્ણ-શીર્ણ શરીરોને તમારે બદલવાં જોઇએ. તેજસ્વી, બળવાન, કાર્યપરાયણ નવાં શરીરો ધારણ કરો. શારીરિક નબળાઇ તે શાપ છે, મહા પાપ છે, પડતીનું એ એક મહત્ત્વનું કારણ છે, આજે સો સો વર્ષ થયાં સુધારાની, ઉંચા આદર્શોની તીવ્ર કર્તવ્યની સમાજ અને ધર્મના ઉદ્ધારની અને એવી અનેક સારી સારી વાતો મ્હોડેથી બકો છો, પણ જ્યારે એ વાતોને કામમાં લગાડવાનો વખત આવે છે, જ્યારે એ બધા ઉંચા વિચારોનો વ્યાવહાર અને આચારમાં ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તમારો બીલકુલ પત્તોજ મળતો નથી! ક્રમે ક્રમે સમગ્ર જગત તમારા કામકાજથી કંટાળી ગયું અને સુધારાનું નામ પણ વગોવાઇને આખી દુનિયામાં ઉપહાસને પાત્ર ઠર્યું, તેનું શું કારણ છે? શું તમે તે નથી

જાણતા ? તમે કેમ નહિ જાણો ! તમે તો મહાજ્ઞાની છો ! ભાઇ એ સઘળાં અનિષ્ટનું મૂળ તમારી પોતાની નબળાઇ છે. એ બધાં દુઃખોનું કારણ એજ છે કે તમે નિર્બળ છો, નિર્બળ છો, નિર્બળ છો. તમારૂં શરીર નિર્બળ છે, તમારૂં મન નિર્બળ છે, તમારૂં હૃદય દુર્બળ છે, તમને તમારો પોતાનો વિશ્વાસ નથી, આત્મવિશ્વાસનું અમૂલ્ય ધન તમે ગુમાવી બેઠા છો. મારા બંધુઓ ! સૈકા ઉપર સૈકાં વીતી ગયાં. જ્ઞાતિભેદો રાજાઓ અને વિદેશીઓના બરાબર એક હજાર વર્ષના કચરી નાખનારા જુલમથી અને તમારા પોતાના માણસોના અત્યાચારથી તમારી બધી શકિત હરાઇ ગઇ છે, તમારૂં બધું બળ હણાઇ ગયું છે. બન્ધુઓ એ વિચ્છેદ અને અત્યાચારથી તમારો મેરૂ-દંડ તૂટી ગયો છે; અને પગ નીચે કચડાતા કીડા જેવા તમે ભગ્નદેહ બની ગયા છો, બધું બળ ગુમાવી બેઠા છો અને પરમ દુઃખી બની રહ્યા છો. એ દુઃખ દર્દને દુર કરનારી દવા ‘ શરીરબળ ’ છે. તમને તે બળનીજ મુખ્ય જરૂર છે. પણ અત્યારે તમને એ બળ કોણ આપશે ? તપાસો, વિચાર કરો. એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણને મોટામાં મોટી જરૂર તો એ બળની છે; માટે તનબળ, મનોબળ, આત્મબળ એ બધાં બળનો સંચય કરો.

હું તમને દઢતાથી કહું છું કે બળ પ્રાપ્ત કરવાનો પહેલો ઉપાય એજ છે કે આપણા ઉપનિષદ્‌માં આપણે દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. આપણે દઢ નિશ્ચયથી સમજવું જોઇએ કે “ હું અમર આત્મા છું, તલ્વારની તીવ્ર ધાર મને છેદી શકે તેમ નથી, હથિયાર મને ભેદી શકે તેમ નથી, અગ્નિ મને બાળી શકે તેમ નથી અને વાયુ મને સુકાવી શકે તેમ નથી; કેમકે હું સર્વ શકિતમાન સર્વજ્ઞ આત્મા છું. ” આ ઉત્તેજક, આશાપ્રદ, ઉદ્ધાર કરનારાં વિરલ વાકયોનું સર્વદા ઉચ્ચારણ કરતા રહો. અમે નિર્બળ છીએ, તુચ્છ છીએ, એવું કદિ કહેતા નહિ. જે કંઇ ધારીએ તે દરેક કામ અમા-રાથી થઇ શકે તેમ છે, અમે શું નથી કરી શકતા ? અમારાથી બધું

થઇ શકે તેમ છે; કેમકે આપણી સર્વની પાસે પ્રબળ શક્તિ અને મહીમાવાન આત્મા છે. એ આત્મામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો; ઋષિકુમાર નચિકેતાના જેવો પ્રબળ આત્મ વિશ્વાસ રાખો. તેના પિતા યજ્ઞ કરતા હતા તે સમયે પ્રબલ આત્મવિશ્વાસે નચિકેતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. હું ઇચ્છું છું કે તમારામાંના દરેકના હૃદયમાં એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ જાગ્રત થાઓ. તમારામાંનો એક રાક્ષસી બળ પ્રાપ્ત કરીને, વીરમદથી ઉન્મત્ત થઇને પ્રબલ બુદ્ધિબળથી આંગળીને ઇસારે આ જગત ચલાવનારો નીવડો. અત્યંત બળવાન ઇશ્વરતુલ્ય મહાપુરૂષ તમે થાઓ; અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતાને દૂર હઠાવીને દુનિયામાં ભારતીય આત્મજ્ઞાનના ડંકા વગડાવો. હું તમને બધાને એવાજ પ્રતાપી બળવાન અને પરાક્રમી બનેલા જોવા ઇચ્છું છુ. ઉપનિષદ્‌માંથી તમે એવુંજ બળ મેળવી શકશો.* બધી શકિત અને બધાં સામર્થ્યોનો તેઓ એક અખૂટ ભંડાર છે. એજ ઉપનિષદ્‌માંથી ઉપર જણાવ્યો તેવો આત્મવિશ્વાસ તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો. સર્વ સામર્થ્ય ઉપનિષદ્‌માં ભર્યું છે.

ભાઇઓ! પણ લોકો એમજ માને છે કે એ તો માત્ર સંન્યાસીઓને માટેજ છે! સંસાર ત્યાગ કર્યા વીના અને વનવાસ લીધા વિના ઉપનિષદ્‌ને અડકાયજ નહિ! પરંતુ શંકરાચાર્ય મહાન દયાળુ હતા; તેમણે કહ્યું છે કે;—“ ગૃહસ્થાશ્રમી પણ ઉપનિષદ્‌નું અધ્યયન

---

*સર્વ મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિદો દુરથી વંચાય તેવા મોટા અક્ષરે અને સીધા, સાદા, તથા ખેંચતાણ કે લંબાણ વિનાના અર્થ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવા લાંબા સમયથી વિચાર છે પણ પંડિતાઈનાં પુછડાં ઘુસાડી કઠિનાઈમાં કાર્યગૌરવ માનનારા ભાષાંતર કર્તાઓને બદલે ચકલાંની પેઠે ચાવી તૈયાર કરીને બાળ (નવા અભ્યાસી) જીવોને પચી જાય તેવું સાદું ભાષાંતર કરી શકનાર કોઈ યોગ્ય વિદ્વાન નહિ નીકળી આવવાથી તથા તે ખાતે પ્રયાસથી શોધ કરવા અવકાશ નાહ મળવાથી તે કાર્ય હજી થઈ આવ્યું નથી. ઈશ્વર હવે તેવી અનુકૂળતા સત્વર આપે એજ પ્રાર્થના.

મંત્રી-સ સા.

કરી શકે છે; ઉપનિષદ્‌નો અભ્યાસ તેમને પણ લાભકારક થશે અને એથી તેમનું કાંઇ અનિષ્ટ થવાનું નથી." શંકરાચાર્યે આમ કહ્યું છે છતાં પણ લોકોમાં હજી એવાજ વિચારો જામી રહ્યા છે કે ઉપનિષદ્‌માં માત્ર સંન્યાસીઓની, ત્યાગી પુરૂષોની, વનવાસી જીવનનીજ વાતો છે. મેં આગળ એક વખત કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આપણા વેદોની ખરેખરી પ્રમાણરૂપ ટીકા—આજ સુધીમાં માત્ર એકજ વખત થએલી છે. વેદોના સ્વયંપ્રકાશક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ વેદોની બરાબરની યથાર્થ ટીકા સ્વરૂપ અમૃતવાહિની શ્રીમતી ભગવદ્‌ગીતા કરીછે. તેની ઉપર કોઈ ટિકાટિપ્પણ ચાલી શકે તેમ નથી. એ ભગવદ્‌ગીતાના ઉપદેશમાં દરેક મનુષ્યને વેદાન્તનું યથાર્થ જ્ઞાન સંબોધવામાં આવ્યું છે. તમે ગમે તે કાર્ય કરતા હો પણ વેદાન્તનું જ્ઞાન તમારે માટે પરમ આવશ્યક છે. વેદાન્તનાં એ સઘળાં મહાન તત્ત્વો અને મહાન સત્યો વનમાં અને ગિરિગુહાઓમાં ભરાઇ રહેવાને માટે સર્જાયાં નથી, પણ ન્યાય મંદિરમાં, રાજ મંદિરમાં, ધર્મસભામાં, ભજન મંદિરમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં, મચ્છીમારના ઘરમાં અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસગૃહમાં, સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા થવી જોઇએ; અને વ્યાવહારમાં તેને ઉપયોગી બનાવવા જોઇએ. પ્રત્યેક નર—નારી, પ્રત્યેક બાલક—બાલિકા ગમે તે કાર્ય કરતાં હોય, ગમે તેવી તેમની સ્થિતિ હોય, ગમે તેવો તેમનો ઉદ્યોગ—ધંધો હોય અને ગમે ત્યાં તેઓ રહેતાં હોય; ત્યાં સર્વત્ર વેદાન્તનો પ્રભાવ જમાવી દેવાની ખાસ જરૂર છે, એ વિષયમાં ભય રાખવાનું કંઇ પણ કારણ નથી. ઉપનિષદ્‌ના આદર્શોને મચ્છીમાર અને એવાજ હલકા લોકો કેવી રીતે પોતાના કાર્યમાં ઉપયોગી કરી શકશે તેના વિશાળ માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે. એ માર્ગો પણ અનંત છે; ધર્મ અતિ વિશાળ અને અનંત છે. કોઇ તેના ઉપર પગ મુકીને ચાલી શકે તેમ નથી. તમે જે કંઇ હૃદયપૂર્વક કરો છો તે તમારે માટે ઉત્તમ અને લાભકારક છે. એક નાનામાં નાનું કાર્ય પણ જો હૃદયપૂર્વક યથાર્થ રીતે કરવામાં આવે

તો તેનું અદ્દભૂત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે જેનાથી જેટલું બને તેટલું દરેક મનુષ્યે કરવું જોઇએ. જો મચ્છીમાર પણ પોતાને આત્મરૂપે ઓળખી શકશે તો તે એક સારો મચ્છીમાર થઇ શકશે. જો એક વિદ્યાર્થી વિચારી શકશે કે તે પોતેજ આત્મા છે, તો તે એક સારો વિદ્યાર્થી બની શકશે. જો કોઇ ધારાશાસ્ત્રી કે વકીલ સમજશે કે તે આત્મા છે, તો તે એક સારો વકીલ થઇ શકશે. એવીજ રીતે બધાનું સમજી લેવું. આનું પરિણામ એ આવશે કે જ્ઞાતિસંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સદાને માટે જળવાઇ રહેશે. જનસમાજનો એ સ્વભાવજ છે કે નાનાં મંડળમાં વહેંચાઇ જવું. ત્યારે એ બધામાંથી જતું શું રહેશે? માત્ર માની લીધેલા અયોગ્ય હક્ક અને અધિકારોજ. જ્ઞાતિસંસ્થા એ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે. સામાજીક જીવનમાં હું એક પ્રકારનું કર્તવ્ય કરી શકું છું અને તમે બીજા પ્રકારનું કરી શકો છો; તમે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકો છો અને હું જૂના જોડા સીવવાનુંજ કામ કરી શકું છું.; પરંતુ એથી કંઈ તમે મારા કરતાં મોટા છો તેમ નથી. શું તમે જોડા સીવવાનું મારૂં કામ કરી શકો તેમ છો? ત્યારે શું મારાથી તમારી પેઠે રાજ્ય ચલાવી શકાય તેમ છે? હું જોડા સીવવામાં કાર્યદક્ષ છું; તમે વેદપાઠમાં દક્ષ છો; એથી કંઇ તમે અમારા માથાપર પગ દઇને ચાલી શકો તેમ નથી; એથી કંઈ તમે ખૂન કરો તો પણ તમારી પ્રશંસા કરવામાં આવે અને અમે જો એક સફરજનની ચોરી કરીએ તો તેને માટે અમને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવે, એવું બની શકે તેમ નથી. એથી કલ્પિત અધિકારજ માત્ર ટળી જશે. આપણા જીવનનું રહસ્ય બરાબર સમજવાનો અને તેનો સંકેત પાર ઉતારવાનો એજ અક માત્ર સ્વાભાવિક ઉપાય છે. લોકો પોતાનાં જુદાં જુદાં મંડળ જરૂર સ્થાપશે; અને પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમના જુદા જુદા જથ્થા બંધાઇ જશે. તેમને અટકાવવાનો અથવા દૂર કરવાનો તમારી પાસે કંઈજ ઉપાય નથી. તમે જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ત્યાં કોઇને કોઇ રૂપે, જાતિવિભાગ તો

કાયમજ જણાશે! પણ જાતિવિભાગ છે, એમ કહેવાથી કંઇ તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે અયોગ્ય મનઃકલ્પિત અધિકાર પણ કાયમજ રાખવા! ના, તેમનો તો મૂળમાંથીજ ઉચ્છેદ કરવો પડશે. જો તમે મચ્છીમારને બરાબર વેદાંત સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપશો તો, તે કહેશે કેઃ—"તમે જેવા મનુષ્ય છો તેવો હું પણ મનુષ્ય છું; હું એક મચ્છીમાર છું અને તમે એક તત્ત્વવિચારક છો; જેવા તમારામાં છે, તેવાજ ઇશ્વર મારામાં પણ છે." આ પ્રમાણે અધિકારની સમાનતા જાગ્રત થશે. આપણને એની ખાસ જરૂર છે. કોઈ પણ વર્ણને, જાતિને કે મનુષ્યને ખાસ અધિકાર શા માટે હોવો જોઇએ? ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ, મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેમજ આત્માની દૃષ્ટિએ બધાનો અધિકાર સમાનજ છે. બધાને એક સરખાજ સંયોગો મળશે; પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાની ઉન્નતિ કરવાની એકસરખીજ સગવડ મળશે.

દરેક મનુષ્યને એવું શિક્ષણ આપો કે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ તેમના અંતરમાંજ છે. એથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના મોક્ષનો માર્ગ પોતેજ મેળવી લેશે. એ વિકાસનું પ્રથમ પગલું સ્વતંત્રતા છે. જો તમારામાંનો કોઈ મનુષ્ય સાહસપૂર્વક કહે કેઃ—"હું અમુક સ્ત્રી અથવા બાળકને મુક્તિ અપાવી શકીશ" તો તે કથન ખોટું છે; હજારોવાર ખોટું છે. મને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે કે વિધવાના પ્રશ્ન સંબંધી તેમજ સમગ્ર નારીજાતિની ઉન્નતિ કરવાના ઉપાયો સંબંધી તમારા શું વિચાર છે? હું એ બધા પ્રશ્નોનો અહીં છેલ્લો ઉત્તર આપું છું કે, ભાઇઓ હું શું એક વિધવા છું કે મને તમે આવો અર્થ વગરનો પ્રશ્ન પૂછો છો? શું હું એક સ્ત્રી છું કે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નત્તિ વિષેનો પ્રશ્ન વારંવાર મને પૂછો છો? સ્ત્રીજાતિના સવાલોનો નિવેડો લાવનારા તમે કોણ? પ્રત્યેક વિધવા અને પ્રત્યેક નારીના વ્યવહાર ઉપર અધિકાર ભોગવવા નીકળેલા તમે શું તેમના ભાગ્યવિધાતા ભગવાન છો? તમારા હાથ દૂર રાખો. પોતાના પ્રશ્નોનો નિવેડો પોતેજ કરી લેશે. કેવી આપત્તિ, ઓ સ્વેચ્છાચારી સત્તાધિશો! તમે શું એમ ધારો

છો કે સર્વને માટે તમે સઘળું કરી શકો તેમ છો? જાઓ દૂર થાઓ. ઇશ્વરની મહાશકિત–જગન્નિયંતાની પ્રબળ ઇચ્છા સર્વની સંભાળ લે છે. પોતાને સર્વજ્ઞ માની લેનારા તમે કોણ? તમારી શી તાકાત? ઓ નાસ્તિક પુરૂષો! મિયાંની સામે મિંદડી બાંધનારા તમે, ઇશ્વરના ઉપર પણ તમારો અધિકાર છે એવું કયા સાહસથી વિચારી શકો છો? પ્રત્યેક આત્મા ઇશ્વરનોજ આત્મા છે; પરમાત્મા સ્વરૂપજ છે, એ શું તમે નથી જાણતા? તમારૂં પોતાનું કર્મ સંભાળો. કર્મોનો એક ભારી બોજો તમારા માથાપર લટકે છે તેને પ્રથમ પાર ઉતારો; પછીજ કાજી બનીને આખા ગામની ચિન્તા કરવા જાઓ. પગ નીચે બળે છે અને લંકા ઓલવવા ન દોડો' બીજાના કામમાં માથું ન મારો. તમારાં એવાં દોઢ ચતુરાઇનાં કાર્યો માટે પ્રજા ભલે તમને ઝાડની ટોચે ચડાવે, તમારી સમાજ અથવા જ્ઞાતિ ભલે તમને તાળીઓથી વધાવી આકાશ ગજાવી દે અને અક્કલ વિહોણા બબુચકો ભલે તમારા વખાણનાં બણગાં ફૂંક્યા કરે; પણ સકળ જગતને ચલાવનારો ઇશ્વર કંઇ ઉંઘી ગયો નથી; તે જરૂર તમને પકડશે અને આ લોકમાં અથવા પર લોકમાં તમારા કર્મોનો બદલો; તમારા સાહસની શિક્ષા બરાબર આપશે. તેના મજબૂત હાથમાંથી તમે છુટી શકનાર નથી!

પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરૂષ અને પ્રાણીમાત્રને ઇશ્વરરૂપે જુઓ. તમે કોઇનો ઉદ્ધાર કરી શકો તેમ નથી, તમે કોઇને સહાય કરી શકો તેમ નથી. તમે માત્ર સેવાજ કરી શકો તેમ છો. પરમાત્માનાં પ્રિય સંતાનોની, એ સંતાન રૂપે સ્વયં પરમાત્માની, તમારા સૌભાગ્યમાં સર્જ્યું હોય તો સ્નેહથી સેવા કરો. પરમાત્માના અનુગ્રહ વડે તમે તેના કોઇ પણ સંતાનની જો સારી રીતે સેવા કરી શકશો, તો તમારૂં જીવન સફળ થશે અને તે પરમાત્માનો આશીર્વાદ મળશે કે, જેમની પ્રબળ ઇચ્છા વડેજ આ જગતનો વ્યવહાર ચાલે છે. તમારા પોતાને માટે બહુ મોટા મોટા વિચારો રાખો નહિ. છે તેના કરતાં તમારી પોતાની અધિક

કિમ્મત સમજે નહિ. સેવા કરવાનો એ અધિકાર બીજા કોઇને ન મળ્યો અને તમને મળ્યો તેને માટે તમને પોતાને ભાગ્યશાળી સમજો. એ સેવા પ્રભુની પૂજા સમજી કરો. હું ગરીબ દુઃખી લોકોમાં ઇશ્વરને જોઇ શકું; અને તેમની પાસે જઇ પ્રભુની પૂજારૂપે જે કંઇ સેવા કરૂં તે મારા પોતાનાજ મોક્ષને માટે છે; એ મારા પોતાનાજ લાભનું કામ છે; એથી હું કોઇના પર ઉપકાર નથી કરતો કે કોઇનો ઉદ્ધાર કરતો નથી; ઉલટાં ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યજ આપણા પોતાના ઉદ્ધારના સાધન રૂપ છે. આપણે રોગી, દુઃખી, ગાંડા, કોઢીયા અથવા પાપીનું રૂપ ધારીને પધારેલા પ્રભુની પૂજા કરીએ છીએ. બીજાના ઉપર અધિકાર ચલાવીને તમે તેમનું કલ્યાણ કરી શકો છો, એવી ખોટી ધારણા છોડી દો. તમે એક રોપાના સંબંધમાં જેટલું કરી શકો છો તેટલુંજ મનુષ્યના સંબંધમાં થઇ શકે તેમ છે. જેવી રીતે અંકુર પામતા બીજને તેના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જે જે સાહિત્યોની જરૂર છે તે પુરાં પાડવાથી, અર્થાત્ જળ, મૃત્તિકા, વાયુ વગેરે તેની જરૂરની ચીજો પૂરી પાડવાથી એ બીજમાં રહેલું વૃક્ષ પોતાની પ્રકૃત્તિ અને નિયમાનુસાર વિકાસ પામીને પોતાની જરૂર જેટલી ચીજો ગ્રહણ કરીને કુદરતી રીતેજ વધવા લાગે છે; એવીજ રીતે તમે માનવરૂપી રોપાઓની સેવા કરી તેમને સાધનો પુરાં પાડી બીજાનું કલ્યાણ કરી શકો તેમ છો; તેમને જે કંઇ જોઇએ તે પોતાની મેળેજ તેઓ લેશે, પોષણ પામીને કુદરતી રીતેજ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વધવા લાગશે. **તેમની સેવા એજ તમારી ખરી પ્રભુપૂજા છે.**

જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવો. પ્રકાશ તમારામાં લાવો અને બીજાઓમાં પ્રચાર કરો. પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકાશ આપો. એ જ્ઞાન-પ્રકાશ પૂરૂં પાડવાનું કાર્ય જ્યાં સુધી તેઓ બધા પ્રભુને પ્રાપ્ત નથી કરી શકયા ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ નથી થયું એમજ સમજવું. **દીન-દરિદ્ર લોકોની પાસે પ્રકાશ લાવો અને ધનવાન લોકોની પાસે એથી પણ વિશેષ પ્રકાશ લાવો. ગરીબ કરતાં**

ધનવાનને જ્ઞાનના પ્રકાશની વિશેષ જરૂર છે; કારણ કે તેમના હૃદયમાં વિશેષ અંધકાર હોય છે. અશિક્ષિત અજ્ઞાન મનુષ્યોને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનાં લ્હાણાં આપો અને સુશિક્ષિત વિદ્વાન ગણાતા મનુષ્યોને માટે એથી પણ વિશેષ પ્રકાશ આપો; કારણ કે આજકાલના ભણેલા લોકોમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનું મિથ્યાભિમાન બહુ ભયંકર રૂપ ધારણ કરી બેઠું છે. આ પ્રમાણે જગતના સર્વ મનુષ્યોની સમીપ પ્રકાશ પહોંચાડો એટલે બાકીનું કામ પ્રભુ પોતેજ કરી લેશે. સ્વયં પ્રભુ કહી ગયા છે કે:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

અર્થાત્ તમારો અધિકાર માત્ર કર્મ કરવામાંજ સમાયલો છે, તેનાં ફળ ઉપર તમારો અધિકાર નથી. તમે એવી રીતે કર્મ નહિ કરતા જેથી તેનાં ફળ તમારેજ ભોગવવાં પડે. તેમ છતાં કર્મ ત્યાગ કરીને તમે કદિ પણ કર્મહીન સ્થિતિમાં રહેશો નહિ.

જે પરમાત્માએ અનેક યુગપૂર્વે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોને આવા ભવ્ય અને મહાન વિચારો શિખવ્યા છે, તેઓજ તેમના પોતાના આદેશને આપણા કાર્યમાં, આપણા જીવનમાં અને આપણા વ્યવહારના ઉપયોગમાં લાવીને તેમનું યથાર્થ પાલન કરવાનું બળ આપો; અને તેમના પોતાના શુભ કાર્યમાં તેમની પરમશક્તિ આપણી સહાયક થાઓ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

भरतखंडना महापुरुषो.

ભરતખંડના મહાપુરૂષોનો ઉલ્લેખ કરવા જતાં મારી કલ્પના આગળ અત્યંત પ્રાચીનકાળનો એક એવો ઇતિહાસ ખડો થાય છે કે, જે સમયના કોઇ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છેજ નહિ અને જેના ઉપર છવાયલા ગાઢ અંધકારનો પડદો દૂર કરવા માટે દંતકથાઓ ફોગટ ફાંફાં મારી રહી છે. ભરતખંડે અસંખ્ય મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે. વાસ્તવીક રીતે હિન્દુ પ્રજાએ હજારો વર્ષો થયાં અનેક મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું કાંઇજ કર્યું નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી ભરતખંડમાં થઇ ગયેલા સર્વોત્તમ મહાપુરુષો અને ધર્મરાજ્યમાં યુગાંતર કરનાર આચાર્યોનાં જીવનચરિત્રોનો મેં જેટલે અંશે અભ્યાસ કર્યો છે તે હું આજે તમારી સમક્ષ મૂકીશ. પ્રથમ આપણાં શાસ્ત્રો વિષે કેટલુંક સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્યના બે જુદા જુદા આદર્શોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

એક આદર્શ સનાતન સત્યનો છે, કે જેનું નિરૂપણ વેદમાં કરેલું છે; અને બીજો પહેલાંના કરતાં કેટલેક દરજ્જે ઓછો પ્રમાણભૂત મનાતો પુરાણ સ્મૃતિ ઇત્યાદીનો ઉપદેશ છે, કે જે દેશકાળની

જુદી જુદી પરિસ્થિતિને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે; અને તેનો અધિ-
કાર તેવે પ્રસંગે સર્વોપરી મનાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માના
સ્વરૂપ સંબંધનો વિષય શ્રુતિ અથવા વેદમાં ચર્ચાયલો છે. બીજા
પ્રકારનું સત્ય મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ, એવા સ્મૃતિગ્રંથોમાં તેમજ
પુરાણ, તંત્ર વગેરે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં સંગૃહીત કરેલું છે. સ્મૃતિ,
પુરાણ, તંત્ર એ સર્વને શ્રુતિનો આધાર રાખવો પડે છે; તેઓ
શ્રુતિને અધીન છે; કારણ કે જ્યારે કોઇવાર સ્મૃતિ ઈત્યાદીનો
સિદ્ધાંત શ્રુતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ જાય ત્યારે શ્રુતિનુંજ પ્રમાણ મનાવું
જોઇએ એવું શાસ્ત્રનું વિધાન છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના જીવનનો ઉચ્ચતમ આ-
દર્શ તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનની રૂપરેખા સંપૂર્ણ રીતે શ્રુતિ
એટલે વેદમાં આપેલ છે; અને તેને વિસ્તારથી સમજાવવાનું તથા
સામાન્ય વર્ગને પણ સમજ પડે એવા સ્વરૂપમાં ઉતારવાનું કામ
સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેનું છે. સાધારણ રીતે શ્રુતિ સત્યના આદર્શનું
માત્ર નિદર્શનજ કરાવે છે. મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ શું હોવું જોઇએ
અને તેના જ્ઞાનની પરિસીમા કયાં સુધી પહોંચે છે એનું સામાન્ય
નિરૂપણ શ્રુતિદ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ધાર્મિક જીવન સંબંધે શ્રુતિ
જે ઉપદેશ આપે છે એથી વધારે આપી શકાય એમ છેજ નહિ.
અને આપવા જેવું અવશિષ્ટ રહેતું પણ નથી. જીવાત્માના સંપૂર્ણ
વિકાસ માટે જે જે ઉપદેશની જરૂર છે તે સર્વ શ્રુતિમાં સંપૂર્ણરૂપે
જોવામાં આવે છે. માત્ર જુદા જુદા સમય અને સંજોગોમાં કેવા
કેવા પ્રકારનું વિધાન કરવું જોઇએ એવું જે જ્ઞાન શ્રુતિમાં નથી તે
સ્મૃતિમાં છે.

શ્રુતિની એક ખાસ મહત્તા એ છે કે તેમાં અનેક મહર્ષિઓએ
જુદાં જુદાં સત્યોનો સંગ્રહ કરેલો છે. એમાંના ઘણાખરા પુરુષો હતા,
તો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામ પણ જોવામાં આવે છે. તેમનાં
પોતાનાં જીવનચરિત્ર કે જન્મકાળ વિષે તો આપણે ઘણુંજ થોડું

જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ; પણ તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ વિચારો અથવા તો ગંભીર મનનના પરિણામે તેમણે જે સત્યોનું દર્શન કર્યું હતું, તે સત્યો આપણા દેશના ધર્મસાહિત્યના ભંડારરૂપી વેદમાં લખાઇને સચવાઈ રહ્યાં છે. સ્મૃતિકારો વિષે આપણને વધારે માહિતી ઉપલબ્ધ થએલી છે. એ પુરુષો અત્યંત વિશાળ બુદ્ધિવાળા, અદ્‌ભુત શકિત-સંપન્ન, ઉન્નત ચારિત્ર્યવાન અને આખા જગતને હલમલાવી નાખ-વાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર મહાત્માઓ હતા. તેમનું ચારિત્ર્ય એવું ઉન્નત હતું કે જેની આગળ તેમના પોતાના ઉપદેશો પણ ઝાંખા પડી જાય છે.

આપણા ધર્મની એક ખાસ વિશેષતા કે જેને આપણે બરાબર સમજી લેવી જોઇએ તે એ છે, કે એમાં ઇશ્વરને નિર્ગુણ માનેલો છે. તેની સાથે તે સગુણ છે એવું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં વ્યકિતગત સંબંધરહિત, અનંત, સનાતન તત્ત્વ સમૂહની સાથે અસંખ્ય અવતારી પુરૂષોએ આપેલા ઉપદેશો પણ ગૂંથેલા છે; પરંતુ શ્રુતિ જે આપણા ધર્મનું મૂળ છે તેમાં તો માત્ર સનાતન તત્ત્વનોજ ઉપદેશ છે. મહાન અવતારી પુરુષો, આચાર્યો તેમજ મહાપુરુષો સંબંધી માહિતી જોઇતી હોય તો પુરાણ અને સ્મૃતિની સહાય લેવી પડે છે. તેની સાથે બીજી એક બાબત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે આપણા ધર્મ સિવાયના જગતના તમામ ધર્મો, કોઈ ને કોઈ ધર્મપ્રવર્ત્તક મહાપુરુષ અથવા એવા મહાપુરુષોના સમૂહ સાથે અવિચ્છિન્ન રીતે સંકળાયલા છે. એ સઘળા ધર્મોની ઇમારત અમુક વ્યકિત ઉપર આધાર રાખે છે. તેઓને સ્થાપનાર કોઈ એક વ્યકિતજ હોય છે. તેની રચના તેના સ્થાપનાર વ્યકિતના ચારિત્ર્ય અને તેના મનના વલણ અનુસાર થએલી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ જીસસ ક્રાઇસ્ટ ઉપર, મુસલમાન ધર્મ મહમદ ઉપર, બૌદ્ધ ધર્મ બુદ્ધ ઉપર, જૈન ધર્મ જિનગણો ઉપર એમ આપણા શુદ્ધ સનાતન ધર્મ સિવાયનો દરેક ધર્મ કોઇ ને કોઈ વ્યકિતના જીવન ઉપર આધાર રાખે છે. આથી

કરીને એ ધર્મ સંસ્થાપકોના ઐતિહાસિકપણા વિષે વિદ્વાનોમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. હવે જો એ પ્રાચીનકાળમાં **થઈ** ગએલા મહાપુરુષો અથવા ધર્મ સંસ્થાપકોના અસ્તિત્ત્વને ઇતિહાસનું સબળ પ્રમાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો જે ધર્મની ઈમારત તેના સ્થાપનારના વ્યક્તિત્વ ઉપરજ આધાર રાખે છે, તે કડડભૂસ કરીને જમીનદોસ્ત થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. માત્ર આપણોજ ધર્મ કોઇ **અમુક** વ્યક્તિના જીવન ઉપર આધાર રાખતો નથી, પણ સનાતન તત્ત્વસમૂહ ઉપરજ પ્રતિષ્ઠિત થએલો છે; તેથી કરીને આપણા ધર્મને ઐતિહાસિક આઘાતનો ભય છેજ નહિ. આપણા ધર્મનાં સત્યો **અમુક** મહાપુરુષે અથવા અમુક અવતારી પુરુષે પ્રકટ કર્યાં છે; માટેજ તે આપણને સર્વને માન્ય હોવાં જોઇએ એમ છેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણનાં વચનવડે વેદને આધાર મળતો નથી પણ શ્રીકૃષ્ણે જે સત્યો પ્રકટ કર્યા છે, તે વેદનું અનુસરણ કરે છે માટેજ તે માન્ય ગણાય છે. શ્રીકૃષ્ણનું શ્રેષ્ટત્વ એટલાજ માટે છે કે વેદના સિદ્ધાંતોને તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સમજાવ્યા છે. બીજા અવતારી પુરુષો અને મહાપુરુષો માટે પણ એજ નિયમ સમજવો. આપણે પ્રથમજ વિચારી ગયા છીએ કે જીવાત્માના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે તથા તેની મુક્તિને **માટે** જે જ્ઞાન જરૂરનું છે તે સર્વ વેદમાંથી મળી આવે છે. જીવાત્માની મુક્તિની બાબતમાં હવે બીજું નવીન સત્ય શોધવાનું રહ્યુંજ **નથી.** સત્ય જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યસ્વરૂપ અદ્વૈતતત્ત્વથી આગળ જવાનું કદી પણ બની શકે એમજ નથી. મનુષ્યના તત્ત્વચિંતનનું છેલ્લામાં છેલ્લું પરિણામ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ એ **સત્ય** કરતાં વધારે આગળ જઈ શકે એમ છેજ નહિ. હજારો વર્ષો **થયાં** વેદદ્વારા એ પૂર્ણ એકતા જાહેર **થઈ** ચુકી છે. કોઇ પણ તત્ત્વચિંતકને એથી આગળ જવાનો અવકાશજ નથી. જે દિવસે **'तत्त्वमसि'**નો સિદ્ધાંત પ્રકટ થયો તેજ દિવસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પૂર્ણતા **થઈ** ગઇ. એ ' **तत्त्वमसि** ' નું સુત્ર વેદની અંદરનું છે. ત્યારપછી તો

માત્ર લોકોને જુદે જુદે સમયે જુદી જુદી પરિસ્થતિમાં, દેશકાળને અનુસરીને ઉપદેશ આપવાનું તથા પ્રાચીન સનાતન ધર્મના માર્ગ તરફ જનસમુહને વારંવાર દોરવાનુંજ કામ બાકી રહ્યું હતું. એ કાર્ય બજાવવાને માટે દરેક યુગમાં જુદા જુદા મહાપુરુષો અને આચાર્યો પ્રકટ થતા આવ્યા છે. ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઘણીજ સ્પષ્ટ ભાષામાં અવતાર તત્ત્વને પ્રકટ કર્યું છે. એટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક બીજા કોઇ પણ ધર્મગ્રંથમાં એ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવતો નથી.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

भगवद्गीता ॥

"જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાની અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અધર્મનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે અવતાર ધારણ કરૂં છું."

હિન્દુ ધર્મની ભાવના આવા પ્રકારની છે.

હવે આ ઉપરથી શું ફલિત થાય છે? એક બાજુએ આપણા ધર્મની ભવ્ય ઇમારત મુખ્યત્વે કરીને સનાતન તત્ત્વના પાયા ઉપર સ્થાપિત થએલી જોવામાં આવે છે. એ તત્ત્વો પૂર્ણપણે સ્વતઃપ્રમાણિત છે. તેઓ કોઇ પણ વિશિષ્ટ પુરૂષના અસ્તિત્વ ઉપર કે કોઈ પણ પ્રકારના કેવળ બુદ્ધિવાદ ઉપર આધાર રાખતાં નથી. તેમની યથાર્થતા બુદ્ધિવાદ વડે સ્થાપિત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ ખરૂં જોતાં તર્કથી અતીત છે. ગમે તેવા મહાન ઋષિ કે મહિમાવાન અવતાર અમુક વચન ઉચ્ચારી ગયા છે, માટેજ તે ગ્રાહ્ય છે; એવી યુક્તિ કે શ્રદ્ધા ઉપર આપણા ધર્મની રચના થએલી નથી. આપણે એટલે સુધી બેધડકપણે કહી શકીએ છીએ કે અન્ય દેશોનાં દર્શન શાસ્ત્રો કરતાં ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર—વેદાંત; પોતાની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને લીધે સમગ્ર વિશ્વના ધર્મ તરીકે મનાવાને યોગ્ય છે. વેદાંતજ આખા જગ-

તમાં સાર્વભૌમીક ધર્મ તરિકે મનાવા લાગ્યું છે, એમ પણ આપણે નિશ્ચિંતપણે કહી શકીએ છીએ; કારણ કે વેદાંત કોઇપણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને પ્રમાણ માનીને ઉપદેશ આપતું નથી, પણ માત્ર સનાતન તત્ત્વસમુહનુંજ દર્શન કરાવે છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ સાથે અવિચ્છિન્નપણે સંકળાયલો ધર્મ જગતમાં સમગ્ર માનવજાતિના ધર્મનું સ્થાન લેવા યોગ્ય નથી. આપણા પોતાના દેશમાંજ આપણે જોઇશું તો કેટલાએ મહાન આત્માઓ થઇ ગએલા માલુમ પડશે. પણ તેઓ આખા દેશમાં સર્વને પૂજ્ય નથી. એક નાના સરખા શહેરમાં પણ એવા અનેક જુદી જુદી પ્રતિના ભવ્ય આત્માઓ આપણા જોવામાં આવશે, પણ એકજ વ્યકિતને બધા ગામના લોકો પોતાના આદર્શ તરીકે માનતા નથી. જો એમજ હોય તો એકજ વ્યકિત, પછી તે બુદ્ધ, મહમદ, જીસસ ક્રાઇસ્ટ અથવા ગમે તે હો પણ તે આખા જગતને માટે એક માત્ર આદર્શરૂપ શી રીતે મનાઇ શકે? અથવા એકજ માણસના શબ્દપ્રમાણ વડે સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અથવા ધર્મના સિદ્ધાંતોને સત્ય તરીકે આપણે કેવી રીતે સ્વીકારી શકીએ? વેદાંત ધર્મને માટે એવા કોઇ વિશિષ્ટ વ્યકિતના શબ્દપ્રમાણ તરીકે માની લેવાની બીલકુલ જરૂર નથી. માનવજાતિની સનાતન પ્રકૃતિ એજ તેનો પાયો છે, માનવજાતિના સનાતન આધ્યાત્મિક એકત્વરૂપી પાયા ઉપર તેના નીતિશાસ્ત્રની રચના થએલી છે. એ એકતાને પ્રયત્નવડે સિદ્ધ કરવાની કે ઉપજાવી કહાડવાની જરૂર નથી. એતો અસલથીજ અનુભવાતી આવી છે. બીજી બાજુએ નજર કરીશું તો માલુમ પડશે કે આપણા દેશના ઋષિમુનીઓ છેક પ્રાચીન કાળથી જોતા આવ્યા છે કે જગતમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગને કોઇ ને કોઇ વિશિષ્ટ વ્યકિત ઉપર અવલંબન કર્યા વગર ચાલતું નથી. કોઇ ને કોઇ રીતે લોકો એકાદ મનુષ્યને ઇશ્વર તરીકે માની લે છે. જે બુદ્ધ ભગવાને સગુણ ઇશ્વરની વિરુદ્ધ અથવા અવતાર પુજાની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો હતો તેજ બુદ્ધના અવસાનને પૂરાં પચાસ વર્ષ

તો ન થયાં એટલામાં તો તેના પોતાનાજ શિષ્યોએ તેનીજ ઇશ્વર તરીકે સ્થાપના કરી દીધી! ઇશ્વરને એક વ્યક્તિ તરીકે માની લેવાની આવશ્યકતા તો આપણને સ્વીકારવીજ પડે છે; કેમકે મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવજ એવો છે કે પરમેશ્વરના અવ્યક્ત સ્વરૂપનો તે સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. ઇશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધે પોતપોતાને ફાવે તેમ વૃથા કલ્પના કરવા કરતાં (અને ઘણાખરાની બાબતમાં તો તેમની કલ્પનાશક્તિ એવી કલુષિત હોય છે કે તેમનો કાલ્પનિક ઇશ્વર ઉપાસનાને યોગ્ય હોતોજ નથી), તે કરતાં તો આ પૃથ્વી ઉપર ઇશ્વરની જીવંત પ્રતિમાઓ કે જે સમયે સમયે આપણી વચ્ચે આવિર્ભૂત થઇને આપણી સાથેજ વસે છે તેમની ઉપાસના કરવી એજ વધારે ઇષ્ટ છે; કારણ કે કોઇ પણ પ્રકારના કાલ્પનિક ઇશ્વર અથવા પદાર્થ કરતાં, એટલે કે આપણે ઇશ્વર સંબંધે ઉંચામાં ઉંચો તર્ક કરી શકીએ તે કરતાં પણ આ મહાપુરુષો વધારે પૂજનીય છે. ઇશ્વર સંબંધે આપણે ગમે તેટલો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ કલ્પીએ તે કરતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અનેકગણા ઉંચ છે. આપણી કલ્પનાવડે રચાતા ઉંચામાં ઉંચા આદર્શ કરતાં પણ બુદ્ધ ભગવાન વધારે શ્રેષ્ટ અને જીવંત આદર્શરૂપ છે. આજ કારણને લીધે કોઇ પણ પ્રકારના કાલ્પનિક દેવતાઓને બદલે માનવજાતિ આવા મહાપુરુષોની છેક પ્રાચીનકાળથી પૂજા કરતી આવી છે. આપણા દેશના મહર્ષિઓને આ વાતની ખબર હતી તેથી તેમણે ભરતખંડના તમામ લોકોને આવા મહાપુરુષો અથવા અવતારી પુરુષોની પુજા કરવાની પૂરતી છૂટ આપી છે; એટલુંજ નહિં પણ જેમને આપણે બધા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, નારાયણના અવતાર તરીકે માનીએ છીએ તે પોતેજ કહે છે કેઃ—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ भगवद्गीता

“ મનુષ્યજાતિમાં જ્યાં જ્યાં અદ્‌ભુત આધ્યાત્મિક શક્તિનો

પ્રકાશ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હુંજ છું એમ સમજવું. મારા દ્વારાજ એ શક્તિનું પ્રાકટ્ય થએલું છે.”

આથી હિન્દુઓને માટે સર્વ દેશના સર્વ અવતારી પુરુષોની ઉપાસના કરવાનો માર્ગ સદાએ ખુલ્લોજ છે. હિન્દુને કોઇ પણ દેશના, કોઈ પણ ધર્મના સાધુ મહાત્માનું પૂજન કરવાની છૂટ છે. આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ કે કેટલાક લોકો કોઇ કોઇ વાર ખ્રિસ્તીઓના દેવળમાં જઇને ઉપાસના કરે છે અને મુસલમાન પીર અથવા ઑલીઆઓની દરઘાઓમાં જઇને તો ઘણાએ લોકો એ પરધર્મી સાધુઓ તરફ પૂજ્યભાવ બતાવે છે. એ વર્તણુંક ઘણી ઉદાર અને પ્રશંસનીય છે; કેમકે આપણે શા માટે ઉદાર ન થવું જોઇએ? શા માટે આપણે અન્ય દેશના મહાત્માઓનું સન્માન ન કરવું જોઇએ? આપણે હમણાંજ જોઈ ગયા છીએ કે આપણો ધર્મ સાર્વભૌમિક છે. એ એટલો ઉદાર છે, એટલો તો વિશાળ છે કે સર્વ પ્રકારના પવિત્ર આદર્શોને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. જગતમાં જે જે ધર્મના આદર્શો પ્રચલિત થયા છે તે સર્વને આજ ક્ષણે પોતામાં સ્થાન આપવા માટે આપણો ધર્મ તૈયાર છે. ભવિષ્યમાં પણ જે જે આદર્શો પ્રકટ થવાના છે તે સર્વને માટે આપણે ધીરજથી રાહ જોઇએ છીએ. તેમનો પણ આપણે સ્વીકાર કરીશું. વેદાંત ધર્મ તેના અનંત, અમર્યાદિત બાહુ પ્રસારીને ઉભો છે. જગતમાં જે જે ધર્મ પ્રકટ થયા છે અને થશે તે સર્વને આલિંગન દેવા તે તૈયાર છે.

મહાત્મા અથવા અવતારી પુરુષોને માટે આપણા ધર્મનો શો મત છે તેનું અહિં સુધી આપણે કાંઇક દિગ્દર્શન કર્યું. હવે એ પ્રથમ કોટિના મહાપુરુષો કરતાં કાંઇક ઉતરતી પંક્તિના મહાત્માઓ પણ જગતમાં હોય છે તેમના વિષે કંઇક વિચારીશું. વેદમાં ઋષિ શબ્દનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે અને એ શબ્દ હાલમાં તો છેક સામાન્ય થઇ પડયો છે. ઋષિનું વાક્ય શા માટે પ્રમાણ મનાય છે, એનું તાત્પર્ય આપણે સમજી લેવું જોઇએ. ઋષિ શબ્દનો

અર્થ મંત્રનો દૃષ્ટા, એટલે જેણે કોઇ પણ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય એવો થાય છે. પ્રાચીનકાળથી એકનો એક પ્રશ્ન હજારો વખત પૂછાતો આવ્યો છે કે ધર્મ તત્ત્વના વાસ્તવિકપણાનું પ્રમાણ શું છે? બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે ધર્મની સત્યતા પ્રમાણિત થઇ શકતીજ નથી, એવો ઉત્તર પ્રાચીનકાળથી ઋષિગણો આપતા આવ્યા છે.

“**यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।**” (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્) મન વડે તેને (ઇશ્વરને) ન પામવાથી નિષ્ફળ થઇને પાછી વાણી આવે છે. “**न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः।** (કેન ઉપનિષદ્) ત્યાં નેત્રો જઇ શકતાં નથી, વાણી જઇ શકતી નથી અને મન પણ પહોંચી શકતું નથી.”

સેંકડો યુગો થયાં ઋષિગણો આનો આજ ઉત્તર આપતા આવ્યા છે. આપણા આત્માનું અસ્તિત્વ, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, અનંત જીવન, મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય એવા એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણને બાહ્ય જગતના અવલોકનથી કદિપણ સંતોષકારક રીતે મળશે નહિ. આપણું મન જે હમેશાં બદલાતુંજ રહે છે, જેનો પ્રવાહ હમેશ ચાલુ હોવાથી જે કદી સ્થિરતા ધારણ કરતુંજ નથી, જેના ક્ષણે ક્ષણે હજારો વિભાગ થઇ જવાથી જે હમેશાં મર્યાદિત રહે છે તે મન અનંત, અપરિવર્તનીય, અખંડ, અવિભાજ્ય સનાતન વસ્તુને કેવી રીતે જાણી શકે? તેના સ્વરૂપની ધારણા શી રીતે કરી શકે? જ્યારે જ્યારે મનુષ્યો ચૈતન્યહીન જડ સૃષ્ટિના અવલોકનદ્વારા ઉપર કહેલા મહાન પ્રશ્નોનો ઉત્તર મેળવવા ફોગટ ફાંફાં મારે છે, ત્યારે તેનું પરિણામ કેવું શોચનિય આવે છે તેનો સાક્ષી જગતનો ઇતિહાસ છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વેદોક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયજ શી રીતે? ઉત્તર એ છે કે જાતે ઋષિની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર એ જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. ઋષિઓએ પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ઋષિ થઇએ તોજ મળે. આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની સહાયથી આ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી. પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન એજ શું મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ

લક્ષ્ય છે ? એજ આપણું પ્રાપ્તવ્ય અને સર્વસ્વ છે એમ કહેવાની કોની તાકાત છે ? આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યોના જીવનમાં પણ કોઈ કોઈ મોટા વિલક્ષણ પ્રસંગો ઉભા થાય છે. કોઇ વાર આપણા પરમપ્રિય સ્વજનને આપણી સમક્ષ મરણ પામતો જોઇએ છીએ અથવા બીજી કોઇ જાતનો આઘાત આપણા હૃદયને થાય છે; તેમજ કોઇ વખત અત્યંત આનંદનો અવસર ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આપણું મન અત્યંત શાંત બની જાય છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું તેને ક્ષણિક દર્શન થાય છે. જે પ્રદેશમાં વાણી અને મન જઇ શકતાં નથી તે ઠેકાણે આપણે ક્ષણવાર પહોંચી જઇએ છીએ અને ત્યાં અનંતનો કાંઇક આભાસ થાય છે. કાંઇક અપૂર્વ વસ્તુની ઝાંખી થતી હોય એમ લાગે છે. આપણા સામાન્ય જીવનમાં કોઇ કોઇ વાર આપણને આવો અનુભવ થાય છે, તે વેળા અલબત્ત આપણે ઋષિની અવસ્થા કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ત્યારપછી સતત અભ્યાસ વડે એ અવસ્થા પ્રગાઢ, સ્થાયી અને સંપૂર્ણ થાય એવો પ્રયાસ કરવાનું માત્ર બાકી રહે છે. આત્મા ઇન્દ્રિયો વડે મર્યાદિત થએલો નથી, એ સત્ય હજારો વર્ષો થયાં પ્રાપ્ત થએલું છે. આત્મા, મન અને બુદ્ધિવડે પણ બંધાયેલો નથી; જ્ઞાન વડે પણ મર્યાદિત થએલો નથી. આપણે એટલું જાણી લેવું જોઇએ કે જ્ઞાન એ આત્મારૂપી અનંત શૃંખલાની એક નાનકડી કડી છે. જ્ઞાન એ આત્મા નથી, પણ આત્માનો અંશ માત્ર છે. ઋષિઓ જ્ઞાનની પણ પર અગમ્ય પ્રદેશમાં નિડરપણે વિચરણ કરીને આત્માનુસંધાન કરતા હતા. જ્ઞાનની સીમા પાંચ ઇન્દ્રિયવડે મર્યાદિત થએલી છે. આધ્યાત્મિક વિષયનાં સત્યોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આપણે ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશથી કોઇક વધારે આગળના પ્રદેશમાં દાખલ થવું જોઇએ. હજી પણ એવા પુરુષો છે કે જેઓ પંચેન્દ્રિયની સીમાની પેલીમેરના પ્રદેશમાં જવાની શકિત ધરાવે છે, તેઓ ઋષિ કહેવાય છે. તેઓ આધ્યાત્મિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. મારી સામે મૂકેલા આ ટેબલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ મને

કોઇ પૂછે તો કહું કે હું ટેબલને પ્રત્યક્ષ જોઉં છું. તેમ વેદવિહિત સત્યોનું પ્રમાણ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ એજ છે. એ જ્ઞાનની યથાર્થતા અનુમાન અથવા તર્કના પુરાવા ઉપર આધાર રાખતી નથી. આ ટેબલના અસ્તિત્વ માટે મારે અનુમાન કે તર્ક કરવાની જરૂર પડતી નથી, પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે હું ટેબલનું અસ્તિત્વ જાણું છું. તેમ એ આધ્યાત્મિક સત્યોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આત્મા જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાંજ કરી શકે છે. એ ઋષિત્વની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં દેશ, કાળ, લિંગ, જાતિ કશાનો પ્રતિબંધ નથી. વાત્સ્યાયન મુક્તકંઠે કહે છે કે આ ઋષિત્વ ઉપર ઋષિઓનાં સંતાનો, આર્યો, અનાર્યો, મ્લેચ્છો, મનુષ્યમાત્ર સમાન હક્ક ધરાવે છે. ઋષિત્વ સર્વની સામાન્ય મિલકત છે.

વેદમાં જે ઋષિઓનું વર્ણન કરેલું છે તેમણે આવા પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. આપણા હિન્દુ ધર્મનું અંતિમ લક્ષ્યબિંદુ એ અવસ્થાએ પહોંચવાનું છે. એ આદર્શ આપણે કદિ પણ ભૂલી જવો જોઇએ નહિ. હું એટલે સુધી ઇચ્છા રાખું છું કે જગતની અન્ય પ્રજાઓ પણ આ ઉચ્ચ આદર્શને પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ રાખે અને તેમ થશે તોજ ધર્મના મતભેદથી ઉત્પન્ન થતી તકરારો અને વિસંવાદો શાંત થઇ જશે. શાસ્ત્રોનાં વાચનથી ધર્મનાં સત્યોનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી; તેમજ જુદા જુદા મતમતાંતરો વડે, વ્યાખ્યાનો વડે, તર્ક વડે કે બુદ્ધિવાદ વડે પણ થઈ શકતો નથી. ધર્મનાં સત્યોનો કેવળ અનુભવ વડેજ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. ઋષિ બનીને ઋષિની દૃષ્ટિથીજ તેમનું દર્શન કરવું જોઇએ. બન્ધુઓ! જ્યાં સુધી તમે પ્રત્યેક જણ ઋષિ ન બનો, જ્યાં સુધી તમે આધ્યાત્મિક સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન કરી શકો, ત્યાં સુધી તમારા ધાર્મિક જીવનની શરૂઆતજ નથી થઇ એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. જ્યાં સુધી ઉપર કહી તેવી જ્ઞાનાતીત અવસ્થાનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલ્લાં ન થઇ જાય ત્યાં સુધી ધર્મ એટલે કેવળ બકબકાટજ સમજવો. એવી સ્થિતિ ન

થઇ જાય ત્યાં સુધી ધર્મ એટલે કેવળ બકબકાટજ સમજવો. એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે તેની પ્રાપ્તિને માટે તૈયારી કરીએ છીએ અથવા બીજાને મોંએ સાંભળેલાં તત્ત્વો ઉપર મિથ્યા વાદ-વિવાદજ મચાવીએ છીએ એમ માનવું. એક પ્રસંગે બુદ્ધ ભગવાને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતોની સાથે વાદવિવાદ કરતાં જે કહ્યું હતું તે આપણી બાબતમાં પણ બરાબર એજ લાગુ પડે છે. તે પંડિતો બુદ્ધ ભગવાનની પાસે જઇને બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. બુદ્ધે તેમને પૂછ્યું:—"તમે બ્રહ્મનું દર્શન કર્યું છે?" પંડિતો કહે:— "ના." "તમારા બાપે દર્શન કર્યું હતું? તેના બાપે દર્શન કર્યું હતું?" પંડિતો કહે:—"અમારા બાપે કે અમારા દાદાએ કે અમારા કોઇ પણ પૂર્વજે બ્રહ્મનું દર્શન કર્યું નથી." ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન કહે:—"ભાઇઓ! તમારા કોઈ પૂર્વજે અથવા તમે પોતે જેનું દર્શન કર્યું નથી તેને વિષે ચર્ચા કરીને એક બીજાને પરાસ્ત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન શા માટે કરો છો? આખું જગત આવાજ પ્રકારની જૂઠી ભાંજગડ કરી રહ્યું છે. વેદાંત આપણને ઉપદેશ આપે છે કે:—

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन"। कठोपनिषद्.

"એકલાં ભાષણો વડે આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમજ અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવડે અથવા કેવળ શ્રુતિ એટલે વેદના અભ્યાસ વડે પણ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી." એમ વેદ પોતેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

આપણે જગતની તમામ પ્રજાઓને વેદના શબ્દોમાં કહેવાને તૈયાર છીએ કે તમારા વિવાદો, ચર્ચાઓ, ભાષણો ફોગટ છે. જે ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા તમે પ્રવૃત્ત થયા છો તે ઇશ્વરનું દર્શન તમને પોતાને થયું છે? જો તેમ થયુંજ ન હોય તો તમારો ધર્મપ્રચાર એ મિથ્યા આડંબર છે. તમે શું કહેવા માગો છો તેનો અર્થ તમે પોતેજ સમજતા નથી. જો તમે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો

હોત તો તમે વિવાદ કરવા તત્પર થાતજ નહિ. તમારા ચહેરા ઉપર કાંઇ અલૌકિક તેજ ચળકતું હોત. પ્રાચીનકાળમાં એક ઋષિએ પોતાના પુત્રને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ગુરુને ઘેર મોકલ્યો. જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પિતાએ પૂછ્યું'–"તું શું શીખી આવ્યો?" પુત્રે જવાબ દીધો:–"હું નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખ્યો છું." ઋષિએ કહ્યું:–"ત્યારે તો તું કાંઈ શીખ્યો નથી, માટે ફરીને ગુરૂને ઘેર જઇને વિદ્યા પ્રાપ્ત કર." તે બીજીવાર ગુરૂ પાસે ગયો. અને કેટલેક કાળે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ ફરીથી એનો એજ સવાલ પૂછ્યો. પુત્રે જવાબમાં પોતે જે જે વિદ્યા ભણી આવ્યો હતો તે કહી સંભળાવી. એ સાંભળી તેને ત્રીજીવાર ગુરૂને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. હવે જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર બ્રહ્મ-તેજ ઝળકી રહ્યું હતું. પિતાએ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું:–"પુત્ર! આજ તારી કાંતિ બ્રહ્મજ્ઞાનીના જેવી તેજસ્વી દેખાય છે." એજ પ્રમાણે તમે પણ જ્યારે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરશો ત્યારે તમારી કાંતિમાં, સ્વરમાં અને સમગ્ર આકૃતિમાં પરિવર્તન થઈ જશે અને તમારૂં અસ્તિત્વ માનવજાતિને માટે કલ્યાણપ્રદ ગણાશે. એકવાર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું એટલે તમારૂં સામર્થ્ય એટલું બધું વધી જશે કે તમારો કોઇથી પ્રતિરોધ થઈ શકશે નહિ. એજ ઋષિત્વ આપણા ધર્મનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે. બાકી તો વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો, તર્ક, વાદ-વિવાદ, દર્શનશાસ્ત્ર, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, અરે! વેદ સુદ્ધાં એ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કરવાનાં ગૌણ સાધન માત્રજ છે. એ બધાંની આથી વધારે કિંમત આંકી શકાતી નથી. ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ એજ મુખ્ય વસ્તુ છે. 'વેદ, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વગેરે સર્વ વિષયો ગૌણ છે; જે જ્ઞાનવડે આપણે તે અપરિણામી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તેજ જ્ઞાન સત્ય છે; બાકીનું સર્વ મિથ્યા છે.' જેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેજ વૈદિક અર્થ પ્રમાણે ખરા ઋષિ છે. ઋષિ શબ્દવડે આપણને એક પ્રકારની વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચેલ વ્યક્તિનું ભાન થાય છે.

સાચા હિન્દુ તરીકે આપણે દરેકે આપણા જીવનમાં વહેલા મોડા એ ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ કરવીજ જોઇએ. તેમ થવાથીજ આપણાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આપણે મુક્ત થઈ શકીશું. અમુક મતમતાંતરમાં શ્રદ્ધા રાખ્યાથી, અથવા હજારો મંદિરોનાં દર્શન કર્યાથી કે દુનિયામાં જેટલી નદીઓ છે તેમાં સ્નાન કર્યાથી મુક્ત થવાશે નહિ, એવો હિન્દુ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે.* માત્ર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યાથી, મંત્રના દૃષ્ટા થવાથીજ મુક્ત થવાય છે.

વેદના પછીના યુગનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાશે કે સમગ્ર જગતને હલમલાવી નાંખવાને સમર્થ મહાપુરુષો, અવતારી પુરુષો એ યુગમાં જન્મ્યા હતા. એવા અવતાર અનેક થઈ ગયા છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના મત પ્રમાણે અવતાર અસંખ્ય છે. તે બધામાંથી રામ અને કૃષ્ણ હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષભાવે પૂજાય છે. મહર્ષિ વાલ્મીકીએ પ્રાચીન વીરયુગના પૂર્ણ આદર્શરૂપ, સત્યપરાયણતા અને સમગ્ર નિતિતત્ત્વની સાકાર મૂર્તિસ્વરૂપ, આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિ, આદર્શ પિતા, સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ રાજ્યકર્તા રામચંદ્રનું ચરિત્ર આલેખીને આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે. જે ભાષામાં એ મહાકવિએ રામચંદ્રજીના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે તેના કરતાં વધારે શુદ્ધ, મધુર અને સરલ ભાષા કોઇ પણ દેશના સાહિત્યમાં જડતી નથી; અને સીતા! સીતાના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે? તમે આખા જગતનું તમામ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધી વળો, તો પણ હું તમને હિમ્મતપૂર્વક કહી શકીશ કે સીતા જેવું બીજું સ્ત્રીપાત્ર શોધવા માટે જગતના ભવિષ્યનું સાહિત્ય ઉથામી જોતાંયે તમે તેવું પાત્ર શોધી શકશો કે

---

* જિજ્ઞાસુની અવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યને માટેજ આ કથન સમજવાનું છે. જેઓ માત્ર સ્થૂલ પદાર્થો અને તે પાછળના ભ્રમણથી વધુ કાંઇ સમજતા નથી તેમને માટે તો એ તીર્થયાત્રા વગેરેજ ઉન્નત જીવન તરફ ડોકીયું કરવાના પ્રાથમિક દ્વારરૂપ છે.

મંત્રી.

કેમ એ સવાલ છે. સીતાનું ચારિત્ર્ય અસાધારણ છે. એવું ચિત્ર તો જગતમાં એકજવાર ચીતરાયું છે. ફરી કદી કોઇએ ચીતર્યું નથી અને અને કોઈ ચીતરી શકશે પણ નહિ. કદાચ રામ જેવા પુરુષો અનેક થઈ ગયા હોય, પણ સીતા જેવી નારી તો અદ્વિતીયજ છે. ભરતખંડની સ્ત્રીઓએ સીતાનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખીને તેના જેવા થવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. સ્ત્રીચારિત્ર્યના સંબંધે ભરતખંડની પ્રજાએ જે આદર્શ ઘડયો છે, તે આદર્શ સીતામાં સર્વાંશે ઉતર્યો છે અને ભરતખંડની અથવા કોઇ પણ દેશની ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં ચારિત્ર્ય સીતાના ચારિત્ર્યમાં સમાઇ જાય એવી સીતા અલૌકિક છે. આજ હજારો વર્ષ થયાં આ દેશનાં નાનાં મોટાં સર્વ માણસો સીતાનું પૂજન કરતાં આવ્યાં છે. અપૂર્વ મહિમાવાન સીતા, પવિત્રતા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર, સહિષ્ણુતાની જીવંત મૂર્તિ, સીતા અનંતકાળ સુધી ભરતખંડનાં સ્ત્રીપુરૂષોને હાથે પૂજાયાજ કરશે. જેણે લેશમાત્ર પણ થાકયા વિના અત્યંત દુઃખમય જીવન વ્યતીત કર્યું તે પરમ સાધ્વી, પરમ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવતી આદર્શ પત્ની સીતા એકલી મનુષ્યજાતિને માટેજ નહિ પણ દેવતાઓ માટે પણ આદર્શરૂપ ગણાશે અને આપણા દેશમાં પૂજનીય દેવતા તરીકે અનંતકાળ પર્યંત પૂજાતીજ રહેશે. આપણે બધા તેના ચરિત્રને સારી રીતે જાણીએ છીએ. એટલે વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. આપણાં સઘળાં પુરાણો નષ્ટ થઈ જાય, વેદ સુદ્ધાં તમામ શાસ્ત્રોનો નાશ થઈ જાય, આપણી સંસ્કૃત ભાષાનું નામ હમેશને માટે જગતમાંથી ભૂંસાઇ જાય; તોપણ હું કહું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળજો કે જયાં સુધી આપણા દેશમાં ગ્રામ્ય ભાષા બોલનારા અજ્ઞાન પાંચજ હિન્દુઓ જીવતા રહેશે, ત્યાં સુધી સીતાની કથા તો થવાનીજ. સીતા આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોની નાડીએનાડીમાં અને રગેરગમાં સંચરી ગઈ છે. પ્રત્યેક હિન્દુ સ્ત્રી પુરૂષના રુધિરમાં સીતાનું રકત ઉછાળા મારે છે; આપણે સઘળા સીતાનાં સંતાન છીએ. આપણી સ્ત્રીઓને હાલના નવા જમાનાનો રંગ ચડાવવાનો પ્રયત્ન

થાય છે પણ જો એ પ્રયત્નથી એટલે આધુનિક કેળવણીથી તેમને સીતાના ચારિત્રના આદર્શમાંથી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે, તો જરૂર માનજો કે એ કેળવણી અને એ શ્રમ બરબાદ જશે. એનાં દૃષ્ટાંત આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. **ભરતખંડની સ્ત્રીઓ માત્ર સીતાને પગલે ચાલીનેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધે એજ ઇષ્ટ છે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિનો આ એકજ માર્ગ છે.**

હવે હું એક એવા મહાપુરુષ વિષે કહેવા માગું છું કે જેમનું આખા દેશમાં અનેકરૂપે પૂજન થાય છે; જે સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, સર્વના પરમપ્રિય આરાધ્ય દેવતા છે. હું એવા મહાપુરુષ વિષે કહેવા માગું છું કે જેમને ભાગવતના પ્રણેતા માત્ર ઇશ્વરાવતાર કહીનેજ સંતોષ પામતા નથી, પણ કહે છે કેઃ—

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान स्वयम्।

" બીજા અવતાર તો ભગનવાનના અંશ—કલાસ્વરૂપ છે. પણ કૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાનજ છે. " એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિષે હું કાંઇક કહેવાનો વિચાર રાખું છું.

જ્યારે આપણે શ્રીકૃષ્ણના વિવિધ ભાવયુકત ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સહજ જણાય છે કે, એમને માટે આવાં વિશેષણો વપરાય એમાં જરાપણ આશ્ચર્ય નથી. તે એકી વખતે અપૂર્વ સંન્યાસી અને અદ્ભુત ગૃહસ્થ હતા. તેમનામાં રજોગુણની ક્રિયાશકિતનો અસાધારણ વિકાસ થએલો હતો, છતાં તેમનું જીવન અપૂર્વ સાત્ત્વિક ત્યાગની ભાવનાથી ભરપૂર હતું. ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કર્યા વગર શ્રીકૃષ્ણના ચારિત્ર્યનું રહસ્ય કદિપણ સમજી શકાયજ નહિ. કારણ કે ગીતામાં તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેના તે જીવંત મૂર્તિસ્વરૂપ હતા. આ નિયમ દરેક અવતારને લાગુ પડે છે. જે સત્યનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અમુક અવતાર થયો હોય તે સત્ય તે અવતારના ચારિત્ર્યમાં સાકારરૂપે માલૂમ પડે છે. ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આખા જીવનમાં ગીતાનાં સત્યોની મૂર્તિરૂપ

દેખાતા હતા. તે અનાસક્તિના એક મહાન દૃષ્ટાંતરૂપ હતા. તે પોતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરે છે અને તેને માટે મનમાં જરા પણ તૃષ્ણા રાખતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ–ભરતખંડના તમામ રાજાઓના મુકુટમણિ, જેના એક શબ્દમાત્રથી રાજાધિરાજો સિંહાસન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થઇ જતા તે પોતે રાજા થવાની જરાએ પરવા કરતા નથી. તે બાળપણમાં જેવા સરલભાવથી ગોપીઓ સાથે રમતા હતા તેવોજ સરલભાવ તેમના જીવનની અન્ય અવસ્થાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.

તેમના જીવનનો જે ચિરઃસ્મરણીય પ્રસંગ અત્યારે મને યાદ આવે છે તે ઘણોજ દુર્બોધ્ય છે; અને જ્યાં સુધી મનુષ્ય પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવાન અને પવિત્ર ન થયો હોય ત્યાં સુધી એ અદ્ભુત પ્રસંગનું રહસ્ય સમજવાને તેણે માથું મારવું નહિ એજ બહેતર છે. એ પ્રસંગ પ્રેમના અત્યંત અદ્ભુત વિકાસનો પ્રસંગ; જે વૃન્દાવનની મધુર લીલાના વર્ણનમાં એક સુંદર રૂપકના આકારમાં વર્ણવાયો છે. તેનું રહસ્ય સમજવાનો અધિકાર તેનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે, કે જે પ્રેમમદિરાના પાનથી એકાએક પ્રેમોન્મત્ત બની ગયો હોય, એવા મનુષ્ય સિવાય એ વિષયમાં હાથ ઘાલવાનો બીજા કોઇનો અધિકાર નથી. ગોપાંગનાઓની પ્રેમજનિત વિરહવેદનાનો ભાવ સમજવાને કોણ શક્તિવાન છે ? જે પ્રેમ, પ્રેમના સર્વોત્તમ આદર્શસ્વરૂપ છે, જે પ્રેમ (પ્રેમમૂર્તિ સિવાય) બીજા કશાની આશા–અપેક્ષા રાખતો નથી, જે પ્રેમને સ્વર્ગની પણ પરવા નથી, જે પ્રેમને આ લોક પરલોકની કોઈ પણ વસ્તુની લેશમાત્ર સ્પૃહા નથી ! બંધુઓ ! જો નિર્ગુણ અને સગુણ ઈશ્વર સંબંધી વિસંવાદનું કોઈ રીતે સમાધાન થઈ શકતું હોય તો તે ગોપીઓના પ્રેમદ્વારાજ થઈ શકે એમ છે. આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે સગુણ ઈશ્વર કરતાં નિર્ગુણ ઇશ્વર સંબંધી વધારે ઉંચો આદર્શ કલ્પવાને મનુષ્ય અસમર્થ છે. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી જોતાં આખું જગત જેનો પ્રકાશ

માત્ર છે એવા અખંડ, પરિપૂર્ણ અને વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ માનવો એજ મત વધારે સ્વાભાવિક છે. બીજી બાજુએ આપણા હૃદયનું વલણ સાકાર ઈશ્વર તરફ સહેજે થાય છે. આપણા હૃદયને ઇશ્વરનું એવું સ્વરૂપ પ્રિય લાગે છે કે જેને આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ અને જેના ચરણમાં ઢળી પડીને આપણા હૃદયના ઉમળકાનો ઉભરો ઠાલવી નાખીએ. આથી ઇશ્વરનું સગુણ સ્વરૂપ એ મનુષ્યની શકિત જોતાં તેણે ઘડેલો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ છે; પણ આ આદર્શ બુદ્ધિવાદ આગળ ટકી શકતો નથી. એજ જૂનામાં જૂનો મહાપ્રશ્ન કે જે બ્રહ્મસૂત્રોમાં ચર્ચાયો છે, જે દ્રૌપદીએ વનવાસ સમયે યુધિષ્ટિર સાથેના વિવાદ પ્રસંગે તેને પૂછયો હતો, કે જો ઈશ્વર સગુણ, સંપૂર્ણ દયામય અને સર્વ શકિતમાન્ હોય તો આ નરક જેવો દુ:ખમય સંસાર શા માટે આપણી નજરે પડે ? શા માટે તેણે આવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્નજ કરી ? તેને તો અત્યંત પક્ષપાતી કહેવો જોઇએ. આ પ્રશ્નનું કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નિરાકરણ થઇ શકતું નથી. જો એનું કોઈ પણ ઠેકાણે નિરાકરણ થએલું હોય તો તે માત્ર ગોપીઓના પ્રેમ લિંગ શાસ્ત્રમાં જે કહેલું છે તેમાંજ જોવામાં આવશે. ગોપીઓ કૃષ્ણને કોઇ પણ વિશેષણ લગાડવાનું પસંદજ કરતી નહિ. કૃષ્ણ સર્વશકિતમાન્ છે, સૃષ્ટિનો રચનાર છે, એ બધું જાણવાની તેમને દરકારજ ન હતી. કૃષ્ણ અનંત પ્રેમમય છે એટલુંજ જ્ઞાન તેમને માટે પૂરતું હતું; એટલુંજ તેઓ સમજતી હતી. ગોપીઓ કૃષ્ણને હંમેશાં વૃંદાવનમાં ગોપજીવન ગાળનાર કૃષ્ણ તરીકેજ ઓળખતી હતી. રાજાધિરાજ શ્રીકૃષ્ણ, અસંખ્ય યોદ્ધાના સમૂહના નેતા શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓને મન માત્ર એક ગોપાલ બાલકજ હતા.

न धनं न जनं न सुंदरीं कवितां वा जगदीश कामये।
मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताद्भक्तिरहैतुकी त्वयि॥

“ હે જગદીશ ! હું ધન, સ્વજન, કવિતા અથવા સુંદર સ્ત્રી એમાંનું કાંઇ માગતો નથી; માત્ર જન્મે જન્મે તમારા તરફ મારી

અહેતુકી–નિષ્કામ ભક્તિ રહે એટલુંજ માગું છું." ધર્મના ઇતિહાસમાં આ ભાવનાએ એક નવીન પ્રકરણ ઉઘાડયું છે. અહેતુકી ભક્તિ–પ્રેમનીજ ખાતર પ્રેમ કોઈ પણ જાતના બદલાની ઇચ્છા વગરનો નિર્મળ પ્રેમ, નિષ્કામ કર્મ એ ઉપદેશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણદ્વારા આખા જગતને સૌથી પહેલીજવાર મળ્યો. માનવજાતિના ઇતિહાસમાં કર્મભૂમિ ભરતખંડના ક્ષેત્ર ઉપર સર્વશ્રેષ્ઠ અવતાર શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી આ ઉપદેશ સૌથી પહેલીજવાર પ્રકટ થયો. ભયોત્પાદક નિષેધાત્મક ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારનાં ધર્માચરણ નહિ કરો તો નર્કની યાતના ભોગવવી પડશે; તેમજ સકામ ધર્મ એટલે અમુક કર્મ કર્યાથી સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ થશે, એ માન્યતાઓનો અધિકાર હમેશને માટે નષ્ટ થયો અને મનુષ્યના હૃદયમાં નર્કની ભીતિ તથા સ્વર્ગભોગની વાસનાને ઠેકાણે અહેતુકી ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મ એ બે ઉંચામાં ઉંચાં આદર્શની સ્થાપના થઇ.

એ નિર્મળ પ્રેમનો મહિમા હું કયી ભાષામાં વર્ણવું? હું તો તમને આટલુંજ કહી શકું છું કે ગોપીઓનો પ્રેમ એ બહુ દુર્લભ પદાર્થ છે; એનું રહસ્ય સમજવું એ બહુજ મુશ્કેલ છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનના આ અપૂર્વ પ્રસંગનું અદ્‌ભુત રહસ્ય સમજવાને અશક્ત હોય એવા મૂર્ખ આપણામાં પણ ઘણા છે. હું ફરીથી કહું છું કે આપણાજ લોકોમાં એવા અપવિત્ર હૃદયના અને મૂર્ખ મનુષ્યો છે કે જેઓ ગોપીઓના પ્રેમનું નામ સાંભળતાંજ તેને અત્યંત અપવિત્ર વ્યવહાર સમજીને રખેને પોતે અભડાઈ જાય એવા ભયથી તેનાથી દૂરના દૂર રહે છે. એવા લોકોને હું એટલુંજ કહેવા ઇચ્છુ છું કે પહેલાં તમે તમારા હૃદયને પવિત્ર કરો, તમારા હૃદયમાંથી કામવાસનાને નિર્મૂળ કરી નાંખો; અને એટલું પણ બરાબર સ્મરણમાં રાખો કે જેણે આ ગોપીઓના અદ્‌ભુત પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે તે બીજા કોઇજ નહિ પણ આજન્મશુદ્ધ વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ છે. જે ઇતિહાસકાર ગોપીઓની અદ્‌ભુત પ્રેમભાવનાને ઇતિહાસના પટ ઉપર

નોંધે છે તે મહાયોગી, મહાભક્ત, જન્મથીજ વૈરાગ્યવાન્ મહાત્મા શુકદેવ છે. જ્યાંસુધી તમારા હૃદયમાં સ્વાર્થપરાયણતા વાસ કરી રહી છે, ત્યાં સુધી ઇશ્વરપ્રેમ તમારા માટે દુષ્પ્રાપ્ય પદાર્થ છે. તમે જેને ઇશ્વરભક્તિ કહો છો તે તો માત્ર ભક્તિનો વ્યાપારી વ્યવહાર છે. 'હે ઇશ્વર! હું તને કાંઇક આપું છું; તેના બદલામાં તું મને અમુક પદાર્થ આપ.' તમારી પ્રાર્થનામાં તમે એવુંજ કાંઇક બોલો છો; અને તમારો ઇશ્વર તમને કહે છે કે 'જો તમે અમુક પ્રકારનાં આચરણ નહિ કરો, તો યાદ રાખજો કે તમારા મરણ પછી હું તમારી ખબર લઇશ. તમને કદાચ અનંતકાળ પર્યંત ભડભડ બળતા અગ્નિમાં શેકી નાખીશ.' જ્યાં સુધી મગજમાં આવા પ્રકારના ખ્યાલનું ભૂસું ભરેલું હોય, ત્યાં સુધી ગોપીઓની પ્રેમજનિત વિરહ-વેદના અને ઉન્માદાવસ્થા શી રીતે સમજી શકાય?

"सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।
इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥"

श्रीमद्भागवत

"હે પ્રાણવલ્લભ! એકવાર—બસ એકવાર તારા અધરામૃતનું પાન કરાવ. તારા અધરામૃતનું પાન એકજ વાર જેમણે કર્યું છે, તેમની અધરામૃતની તૃષા વધતીજ જાય છે, તેમના સર્વ સંતાપનો નાશ થયો છે, તેઓને બીજા સર્વપ્રિય વિષયોનું વિસ્મરણ થયું છે. માત્ર તુંજ—તું એકલોજ અમારી પ્રીતિનો વિષય છે."

અહાહા! એકવાર ધનપ્રાપ્તિનો, યશ વધારવાનો મિથ્યા લોભ મૂકી દો; એકવાર આ ક્ષણભંગુર સંસાર ઉપરની તમારી આસક્તિનાં બંધન તોડી નાખો; એમ કરશો તોજ તમે ગોપીના પ્રેમનો અર્થ સમજી શકશો. ગોપીનો પ્રેમ એ એવી વિશુદ્ધ ભાવના છે કે તમામ પાર્થિવ પદાર્થોનો અને વાસનાઓનો સમૂળો ત્યાગ કર્યા વગર તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ફોગટ છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણ સંપુર્ણ રીતે પવિત્ર ન થયું હોય, ત્યાં સુધી એ પ્રેમનું રહસ્ય ઉકેલવાનો

પ્રયત્ન મિથ્યા છે. અંતઃકરણમાં કામવાસના, ધનલોભ અને યશની આકાંક્ષાનાં ઝરણાં ફૂટયાંજ કરતાં હોય છતાં ગોપીના પ્રેમની પરીક્ષા અને પૃથક્કરણ કરવા બેસવું, એ કેટલી ધૃષ્ટતા! ગોપીનો પ્રેમ જગતને શીખવવો એજ કૃષ્ણાવતારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ગોપીનો પ્રેમ એવો સ્વર્ગીય અને પરમપવિત્ર આદર્શ છે કે, વેદાન્ત અને દર્શન શાસ્ત્રના શિરોમણી તુલ્ય ગીતા જેવો ગ્રંથ પણ એ પ્રેમની આગળ કાંઇ હિસાબમાં નથી. ગીતાનો ઉપદેશ સાધકને ધીરે ધીરે લક્ષ્યબિંદુ તરફ પ્રયાણ કરવાને પ્રેરે છે; પણ આ ગોપીનો પ્રેમ પ્રભુ પ્રીતિના આસ્વાદનથી થએલી ઉન્માદાવસ્થા, ગાઢ પ્રેમોન્મત્તતા, જ્યાં ગુરુ અને શિષ્ય, શાસ્ત્ર અને ઉપદેશ, ઈશ્વર અને સ્વર્ગ, સૌ એકાકાર તન્મય થઇ જાય છે; જ્યાં ભયમૂલક ધર્મનું ચિન્હ સરખું પણ નથી; જ્યાં માત્ર એક પ્રેમોન્મત્તતા સિવાય બીજું કાંઈજ નજરે પડતું નથી, ત્યાં સંસારની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ થઇ જાય છે. પ્રેમોન્મત્ત ભક્ત આખા સંસારમાં એક કૃષ્ણ સિવાય બીજો કોઇ પદાર્થ જોઇજ શકતો નથી, તેને સર્વ પ્રાણીમાં, સર્વ પદાર્થમાં કૃષ્ણનુંજ દર્શન થાય છે. તેની પોતાની કાંતિ પણ કૃષ્ણતુલ્ય દેખાય છે. તેનો આત્મા પણ કૃષ્ણના રંગથી રંગાઇ ગયો છે. મહાનુભાવ શ્રી કૃષ્ણનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે!

શ્રીકૃષ્ણના જીવનની નાની નાની બાબતો લઇને તે વિષે ચર્ચા કરવામાં ખાલી વખતની બરબાદી કરતા નહિ. તેમના જીવનનો જે મુખ્ય અંશ છે તેનુંજ અવલંબન કરો. શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાં અલબત્ત ઐતિહાસીક દોષ છે, અનેક ક્ષેપક છે, એ બધું ભલે રહ્યું. તેની સાથે આપણે લેવાદેવા નથી; પણ સમાજમાં જેને લીધે અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થયો તેને અલબત્ત ઐતિહાસિક આધાર હોવો જોઇએ. બીજા કોઈ પણ પયગંબર અથવા મહાપુરુષના જીવનનું તથા તેના ઉપદેશોનું અવલોકન કરી જુઓ. તમને તરતજ જણાશે કે તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યા છે, તે તેમની પહેલાંના મહાપુરુષોનાં વચનના

પ્રતિધ્વનીજ છે; અથવા તેમના સમયમાં દેશમાં જે જે વિચારો અને ભાવનાઓ પ્રચલિત થએલાં હતાં તેમનો તેમણે વિશેષરૂપે પદ્ધતિસર પ્રચાર કર્યો છે. તે એટલે સુધી કે એ મહાપુરુષો ખરેખર થઈ ગયા છે કે કપોલકલ્પિત છે તે વિષે પણ ઘણા વિદ્વાનોને સંદેહ પડે છે. પણ નિષ્કામ કર્મ, વિશુદ્ધ પ્રેમતત્ત્વ, અહૈતુકી ભક્તિ, એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણના અગાઉના સમયમાં કદિ કોઇએ પ્રકટાવ્યા હતાં એમ સાબિત કરવાને કોઈ તૈયાર છે? જો એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણદ્વારાજ સૌથી પહેલીજવાર જગતમાં જાહેર થયા હોય, તો તેને પ્રકટાવનાર પુરુષ હોવોજ જોઇએ એમાં શો સંદેહ? આ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણે બીજા કોઈ મહાપુરુષના ઉપદેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા છે અને એ તેમના પોતાના તદ્દન અપૂર્વ ભાવો નથી એમ સાબીત થઈ શકતું નથી; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય પહેલાં નિષ્કામ કર્મની ભાવનાઓ દેશમાં પ્રચલિત થઇ હોય એમ તે સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડતું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ ભાવનાઓના સૌથી પહેલા પ્રચારક હતા. તેમના અનુયાયી વેદવ્યાસે એ ભાવનાઓને સાધારણ જનસમાજમાં વહેતી મૂકી. માનવભાષામાં આવો સર્વોત્તમ આદર્શ કદી લખાયો નથી. વ્યાસના રચેલા ગ્રંથ (ભાગવત) માં ગોપીજન વલ્લભ—વૃન્દાવનનો ગોપબાલ એ કરતાં વધારે ઉંચી ભાવના હોઇ શકેજ નહિ. જ્યારે આપણા હૃદયમાં ગોપીના પ્રેમનો ઉન્માદ પ્રકટ થાય, જ્યારે આપણે ભાગ્યશાળી ગોપીઓના હૃદયનો ભાવ સમજી શકીએ, ત્યારે પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે તે આપણે જાણી શકીએ. જ્યારે આખું જગત્ આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમાંથી વિલુપ્ત થઇ જાય, જ્યારે આપણા હૃદયમાં બીજી કોઇ પણ વાસનાનું બીજ સરખું પણ ન રહે, જ્યારે આપણી ચિત્તશુદ્ધિ સંપૂર્ણ થાય, જ્યારે આપણે માટે બીજું કાંઇ પણ પ્રાપ્તવ્ય કર્તવ્ય ન રહે, જ્યારે સત્યાનુસંધાન કરવાની પણ ઇચ્છા રહેવા ન પામે, ત્યારેજ આપણા હૃદયમાં એ પ્રેમોન્માદનો ઉદય થશે; ત્યારેજ આપણે ગોપીની અહૈતુકી, પૂર્ણ નિષ્કામ

પ્રેમ ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવાને અધિકારી થઇશું. એજ આપણું લક્ષ્યબિન્દુ છે. એ ગોપીનો પ્રેમ મળ્યો એટલે સર્વસ્વ મળ્યું એમજ સમજી લેજો.

હવે આપણે એક પગથીઉં નીચા ઉતરીને ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ સંબંધે આલોચના કરીએ. ભરતખંડમાં હમણાં એક એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી જણાય છે કે, જેને ગાડીને ઘોડો જોડતી વખતે ઘોડાના મોં આગળ ગાડી જોડનારની મૂર્ખતા સાથે સરખાવી શકાય. આપણામાંના ઘણા માણસો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે જે પ્રેમલીલા કરી હતી તે કેટલેક અંશે ભેદભરેલી અને અશ્લીલ પણ છે! સાહેબ લોકોને એ પસંદ નથી! અમુક ડોકટર એ ગોપીના પ્રેમને માટે સારો મત ધરાવતો નથી! બસ, ત્યારે હવે ઉપાય શો? સાહેબ લોકોને અને મહાનુભાવ યૂરોપિયન પંડિતોને પસંદ નથી, ત્યારે આપણે પણ શ્રીકૃષ્ણનું અને ગોપીઓનું શું કામ છે? યૂરોપિયન લોકોના અનુમોદન વગર કૃષ્ણ રહીજ કેમ શકે? મહાભારતમાં એકાદ બે નજીવા પ્રસંગો સિવાય ગોપીઓનો ઉલ્લેખજ નથી; માત્ર દ્રૌપદીએ કરેલા સ્તવનમાં અને શિશુપાલે મરણ વખતે કરેલા ઉદ્દગારમાં વૃંદાવનનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે. બસ એ તો ક્ષેપકજ હોવાં જોઇએ! સાહેબ લોકોને પસંદ નથી ત્યારે આપણને પણ તેનું પ્રયોજન શું! ગોપીઓની કથા અને ખુદ શ્રીકૃષ્ણની કથા પણ ક્ષેપક છે! આવું બોલનારા માણસો, વાણિજ્યવૃત્તિમાં તરબોળ થએલા જીવડાઓ, જેમનો ધર્મનો આદર્શ પણ વાણિજ્યવૃત્તિથી ભરપૂર છે, જેઓ અહીં અમુક સત્કર્મ કરીને તેના બદલામાં સ્વર્ગમાં જવાની આશા રાખે છે; તેઓ આ નિષ્કામ પ્રેમતત્ત્વને કેવી રીતે ઓળખી શકે? જેઓ મારવાડીની માફક અમુક શુભ કર્મને માટે તેનો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે બદલો લેવાની આશા રાખે છે, તેમના બુદ્ધિપ્રદેશમા બિચારી પ્રેમઘેલી ભોળી ગોપાંગનાઓને શી રીતે સ્થાન મળે? ગીતાના અવલોકનથી આપણને

જણાશે કે ગીતાના જેવો વેદની ટીકારૂપ ગ્રંથ બીજો લખાયો નથી, અને લખી શકાય એમ પણ નથી.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥

આ વચન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. શ્રુતિ અને ઉપનિષદોના અર્થ અત્યંત દુર્બોધ્ય છે; તેમનું તાત્પર્ય સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે; કારણ કે અનેક ભાષ્યકારોએ પોતપોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પોતાને ફાવે તેવા અર્થ મારી મચડીને બેસાડયા છે. આથી કરીને ભગવાન પોતે જે શ્રુતિના પ્રેરનાર છે, તેમણે જાતે અવતાર ધારણ કરીને, ગીતાના પ્રચારક બનીને શ્રુતિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવ્યું. જે પદ્ધતિએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રુતિના રહસ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, તે પદ્ધતિ ભરતખંડને તેમજ આખા જગતને બીજા કોઇ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે જરૂરની છે. એમના પછીના જમાનામાં અનેક ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ ઉપર તેમજ ગીતા ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે; પણ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત એ છે કે એ ભાષ્યકારો શ્રુતિ ઉપર અને ખુદ ગીતા ભાષ્ય લખતી વખતે પણ ભગવાનના વાક્યનું રહસ્ય સમજી શકયા નથી; કારણ કે આપણે જોઇએ છીએ કે ગીતામાં એક વાત કહેલી છે, ત્યારે આધુનિક ભાષ્યકારો કાંઇ બીજીજ વાતનું પીંજણ કરે છે. એક અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉપનિષદ્ ઉપર ટીકા લખવા તૈયાર થાય છે. હવે ઉપનિષદોમાં દ્વૈતવાદાત્મક અનેક વાક્યો છે. તે બધાને મારી મચડીને પોતાના અદ્વૈતવાદ સાથે તેમનો મેળ બેસાડે છે અને એમ કરતાં ઉપનિષદ્દનું ખરૂં રહસ્ય માર્યું જાય છે. વળી બીજો કોઇ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉભો થાય છે અને તે અદ્વૈતવાદાત્મક વાકયોને ગમે તેમ કરી મારી મચડીને દ્વૈતવાદ સાથેજ ઘટાવી દે છે; પરંતુ ગીતામાં શ્રુતિના તાત્પર્યને ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ વિકૃત કરવાનો લેશ માત્ર પણ યત્ન કર્યો નથી. ભગવાન્ પોતેજ કહે છે કે " એ સર્વ જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો સત્ય છે.

આત્મા ધીરે ધીરે સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મમાંથી વધારે સૂક્ષ્મ માર્ગે આરોહણ કરતો જાય છે. એમ કરતાં આખરે જીવાત્માને પરમ લક્ષ્ય અનંત પૂર્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે." ગીતામાં એવી પદ્ધતિથી વેદનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે કે કર્મકાંડ જેવા વિષયને પણ ગીતામાં સ્થાન મળ્યું છે; અને સાથે એમ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કર્મકાંડ વડે પ્રત્યક્ષ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તો પણ મુક્તિના માર્ગ તરફ આગળ વધવામાં કર્મ પરોક્ષ રીતે સાધન થઇ પડે છે એ વાત સત્ય છે. મૂર્તિપૂજન નાના પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓ, વ્રતો, અનુષ્ઠાનો એ સર્વ ઉચીત અને ઉપયોગી છે; પરંતુ જો તે માત્ર એકજ મુખ્ય બાબત ઉપર લક્ષ રાખીને કરવામાં આવે તોજ; અને તે બાબત તે "ચિત્તની શુદ્ધિ" છે. જો હૃદય શુદ્ધ અને સરલ થયું હોય તોજ ઉપાસના યથાર્થ રીતે કરી શકાય અને તોજ તે આપણને અંતિમ લક્ષ્ય સુધી લઇ જાય. એ દૃષ્ટિબિંદુથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિઓ જરૂરની છે; કારણ કે તેમ ન હોત તો તેમની ઉત્પત્તિજ કેમ થઇ શકત? નાના પ્રકારના ધર્મો અને મતમતાંતરો દાંભિક અને દુષ્ટ માણસોએ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય નીચોવી લેવાના ઉદ્દેશથીજ પ્રચલિત કરેલા છે એવું હાલ કેટલાક માણસો માને છે. પરંતુ તેમ નથી. તેઓએ કરેલા આરોપ ઉપરચોટિયા દૃષ્ટિએ ગમે તેટલા સત્ય અને સંગીન જણાય તો પણ સત્ય હકીકત તો એજ છે કે, ધર્મની અથવા સંપ્રદાયની સ્થાપના કોઇ પણ મનુષ્યે નવીન રચના કરવાના ઇરાદાથી કરેલીજ નથી. મનુષ્યજાતિની સ્વાભાવિક જરૂરિઆતને સંતોષવાને માટે કુદરતી રીતેજ જુદા જુદા ધર્મ અથવા સંપ્રદાયનું બંધારણ થએલું છે. જુદી જુદી શ્રેણીનાં, જુદા જુદા અધિકારવાળાં મનુષ્યોની ધર્મપિપાસા તૃપ્ત કરવાને અર્થે નાના પ્રકારના સંપ્રદાયો ઉભા થએલા હોવાથી તેમની વિરુદ્ધ લડત ચલાવવાથી સારૂં ફળ આવનાર નથી. જે દિવસે એ સંપ્રદાયોની જરૂરિઆત નહી રહે તેજ દિવસે જરૂરિઆતને અભાવે

તે આપોઆપ સૂકાં પાંદડાંની માફક ખરી પડશે; પણ જ્યાં સુધી તેમનું થોડું પણ પ્રયોજન રહેશે, ત્યાં સુધી તમે ગમે તેટલા પ્રબળ આઘાત કરો, ગમે તેટલી કડક ટીકા કરો, લડત ચલાવો તોપણ તે રહેશેજ રહેશે. તમે બંદુકો અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરીને જગતમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવો, પણ જ્યાં સુધી મૂર્તિપૂજન મનુષ્યના ધર્મજીવનની એકાદ પણ જરૂરીઆત પૂરી પાડશે ત્યાં સુધી તમે કદી પણ મૂર્તિપૂજનનો બહિષ્કાર કરાવવામાં વિજય મેળવશો નહિ. ઉપાસના કરવાની જુદા જુદા પ્રકારની પદ્ધતિઓ એ ધર્મમાર્ગની જુદી જુદી નીસરણીઓ છે, અને તેથી તે રહેવીજ જોઇએ એમ આપણે શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ વડે જાણી શકીએ છીએ.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના અંતર્ધાન થયા પછીના યુગમાં ભરતખંડના ઇતિહાસનો એક શોચનીય અધ્યાય શરૂ થાય છે. ભગવદ્‌ગીતામાંજ નાના પ્રકારના સંપ્રદાય વચ્ચે મચી રહેલા તુમુલ યુદ્ધના કોલાહલનો ધ્વનિ દૂરથી આપણા કાનને અથડાતો લાગે છે; અને તેથીજ સમાધાન મંત્રના મહાન્ અને અદ્‌ભુત ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણ જાણે વચ્ચે પડીને વિરોધનું ઉપશમન કરવા શાંતિમંત્ર ન ભણતા હોય તેમ કહે છે કેઃ—

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। भगवद्गीता

"જેમ સૂત્રવડે મણિ ગૂંથાએલા હોય તેમ આ સર્વ મારામાં ઓતપ્રોતપણે રહેલું છે."

અલબત્ત, આપણને સાંપ્રદાયિક ઝગડાનો દૂરથી આવતો કોલાહલ તેજ ઘડીથી સંભળાવા લાગે છે. કદાચ ભગવાનના ઉપદેશના પ્રભાવને લીધે થોડા સમય સુધી એ વિરોધ નરમ પડી ગયો હશે અને ભરતખંડના સમાજમાં શાંતિ અને સમાધાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું હશે, પણ એ થોડા સમયને માટેજ. વિરોધના બીજ ભરતખંડના ક્ષેત્રમાં વવાયલાં હતાં; તેનો એકરૂપે નહિ તો બીજે રૂપે પણ અંકુર ફૂટયા વગર નજ રહ્યો. ખાસ ધર્મના મતભેદને લીધે નહિ તો જ્ઞાતિ-

ભેદને લીધે પણ કલહ ઉત્પન્ન થયો. આપણા સમાજનાં બે બળવાન અંગ—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગ—વચ્ચે કલહ મંડાયો; અને એક હજાર વર્ષ સુધી જે પ્રબળ તરંગ આખા ભરતખંડ ઉપર સચરાચર વ્યાપી ગયો તેની ઉંચામાં ઉંચી ટોચ ઉપર આપણને એક અલૌકિક મહિમાશાળી મૂર્તિનું દર્શન થાય છે. તે ભવ્ય મૂર્તિ કોણ? ગૌતમ-બુદ્ધ અથવા શાક્યમુનિ. તમને સર્વને એ મહાપુરુષના ઉપદેશ તથા એમની ધર્મ પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ વિદિત છે. આપણે એમનું ઈશ્વરના અવતાર તરીકે, સર્વશ્રેષ્ઠ નીતિતત્ત્વના પ્રચારક તરીકે, નિડર ધર્મોપદેશક તરીકે અને સર્વોત્તમ કર્મયોગી તરીકે પૂજન કરીએ છીએ. જાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતે પોતાના શિષ્ય થઈને, પોતાનાજ ઉપદેશેલાં નીતિસૂત્રોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને બીજીવાર પ્રકટ ન થયા હોય! જે મહાવાણીએ ભગદ્ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો તેજ વાણી પુનઃ સંભળાઈ અને જગતને ઉદ્બોધવા લાગી કેઃ—

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।

"આ ધર્મનું સાધારણ—અતિ અલ્પ અનુષ્ઠાન કર્યાથી પણ મહા ભયમાંથી રક્ષણ થાય છે."

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।

"સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમ ગતિને પામી શકે છે."

શ્રી કૃષ્ણની મેઘ ગંભીર અને આશાપ્રદ મહિમાવંત વાણી સર્વનાં બંધન, સર્વની બેડીઓને તોડી નાખે છે; સર્વને પરમપદને પામવાનો સમાન અધિકાર છે, એવી મંગલ ઘોષણા કરે છે. તે કહે છે કેઃ—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणी ते स्थिताः॥

"જેનું મન સામ્યભાવમાં સ્થિર થએલું છે તેણે આ ક્ષણેજ સંસારનો જય કર્યો છે. બ્રહ્મ સમભાવરૂપ અને દોષરહિત હોવાથી તે બ્રહ્મમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે."

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥

"પરમેશ્વરને સર્વત્ર સમભાવે રહેલા માનીને જે આત્માવડે આત્માની હિંસા કરતો નથી તે પરમ ગતિને પામે છે."

ગીતાના આ ઉપદેશનું જીવંત ઉદાહરણ આપવાને માટે, તેના એક અંશને પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં ઉતારવા માટે, એ ઉપદેશ આપનાર પોતેજ અન્યરૂપ ધારણ કરીને બીજીવાર મર્ત્યલોકમાં પ્રકટ થયા; અને તે બીજા કોઇજ નહિ, પણ દુઃખી દુર્બલ જીવોને ઉપદેશામૃતવડે સાંત્વન અને ધૈર્ય આપનાર, સાધારણ જનસમાજના હૃદયનાં ઉંડાણમાં પોતાનો સંદેશો પહોંચે તેટલા માટે દેવભાષા—સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરીને સામાન્ય લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ આપનાર, રાજ્યસિંહાસનના રાજસિક ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરીને દરિદ્ર, પતિત અને કંગાલ લોકોની સાથે વાસ કરનાર, બીજા રામચંદ્રની માફક અસ્પૃશ્ય ચંડાલને પ્રેમથી છાતી સરસો ચાંપનાર, દયા અને પ્રેમના મહાસાગરરૂપ શાક્ય મુનિ પોતેજ હતા.

તમને એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર અને તેમનું અદ્ભુત ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સારી રીતે વિદિત છે; પણ એ પ્રચાર કાર્યમાં એક મોટો દોષ હતો અને તે આજ સુધી આપણને નડતો આવ્યો છે. ભગવાન્ બુદ્ધના પોતાના ચારિત્ર્યમાં લેશમાત્ર દોષ હતો નહિ, તેમનું ચારિત્ર્ય પરમ વિશુદ્ધ અને મહિમાવાન હતું, પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ હતી કે બૌદ્ધધર્મના પ્રચારને પરિણામે જે નાના પ્રકારની અસંસ્કૃત—અશિક્ષિત જાતિઓ આર્ય જનસમુહમાં પ્રવેશ કરવા પામી, તેમનાથી બુદ્ધ ભગવાનના ઉચ્ચ આદર્શ સારી રીતે ધારણ કરી શકાયા નહિ. થોડા વખત સુધી તો એવાં ચિહ્ન દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં કે, એ અસંસ્કૃત મનુષ્યો કેટલેક અંશે સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકયા છે, પણ એકાદ સૈકો વીત્યો ન વીત્યો એટલામાં તો તેમના પૂર્વજો જેઓ સર્પ અને ભૂતપ્રેતાદિ ભયંકર પદાર્થોની પૂજા કરતા હતા, તેમની

ઉપાસના પુનઃ ચાલુ થવા લાગી; અને એ રીતે આખો દેશ કુસંસ્કારપૂર્ણ વિધાનોથી ભરપૂર થઇ અત્યંત દુર્દશા અને અવનતિ તરફ ઢળવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રાણિહિંસા તરફ અત્યંત તિરસ્કાર બતાવીને વૈદિક યજ્ઞો કે જેમાં પ્રાણિઓનું બલિદાન આપવામાં આવતું, તેની વિરૂદ્ધ લડત ચલાવતા હતા. બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો તે જમાનામાં પ્રત્યેક હિંદુ કુટુંબમાં એવા પ્રકારના યજ્ઞ કરવામાં આવતા હતા. પ્રત્યેક ઘરમાં યજ્ઞને માટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવતો, પણ યજ્ઞયાગાદિક સંબંધે આનાં કરતાં વિશેષ આડંબર કરવામાં આવતો નહિ. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર પછી આ યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાન બંધ થઇ ગયાં; પણ તેમને ઠેકાણે મોટાં ભવ્ય વિશાળ મંદિરો, આડંબરપ્રિય પુરોહિતો, વિલાસપૂર્ણ ઉપાસનાઓ વગેરે જે હાલ આપણે ભરતખંડમાં જોઇએ છીએ તે સર્વની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. કેટલાક પંડિતો કે જેમની પાસેથી આપણે વિશેષ સત્ય હકીકત મેળવવાની આશા રાખી શકીએ, તેમનાજ ગ્રંથોમાં જ્યારે હું જોઉં છું કે ગૌતમબુદ્ધે મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કર્યું, ત્યારે મને હસવું આવે છે. બૌદ્ધધર્મ વડેજ બ્રાહ્મણધર્મ અને મૂર્તિપૂજનની ઉત્પત્તિ થએલી છે એ વાતની તેમને ખબરજ નથી. બેએક વર્ષની વાતપર એક રશિયન વિદ્વાને એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું, તેમાં જીસસ ક્રાઇસ્ટના જીવન સંબંધે અદ્‌ભુત હકીકત શોધી કાઢવાનો ગ્રંથકારે દાવો કર્યો હતો. એ પુસ્તકમાં એવી હકીકત આપેલી છે કે, જીસસ ક્રાઇસ્ટ ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા માટે જગન્નાથના મંદિરમાં બ્રાહ્મણ પંડિતો પાસે ગયો હતો. બ્રાહ્મણ પંડિતોની સાંપ્રદાયિકતા અને મૂર્તિપૂજા જોઇને તેને અત્યંત કંટાળો ઉપજ્યો અને તેથી ખિન્ન થઇને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ટિબેટના *લામાઓ પાસે ગયો અને તેમના ઉપદેશવડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો. જેમને ભરતખંડના ઇતિહાસનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન છે, તેમને ઉપર લખેલું

* બૌદ્ધધર્મના પુરોહિતો.

તમામ વૃત્તાંત હડહડતું જુઠાણું છે એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ: કેમકે જગન્નાથનું મંદિર એ અસલમાં હિંદુ મંદિર તરીકે હતુંજ નહિ. તે એક પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિર હતું. અને માત્ર અર્વાચીનકાળથીજ તે હિંદુમંદિર મનાવા લાગ્યું છે. આપણે એ મંદિરને તેમજ બીજાં અનેક બૌદ્ધમંદિરોને હિંદુમંદિરનું સ્વરૂપ આપેલું છે, અને આવા ફેરફાર આપણે હજી પણ કરવા પડશે. જગન્નાથના મંદિરનો આવો ઇતિહાસ છે, અને જીસસ ક્રાઇસ્ટના સમયમાં ત્યાં એક પણ બ્રાહ્મણ હતો નહિ; છતાં તે પુરાતન ઇતિહાસ શોધક રશિયન પંડિત કહે છે કે, ક્રાઇસ્ટ જગન્નાથના મંદિરમાં બ્રાહ્મણો પાસે ઉપદેશ લેવા ગયો હતો ! ભવ્ય મંદિરો, ઠાઠમાઠ ભરેલી ઉપાસનાઓ અને આડંબરપૂર્ણ પુરોહિતોને લીધે બૌદ્ધધર્મની પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા છતાં, તેનું અપૂર્વ નીતિતત્ત્વ છતાં, આત્માના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વિષે દધિમાંથી ઘી કાઢવા જેવાં તર્કશાસ્ત્રો છતાં, એ ધર્મની ભવ્ય ઇમારત ભાગીને કકડે કકડા થઇ ગઇ અને તેના જે અવશેષ હાલ રહેલા છે તે અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવાં છે. બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિ થયા પછી જે કમકમાટી ઉપજાવે એવા બનાવોની શરૂઆત થઈ, તેનું વર્ણન કરવાને અત્યારે સમય પણ નથી, અને મારી ઇચ્છા પણ નથી. ભયંકરમાં ભયંકર અને બીભત્સમાં બીભત્સ અનુષ્ટાનો અને ક્રિયાઓ મનુષ્યને હાથે કદિ પણ નહિ લખાએલા અથવા મનુષ્યની બુદ્ધિવડે કદિ પણ નહિ યોજાએલા એવા અત્યંત ભયાનક અને બીભત્સ ગ્રંથો, એ અવનતિએ પહોંચેલા બૌદ્ધધર્મની પેદાશ હતી.

પરંતુ આવી અવસ્થાએ પહોંચવા છતાં ભરતખંડની જીવનશકિત તદ્દન નષ્ટ થઇ ન હતી અને ભવિષ્યમાં કદિ પણ નષ્ટ થશે નહિ. એવા સંજોગોમાં ભરતખંડમાં પુનઃ ચેતન જગાવવાને ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ બીજીવાર થયો. જે ભગવાને આપણને કોલ આપેલો છે કે, જ્યારે જ્યારે ધર્મમાં સડો પેસશે ત્યારે હું પ્રકટ

થઇશ તેજ ભગવાન આખરે પ્રકટ થયા. આ વખતે ઇશ્વરાવતાર દક્ષિણ ભારતમાં થયો અને જે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ કુમાર વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેમણે સોળ વર્ષની વયની અંદર પોતાના તમામ ધર્મ-ગ્રંથો તથા ભાષ્યો સંપૂર્ણ કર્યાં, તે અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી ભગવાન્ શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા. એ સોળ વર્ષના બ્રાહ્મણકુમારના લેખથી તેમજ તેની અદ્ભૂત શક્તિથી તમામ સુધરેલી પ્રજાઓ મુગ્ધ થઇ જાય છે. તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે આખા ભરતખંડને ધર્મના પ્રાચીન વિશુદ્ધ માર્ગ તરફ કોઇપણ રીતે પુનઃ વાળવો જોઇએ. એ કાર્ય કેટલું કઠિન અને વિશાળ હતું તેનો ખ્યાલ તમે કરી જુઓ. તે સમયની ભરતખંડની અવસ્થાનો કાંઇક ચિતાર મેં તમારી આગળ હમણાંજ રજુ કર્યો છે. જે જે ભયંકર રિવાજોમાં સુધારણા કરવાને તમે તૈયાર થયા છો તે તમામ રિવાજો આજ જમાનામાંથી ઉત્પન્ન થઇને ચાલ્યા આવે છે. તાતાર અને બલુચી જેવી ભયાનક અનાર્ય જાતિઓ બૌદ્ધ બનીને આપણા સમાજમાં ભળી ગઇ. તેઓ પોતાની સાથે પોતાના અસલ પ્રજાગત આચારવિચાર લેતા આવ્યા, અને આ સંગતિદોષથી આપણા પ્રજાજીવનમાં પણ કેટલાક અત્યંત ભયાનક, બીભત્સ અને પાશવ આચાર દાખલ થઇ ગયા; તેમજ કાળે કરીને તે વસ્તુતઃ આપણાજ છે એવી ભ્રાંતિ થઇ ગઇ. બૌદ્ધધર્મથી ઉત્પન્ન થએલી આ ભયંકર વિપત્તિએ શંકરાચાર્યના જમાનામાં અત્યંત ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું; અને ત્યારથી અત્યારસુધી આખા ભરતખંડમાં અવનત બૌદ્ધધર્મ ઉપર વેદાંતનો વિજય થતો આવ્યો છે. હજી પણ એ સંગ્રામ ચાલુ છે. સૈકાંનાં સૈકાં વીતી ગયાં પણ આ યુદ્ધનો હજી અંત આવ્યો નથી. મહાન્ તત્ત્વજ્ઞ શંકરાચાર્યે પ્રકટ થઇને જોયું કે, બૌદ્ધધર્મ અને વેદાંતનાં મૂળતત્ત્વોમાં મહત્ત્વનો તફાવત નથી. તોપણ બુદ્ધ-ભગવાનના શિષ્યો અને ત્યારપછીની શિષ્યપરંપરા પોતાના આચાર્યના ઉપદેશનું તાત્પર્ય સમજી શક્યા ન હતા, પોતે દુર્ગતિને પામ્યા હતા. અને આત્મા તથા ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરીને હડહડતા

નાસ્તિક બની ગયા હતા. શંકરાચાર્યે આ બાબત સિદ્ધ કરી બતાવી અને સઘળા બૌદ્ધમાર્ગીઓ પ્રાચીન ધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા. પણ અફસોસ ! ઉપર કહ્યાં તેવાં અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાઓ કરવાની તેમને સેંકડો વર્ષ થયાં કુટેવ પડી ગઈ હતી. હવે શું કરવું એ એક મહાન્ પ્રશ્ન થઇ પડ્યો.

આવા બારીક સંજોગો વચ્ચે રામાનુજનો જન્મ થયો. રામાનુજ ઘણા ઉદાર અને સહૃદય પુરૂષ હતા. પતિત મનુષ્યોનું દુઃખ જોઇને તેમનું હૃદય દ્રવતું હતું. તેમનું દુઃખ રામાનુજના અંતરના મર્મ ભાગ ઉપર આઘાત કરવા લાગ્યું. કાળે કરીને જે નવાં નવાં અયોગ્ય અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાવિધિઓ સમાજમાં રૂઢ થઈ ગયાં હતાં તેમને રામાનુજે બની શકયાં તેટલાં શુદ્ધ કર્યાં; અને નવી નવી અનુષ્ઠાનપદ્ધતિઓ તથા ઉપાસનાપ્રણાલીની રચના કરીને જે વર્ગના લોકોને તેમની જરૂર હતી તેમને એ સર્વ બાબતોનો ઉપદેશ આપ્યો. તેની સાથે તેમણે બ્રાહ્મણથી ચંડાલ જાતિ સુધીના તમામ લોકોને માટે ઉંચામાં ઉંચી આધ્યાત્મિક ઉપાસનાનાં દ્વાર મોકળાં કરી આપ્યાં. આ પ્રમાણે રામાનુજે આરંભેલા કાર્યનો પ્રદેશ વધારે ને વધારે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો. દક્ષિણ ભારતમાંથી બહાર નીકળીને તેના ઉપદેશના તરંગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોનાં હૃદયને પણ સ્પર્શ કરવા લાગ્યા. તે દેશમાં જન્મેલા કેટલાક આચાર્યો રામાનુજનો ઉદ્દેશ હૃદયમાં ધારણ કરીને એવાજ પ્રકારનું કાર્ય પોતપોતાના પ્રાંતોમાં કરવા લાગ્યા. એ પછી મુસલમાન રાજાઓના સમયમાં એટલે કે રામાનુજના અવસાનને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયા પછી મધ્ય યુગમાં થઇ ગએલા ભરતખંડના તમામ આચાર્યોમાં શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુ સર્વોત્તમ સ્થાન ભોગવે છે. રામાનુજના સમય પછી ધર્મપ્રચાર કરવાની પદ્ધતિમાં એક વિશેષ તત્ત્વ એ જોવામાં આવે છે કે, ધર્મનાં દ્વાર તમામ શ્રેણીના લોકોને માટે એકસરખી રીતે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. સાધારણ જનસમાજને છૂટે હાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો ઉદ્દેશ, જેમ શંકરાચાર્યની

અગાઉ થઇ ગયેલા આચાર્યોએ સાચવ્યો હતો, તેમ રામાનુજની પછીના આચાર્યોએ પણ તેજ મૂળ ઉદ્દેશનું પાલન કર્યું છે. શંકરાચાર્યની ઉપર સંકુચિતપણાનો કે સાંપ્રદાયિકપણાનો મિથ્યા આરોપ શા માટે મૂકવો જોઇએ તે હું સમજી શકતો નથી. એમણે રચેલા ગ્રંથોમાં કોઇપણ પ્રકારનું સંકુચિતપણું મારા જોવામાં આવતું નથી. જેમ ભગવાન્ બુદ્ધના ઉપદેશોને તેમના શિષ્યોએ વગર સમજ્યે વિકૃત કરી નાખ્યા, તેવીજ રીતે શંકરાચાર્ય ઉપર પણ જે સંકુચિતપણાનું દોષારોપણ થાય છે, તેમા ઘણું કરીને તેમનો દોષ નથી; પણ તેમના શિષ્યો, જે ગુરુનો ઉપદેશ યથાર્થ રીતે સમજી શકયા નહિ તેમનોજ દોષ છે.

હું હવે ભગવાન્ શ્રીચૈતન્ય સંબંધી કાંઇક વિવેચન કરીને આજનું વ્યાખ્યાન પૂરૂં કરીશ. તે ગોપીઓના પ્રેમોન્મત્ત મહાભાવના જીવંત આદર્શ હતા. ચૈતન્ય ભગવાન્ બ્રાહ્મણ કુળમાં, પાંડિત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવા પિતાના પુત્ર હતા. તેઓ પણ શંકરાચાર્યની માફક ચૌદ વર્ષની નાની વયે ન્યાયશાસ્ત્રના આચાર્ય થયા હતા અને તર્કયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા દિગ્વિજયી પંડિતોને પરાસ્ત કરી નાખતા હતા; કારણ કે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના પ્રભાવથી વાગયુદ્ધમાં જય મેળવીને સર્વશ્રેષ્ઠ પંડિતની પદવી પ્રાપ્ત કરવી એજ જીવનનો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ છે, એવા સંસ્કાર તેમના મગજપર નાનપણથી ઠસાવવામાં આવ્યા હતા. એક સાધુપુરૂષની કૃપાથી એમની જીવનપ્રણાલીમાં એકદમ પરિવર્તન થઈ ગયું. વાદવિવાદ, તર્કયુદ્ધ, ન્યાયશાસ્ત્રનું આચાર્યપણું, એ બધાંનો એકદમ તેમણે ત્યાગ કર્યો. તેમના હૃદયમાંથી ઉછળતા ભક્તિના તરંગોવડે આખો બંગદેશ ભક્તિરસમાં ડૂબી ગયો અને લાખો મનુષ્યોનાં હૃદયને શાંતિ મળી. તેનો પ્રેમપ્રવાહ નિઃસીમ હતો. સાધુ અને પતિત, હિન્દુ અને મુસલમાન, પવિત્ર અને અપવિત્ર, સર્વ કોમનાં, અને સર્વ શ્રેણીનાં મનુષ્યો, અરે વેશ્યાઓ સુદ્ધાં તેના પ્રેમામૃતનાં ભાગીદાર થયાં. તેની કૃપાની છાયા સર્વના ઉપર સરખી

ફેલાએલી હતી, અને જો કે તેમણે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયમાં હાલ ભયંકર સડો, પેઠેલો જોવામાં આવે છે–(કાળક્રમે કયા ધર્મમાં–કયા સંપ્રદાયમાં સડો નથી પેઠો ?) તોપણ આજદિનસુધી દરિદ્ર, પામર, જ્ઞાતિભ્રષ્ટ પતિત જનો, જેને કોઇપણ સમાજ કે સંપ્રદાય પોતાનામાં સંઘરતાં નથી, તેવા ત્રિતાપદગ્ધ આત્માને ચૈતન્ય ભગવાનનો સંપ્રદાય આશ્રય અને સાંત્વન આપતો આવ્યો છે. આમ છતાં સત્યની ખાતર મને કહેવાની ફરજ પડે છે કે, જેટલા સંપ્રદાયો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાપર રચાએલા છે તેમનામાં અદ્‌ભુત ઉદારભાવ જોવામાં આવે છે. કોઇપણ શંકરમતાવલંબી વ્યક્તિ એમ નહિ કહી શકે કે ભરતખંડમાં પ્રચલિત થએલા જુદા જુદા સંપ્રદાયો વચ્ચે વાસ્તવિક મતભેદ છે. આ પ્રમાણે જો કે તેમણે બુદ્ધિવાદમાં અભેદનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ જ્ઞાતિબંધનની બાબતમાં તેઓ જૂની સંકુચિત ભાવનાનો ત્યાગ કરી શક્યા ન હતા. એથી ઊલટું વૈષ્ણવ આચાર્યો જ્ઞાતિભેદની બાબતમાં ઘણી ઉદારતા બતાવે છે. તેઓ કોઇપણ જાતિના મનુષ્યને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં દાખલ કરતાં સંકોચાતા નથી. આમ છતાં તેમના ધર્મતત્ત્વમાં પણ એક પ્રકારની વિલક્ષણ સંકુચિત વૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

શંકરાચાર્યમાં બુદ્ધિનો અદ્‌ભુત વિકાસ અને રામાનુજમાં હૃદયની અદ્‌ભુત ઉદારતા આપણા જોવામાં આવે છે. હવે ભરતખંડને શંકરાચાર્યની અદ્‌ભુત બુદ્ધિ અને રામાનુજની વિશાળ નિઃસીમ ઉદારતાનું એકસામટું સંમેલન જેમાં થએલું હોય, એવી એક વ્યક્તિની આ જમાનામાં જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રજા એક એવા મહાપુરુષની રાહ જોતી હતી કે જે દરેક સંપ્રદાયમાં એક આત્માનું, એક ઇશ્વરની શક્તિનું દર્શન કરે, જે પ્રાણીમાત્રમાં ઇશ્વરને વિદ્યમાન્ રહેલો અનુભવે, જેનું ઉદાર હૃદય ભરતખંડનાં અને ભરતખંડની બહારના દેશોનાં દરિદ્ર, દુર્બળ અને પતિત મનુષ્યોને માટે દ્રવીભૂત થાય, જેની વિશાળ બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનના કૂટમાં કૂટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકે, જે ભરતખંડના અને અન્ય પ્રજાઓના તમામ પરસ્પર વિરુદ્ધ સંપ્રદાયોની એકતા,

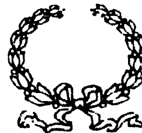
અને સત્યતા સિદ્ધ કરીને પોતાની સમન્વય કરવાની અદ્ભુત શક્તિવડે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો વૈભવ, અને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત સાર્વભૌમિક ધર્મનું દર્શન કરાવી શકે.

ઉપર જણાવ્યા જેવો એક મહાપુરુષ ભરતખંડમાં થોડાંજ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો અને અનેક વર્ષસુધી તેનાં ચરણ સમીપ બેસીને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. એવા મહાપુરુષના જન્મને માટે જ્યારે યોગ્ય સમય આવ્યો, જ્યારે જનસમાજને તેની ખરેખરી જરૂર જણાઇ ત્યારે તેણે દર્શન આપ્યું. આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તેનો જન્મ અને તેના જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર એક એવા નગરની પાસે હતું કે, જે નગરનો શિક્ષિત વર્ગ પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ઉન્મત્ત બની ગયો હતો, અને જે નગર હિંદુસ્તાનનાં બીજાં સ્થાનો કરતાં વિશેષપણે યૂરોપિયનશાહી બની ગયું હતું. એ મહાપુરુષમાં પુસ્તકીયા જ્ઞાન લેશમાત્ર પણ ન હતું. જે મહા બુદ્ધિશાળી છતાં પોતાનું નામ પણ પૂરૂં લખી શકતા ન હતા અને તેમ છતાં પણ જેમના કથનને યુનિવર્સિટીના સર્વોત્તમ, તીક્ષ્ણતમ બુદ્ધિસંપન્ન ગ્રેજ્યુએટો એકે અવાજે સ્વીકારતા હતા એ મહાપુરુષની મેધાશક્તિ આગળ આપણે બધા નાના બાળક જેવા છીએ. તે એક વિલક્ષણપુરુષ હતા. તેમનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. તે કહેવા જેટલો અવકાશ પણ મને આ સમયે નથી. માત્ર આપણા ભરતખંડના સર્વ મહાપુરુષોના પૂર્ણપ્રકાશ સ્વરૂપ, યુગાચાર્ય એ મહાત્મા *શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના નામનોજ ઉલ્લેખ કરીને આજે હું વિરામ લઇશ. એમના ઉપદેશ ચાલુ જમાનામાટે અત્યંત ઉપકારક છે એમ હું માનું છું. એ મહાપુરુષની અંદર પરમાત્માની વિભૂતિનો પ્રકાશ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો. એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર કે જેનો જન્મ બંગાળામાં કોઇક દૂરના અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં થયો હતો, તેને આજે યૂરોપ અને અમેરિકાનાં હજારો

---

* **શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના અદ્ભુત ઉપદેશ અને કથામૃત આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.**

શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો દેવતુલ્ય માનીને વંદન કરે છે, અને હજી પણ તેના ઉપાસકોની સંખ્યા અનેકગણી વધતી જાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાનો ભેદ સમજવા કોણ સમર્થ છે? હે બંધુઓ ! જો તમે આ મહાપુરુષના જીવનમાં ઇશ્વરના ઉદ્દેશ અને પ્રેરણાનું દર્શન ન કરી શકો, તો મારે કહેવું પડશે કે તમે અંધ છો—જન્માંધ છો. ફરી કોઇ વખત પ્રસંગ આવશે તો હું તેને વિષે તમને વિશેષ હકીકત કહીશ. હાલ તો વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કરતા પહેલાં એટલુંજ જણાવું છું કે, જો હું મારા આખા જીવનમાં એક પણ સત્ય પ્રકટ કરી શક્યો હોઉં તો તે સત્ય હું તેમની પાસેથી શીખ્યો છું; મારાં વ્યાખ્યાનોમાં જે કાંઇ અસત્ય, ભ્રમાત્મક માનવજાતિને અનુપકારક બાબતો આવી ગઈ હોય તે સર્વે મારીજ છે અને તેને માટે સંપૂર્ણ રીતે હુંજ જવાબદાર છું.

भरतखंडनुं भविष्य.

(આ વ્યાખ્યાન સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં એક વિશાળ મંડપમાં આપ્યું હતું. તે વખતે લગભગ ચાર હજાર માણસો એકત્ર થયાં હતાં.)

ભરતખંડ એ એક એવો પ્રાચીન દેશ છે કે તત્ત્વજ્ઞાને બીજા કોઇપણ દેશમાં જતાં પહેલાં જ્યાં પોતાનો નિવાસ કર્યો હતો; જેની આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ જડસૃષ્ટિમાં વહેતી સમુદ્ર જેવી વિશાળ નદીઓના પ્રવાહ જેવો છે; જ્યાં બરફથી ઢંકાયલાં અને એક એકથી ઉંચા જઇને અંતે આકાશને સ્પર્શ કરીને જાણે સ્વર્ગનાં રહસ્યનું અવલોકન કરી રહ્યાં હોય એવાં હિમાલય પર્વતનાં શિખરો આવી રહ્યાં છે; જે દેશની ભૂમિ ઋષિમુનિઓના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયેલી છે; જ્યાં મનુષ્યનું મન પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવા સૌથી પહેલુંજ પ્રવૃત્ત થયું હતું અને જ્યાં અદૃશ્ય સૃષ્ટિનાં રહસ્યો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન સૌથી પહેલીજ વાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેજ આ ભરતભૂમિ છે. એજ દેશમાં જીવાત્માનું અમરપણું સૌથી પ્રથમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું; એજ દેશમાં અંતર્યામી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, અને જગત્ તથા મનુષ્યમાં ઓતપ્રોતપણે રહેલી ઇશ્વરીય શક્તિની સૌથી

પહેલી વાર શોધ થઇ હતી; અને એજ દેશમાં ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શોનો સૌથી પહેલીજ વાર ઉદ્ભવ થયો હતો. આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જેના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમુદ્રનાં મોજાંની માફક અનેક વાર આખા જગત ઉપર ફરી વળ્યાં હતાં; અને જ્યાંથી હજી પણ એકવાર આધ્યાત્મિકતાનો બળવાન પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઇને જગતની ચેતનહીન થએલી અન્ય પ્રજાઓમાં ચેતનનો સંચાર કરશે. આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જે સેંકડો વર્ષના જુલમ, સેંકડો પરદેશી પ્રજાઓના હુમલા અને અનેક સામાજિક વિપ્લવો થયા છતાં એ સર્વ આઘાતની સામે ટકી રહીને હજી પણ તેવી ને તેવીજ આપણી સમક્ષ ઉભી છે. પોતાની અવિનાશી, અખૂટ ચેતન-શક્તિના પ્રતાપવડે આજસુધી ખડકના કરતાં વિશેષ દૃઢતાથી તે ઉભી રહી છે. ભરતભૂમિનું જીવન આત્માના જેવુંજ અમર અને અનાદ્યનંત છે. આપણે સર્વ એક એવી મહાન્ ભારત માતાનાં સંતાન છીએ.

ભારતનાં સંતાનો ! હું આજે તમને કેટલીક વ્યવહારોપયોગી બાબતો કહેવા ધારૂં છું; એમ કરવા પહેલાં તમને ભારતના પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરાવવામાં મારો હેતુ તમને સત્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેર-વાનોજ છે. મને ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે કે પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરવાથી દિવસે દિવસે આપણે શક્તિહીન બનતા જઇએ છીએ, તેમ કરવાથી કાંઇ ફાયદો નથી; આપણે તો ભવિષ્ય તરફ લક્ષ રાખીને કાર્ય કરવા મંડી જવું જોઇએ. કેટલેક અંશે આ કથન સત્ય છે. પણ તે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે ભૂતકાળમાંથીજ ભવિ-ષ્યકાળ જન્મે છે; માટે બને ત્યાં સુધી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસ તરફ નજર નાખતાજ રહેજો. તમારી પાછળ જે અમૃતનાં ભરેલાં અનંત ઝરણાંઓ વહન કરી રહ્યાં છે, તેના જળનું તૃપ્તિ પર્યંત પાન કરજો અને ત્યાર પછી તમારી સામેના ભવિષ્યકાળ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આગળ વધજો. પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડ ગૌરવના જે ઉંચા શિખરે

પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં પણ વધારે ઉંચે શિખરે તેને વિશેષ યશસ્વી, વિશેષ દેદીપ્યમાન અને વિશેષ મહિમાવાન્ બનાવવાને યત્ન કરજો. આપણા પૂર્વજો મહાપુરુષો હતા એ આપણે પ્રથમથીજ જાણી લેવું જોઇએ. આપણી પ્રજાના બંધારણનાં કયાં કયાં મૂળતત્ત્વો છે, કોનું રૂધિર આપણી નાડીઓમાં વહન કરી રહ્યું છે તે આપણે પ્રથમથી જાણવુંજ જોઇએ. જે રુધિર આપણને આપણા પૂર્વજો પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે અને જેણે પ્રાચીનકાળમાં મહાન્ કાર્યો બજાવ્યાં છે તેના ઉપર આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. એ શ્રદ્ધાના બળવડે, તેના પ્રાચીનકાળના ગૌરવના જ્વલંત આદર્શની પ્રેરક શક્તિવડે એથી પણ વધારે શ્રેષ્ટ નવીન ભારતની આપણે ઉત્પત્તિ કરવી જોઇએ. હા, વચમાં વચમાં અનેકવાર અવનતિ અને નિર્બળતાના જમાના આવી ગયા છે, પણ હું તેમને બહુ અગત્યના સમજતો નથી. આપણે બધા એ વાત સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે એવા જમાનાની પણ જરૂર હોય છે. એક મહાન વૃક્ષ સુંદર, સુપક્વ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે—તે ફળ જમીનપર ખરી પડે છે અને સડી જાય છે, પણ તે સડેલા ફળના બીજમાંથી નવીન અંકુર ફૂટીને બીજું વધારે મહાન્ વૃક્ષ પેદા થાય છે. આવાજ કારણને લીધે જે અવનતિના જમાનામાંથી આપણે પસાર થઇ ગયા તે આપણાં હિત અને અભિવૃદ્ધિને માટે ખાસ જરૂરનો હતો. એ અવનતિમાંથીજ ભરતખંડનો ભવિષ્યનો ઉત્કર્ષ જન્મ પામશે. અત્યારેજ તેના અંકુર મારી નજરે પડે છે; તેનાં નવપલ્લવની પાંદડીઓ ઉગવા લાગી છે અને એ મહાન, વિશાળ **'ऊर्ध्वमूल'** વૃક્ષનો ઉદ્‌ભવ થવા લાગ્યો છે—હું આજે તેજ બાબત વિષે તમને કાંઇક કહેવા ઇચ્છું છું.

બીજા દેશોના અગત્યના પ્રશ્નો કરતાં આ દેશને લગતા પ્રશ્નો વિશેષ ગંભીર અને ગૂંચવણભરેલા છે. જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને રાજ્યપદ્ધતિ, એ બધામાંથી કોઈ પણ પ્રજાની ગૂંથણી થાય છે. જગતની બીજી પ્રજાઓ જે તત્ત્વોની બનેલી છે, તેમનો સરવાળો ભારતીય

પ્રજાના બંધારણનાં તત્ત્વો કરતાં અનેકગણો ઓછાં છે. આપણી પ્રજામાં આર્ય, દ્રાવિડ, તાતાર, તુર્ક, મોગલ, યૂરોપિયન એવી એવી અનેક જાતિઓનું રુધિર ભળી ગએલું છે. જાણે આખા જગત્‌ની પ્રજાઓનું આપણી પ્રજામાં મિશ્રણ ન થઈ ગયું હોય એવી સ્થિતિ છે. અહીંઆં નાના પ્રકારની ભાષાઓનો અપૂર્વ સમાવેશ થઈ ગયો છે; નાના પ્રકારના સાંસારિક રીતરિવાજો જોવામાં આવે છે. યૂરોપ અને એશિયાની પ્રજાઓના રીતરિવાજ વચ્ચે જેટલો પ્રભેદ છે, તેથી પણ વિશેષ પ્રભેદ હિંદુસ્તાનની અન્યોન્ય જાતિઓમાં નજરે પડે છે. આ સર્વ પ્રભેદ છતાં આપણા દેશની પ્રજાની એકતા કરનાર સાંકળ, પરંપરાથી ચાલી આવતી પવિત્ર ભાવનાઓ અને ધર્મ છે. ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર ભરતખંડમાં વસતી અનેક જાતિઓનું સંમિલન થાય છે. એજ ભૂમિકા ઉપર આપણે પ્રજાજીવનની ઇમારત ચણવાની છે. યૂરોપિયન પ્રજાના ઐકયનો મૂળ પાયો સામાન્ય રાજનૈતિક ભાવનાઓ છે. એશિયાની પ્રજાઓમાં ધર્મ સિવાય ઐકયનું બીજું સાધન છેજ નહિ; માટેજ ભરતખંડના ભવિષ્યના ઉત્કર્ષને માટે ધર્મના ઐકયની અનિવાર્ય અને પરમ આવશ્યકતા છે. હિમાલયથી લંકાસુધાની અને આસામથી હિંદુકુશ સુધીની તમામ જાતિઓએ એકજ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે. 'એક ધર્મ' એ વાકયનો ઉપયોગ હું કેવા અર્થમાં કરતો હોઈશ? ખ્રિસ્તી, મુસલમાન અને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ 'એક ધર્મ' નો જે ખ્યાલ બાંધે છે તે મારે માન્ય નથી. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલા સંપ્રદાયોમાં ઘણી જાતનો મતભેદ છે. તેમનું લક્ષ્યબિંદુ ભિન્ન છે, છતાં પણ એવા કેટલાક સિદ્ધાંતો છે કે જે સર્વ ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકાતુલ્ય છે. એ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર દરેક સંપ્રદાયની રચના થએલી છે. માત્ર એ સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યા પછી આપણો ધર્મ દરેક સંપ્રદાયને અને વ્યક્તિમાત્રને પોતાની મરજી મુજબ આદર્શો ઘડવાની, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની અને કાર્ય કરવાની પૂરતી છૂટ

આપે છે. આપણામાંના જે જે માણસો વિચાર કરી શકે છે, તેઓ આ બાબત સારી પેઠે સમજી શકે છે. આપણે હવે એટલુંજ ઈચ્છવાનું છે કે, આપણા ધર્મમાં સર્વને ઉપલબ્ધ થઈ શકે એવાં જે જીવનપ્રદ સામાન્ય તત્ત્વો છે, તેનો દેશનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રચાર થાય અને જે કોઇ જેટલે અંશે એ સત્યો સમજી શકે તેટલે અંશે તેમને વ્યવહારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. એજ માત્ર આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એશિયામાં અને ખાસ કરીને ભરતખંડમાં જાતિ, ભાષા અને અનેક સાંસારિક બાબતોના પ્રભેદ ધર્મની એકતા કરવાની પ્રબળ શક્તિ આગળ ટકી શકતા નથી. આપણે વળી એ પણ જાણીએ છીએ કે ભારતીય પ્રજાના મત પ્રમાણે આધ્યાત્મિકતા કરતાં જગતમાં કોઇ શ્રેષ્ઠ ભાવના છેજ નહિ. એજ ભરતખંડની પ્રજાના જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. ભરતખંડના ઉત્કર્ષ કરનારને માટે કાર્ય કરવાની એજ દિશા છે; કેમકે એજ દિશામાં કાર્ય કરવાથી ઓછામાં ઓછા પરિશ્રમે વધારેમાં વધારે સારૂં પરિણામ લાવી શકાય એમ છે.

ધર્મનો આદર્શ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે એ વાત સત્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ ભરતખંડની પરિસ્થિતિ જોતાં એ દિશાએજ કાર્ય થઇ શકે એમ છે. પ્રથમ ધર્મનો પાયો મજબૂત કર્યા વગર બીજી કોઇપણ દિશાએ કરેલી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ અનિષ્ટ થયા વગર રહેશેજ નહિ. માટે ભરતખંડના ઉત્કર્ષની ઇમારતનો પાયો, ભરતખંડની વિભિન્ન જાતિઓને એકત્ર કરવારૂપ પૂજાનું પહેલું પાટીયું, જમાના ને જમાના થયાં ટકી રહેલા ભરતખંડરૂપી પર્વત ઉપર કોતરવાની નિસરણીનું પહેલું પગથીયું, ભરતખંડના તમામ ધર્મ અને સંપ્રદાયોની એકતા કરવાનું છે. આપણે બરાબર મનમાં ઠસાવી દેવું જોઇએ કે દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે જુદા જુદા સંપ્રદાયના હિન્દુઓમાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, અને આપણા પોતાના તથા આપણી સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણને માટે

નાની નાની બાબતો વિષે કલહ, વિસંવાદ અને ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. અવશ્ય માનજો કે એ કલહો ભૂલનુંજ પરિણામ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં તેની સખ્ત મના કરેલી છે; આપણા પૂર્વજોએ તેમ કરવાની લેશમાત્ર પણ સંમતિ આપી નથી. જેમના વંશજો હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ, જેમનું શોણિત આપણી નાડીઓમાં ઉછળે છે, તે મહાપુરુષો આપણને નાની નાની વાતમાટે કલહ કરતા જોઇ અત્યંત ઘૃણાની નજરથી આપણા તરફ જુએ છે.

એકવાર આવા પ્રકારના કલહનો ત્યાગ કરો, એકવાર ધર્મનું ઐક્ય સિદ્ધ કરો અને જુઓ કે બીજી બાબતોમાં તમારો ઉત્કર્ષ થાય છે કે નહિ. જો તમારા શરીરમાં તાજું અને શુદ્ધ રુધિર વહેતું હશે તો કોઇ પણ જાતના રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ તમને ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ. ધર્મ એજ આપણા જીવનને ટકાવનારૂં રુધિર છે. જો તે તાજું, શુદ્ધ, બળવાન્, અને જીવનતત્ત્વોથી ભરપૂર હશે તો તો દરેક બાબતમાં આપણી ઉન્નતિ થયા વગર રહેશે નહિ. જો ધર્મરૂપી રુધિર શુદ્ધ હશે તો રાજનૈતિક, સાંસારિક અને આર્થિક બાબતોની ખામીઓ—અરે ! આપણા દેશનું ભયંકર દારિદ્ર્ય પણ નષ્ટ થઇ જશે; કારણ કે રોગોત્પાદક જંતુઓથી એકવાર શરીરને મુક્ત કરશો, તો કોઇ પણ પ્રકારની બહારની આપત્તિ તમને પીડા કરી શકશે નહિ. આધુનિક વૈદકશાસ્ત્રનું એક દૃષ્ટાંત લઇએ. વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થવાને માટે બે કારણોની જરૂર છે; બહારના ઝેરી જંતુ અને શરીરની ચોક્કસ પ્રકારની હાલત. જ્યાંસુધી ઝેરી જંતુઓને શરીરમાં સ્થાન ન મળે, જ્યાંસુધી શરીરમાં રહેલી જીવનશક્તિ ક્ષીણ ન થઈ હોય, જ્યાંસુધી જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વૃદ્ધિ પામે એવી શરીરની સ્થિતિ ન હોય, ત્યાંસુધી જગતમાં એવો એક પણ ઝેરી જંતુ નથી કે જે રોગની ઉત્પત્તિ કરી શકે. ખરૂં જોતાં આપણા શરીરમાં લાખો જંતુઓ દરરોજ પ્રવેશ કરે છે, પણ શરી-

રમાં રહેલી જીવનશક્તિવડે તેમનો તત્કાળ નાશ થઇ જાય છે અને આપણને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર પડતી નથી. જ્યારે શરીર દુર્બળ થાય છે ત્યારેજ એ જંતુઓ રોગ પેદા કરી શકે છે. પ્રજાજીવનને પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિયમ લાગુ પડે છે. જે પ્રજાનું શરીર ક્ષીણ થાય છે તે પ્રજાની રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણીવિષયક, સર્વ પ્રકારની બાબતોમાં જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વ્યાધિના પ્રતિકાર માટે રોગનું મૂળ કારણ શોધી કહાડવું જોઇએ અને લોહીમાં ઉત્પન્ન થએલી મલિનતાને દૂર કરવી જોઇએ. આપણું કર્તવ્ય એટલું જ છે કે લોકોમાં શક્તિનો—જીવનનો સંચાર કરવો, લોહીની શુદ્ધિ કરવી અને પ્રજાના અંગને સતેજ કરવું; કે જેથી કરીને બહારથી દાખલ થતાં વિષમય જંતુઓની સામે થઇને તેમનો પ્રતિરોધ કરી શકાય. આપણે હમણાંજ જોઇ ગયા છીએ કે આપણો ધર્મ એજ આપણું બળ અને પરમ ચેતન છે અને પ્રજાજીવનનો મુખ્ય આધાર છે.

આ માન્યતા સત્ય છે કે અસત્ય છે તેનું વિવેચન કરવાનો અત્યારે મારો વિચાર નથી. તેમ ધાર્મિક ભાવનામાં આ પ્રમાણે નવીન ચેતન આપવાથી લાંબી મુદતે પ્રજાજીવનને મુખ્ય લાભ હોય યા ન હોય, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે ધર્મ એજ આપણા પ્રજાજીવનનો મુખ્ય પાયો છે. આપણે કદિપણ એનો ત્યાગ કરી શકવાના નથી. એ સદાને માટે આપણા પ્રજાજીવનના મૂળ આધારરૂપ રહેશે. ધર્મમાં તમને કદાચ મારા જેટલી શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય તોપણ તમારે તેનો આધાર તો લેવોજ પડશે. તમે ધર્મની સાથે સદાને માટે અવિચ્છિન્નપણે સંકળાયલા છો અને જે પળે તમે તેનો આશ્રય છોડી દેશો તેજ પળે તમે વિનાશના મુખમાં ધસી જશો. ધર્મ એજ આપણી પ્રજાનું જીવન છે અને તેથી તેને કોઇપણ રીતે સુદૃઢ કરવોજ પડશે. તમે યત્નપૂર્વક તમારા ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથીજ તમે સેંકડો વર્ષના જુલમ છતાં પણ આજસુધી ટકી રહ્યા છો. તમારા પૂર્વજોએ

અનેક પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા; મૃત્યુ પણ પસંદ કર્યું; પરંતુ તેમણે હરેક ઉપાયે ધર્મનું સંરક્ષણ કર્યું. એક પછી એક ઘણાં દેવાલયો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં; વિદેશી, વિધર્મી પ્રજાએ તમારા પૂર્વજો ઉપર અનેક પ્રકારના જુલમનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ એ જુલમની ભરતીનાં મોજાં જે પળે ઉતરી ગયાં તેજ પળે, તેજ સ્થળે નવાં મંદિરોનાં શિખર આકાશને ચૂમવા લાગ્યાં. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોનો અને ગુજરાતના સોમનાથના મંદિરનો ઇતિહાસ જોતાં તમને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસનું જેટલું ઉંડું જ્ઞાન મળશે, આપણી પ્રજાના ઇતિહાસમાં જેવો ગંભીર અભિનિવેશ થશે, તેટલો ઇતિહાસનાં થોથાં ઉથામ્યાથી નહિ થાય. ઉપર્યુક્ત મંદિરો ઉપર ફરી ફરીને હુમલા થયા, અનેકવાર તેમના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા અને અનેકવાર તેઓ પાછાં ફરી ફરીને ઉભાં થયાં; તેમનાં રવડતાં અસ્થિ નવજીવન પ્રાપ્ત કરીને પાછાં અચલપણે આજે પણ તમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે, એ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો.

આપણી પ્રજાની ભાવના અને પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ તમને અહીંઆંજ દૃષ્ટિગોચર થશે. તેનું અનુસરણ કરશો એટલે મહાન્ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે; તેને છોડી દેશો એટલે હમેશને માટે નષ્ટ થઈ જશો. જે પળે તમે એ પ્રજાજીવનના પ્રવાહથી દૂર ગયા તેજ પળે તમારો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો જાણજો. આ ઉપરથી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી કે બીજી બાબતો જરૂરની નથી. રાજનૈતિક અને સામાજિક સુધારણા કરવાની જરૂર નથી એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે એ સર્વ વિષયો ગૌણ છે અને ધર્મજ મુખ્ય છે; એનું કદિપણ વિસ્મરણ કરતા નહિ. ભારતવાસીઓને મન ધર્મ સૌથી પહેલો અને પછી બીજું બધું; માટેજ એ ધાર્મિક ભાવનાને વિશેષપણે જાગ્રત કરવી જોઇએ. હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એને કેવી રીતે જાગ્રત કરવી ? હું તમારી આગળ મેં ઘડી રાખેલી કાર્યપ્રણાલી રજુ કરૂં છું. મેં અમેરિકા જવામાટે મદ્રાસ

છોડયું ત્યાર પહેલાં ઘણા વખતથી એ યોજના મારા મનમાં ઘડાઇ ચૂકી હતી અને હું અમેરિકા ગયો તેનું પણ મુખ્ય કારણ એજ હતું. મને ધર્મમહાસભામાં બેસવાની ઝાઝી દરકાર ન હતી. માત્ર મારા વિચારને પ્રકટ કરવાની સારી તકજ હું શોધતો હતો—અને તે મને ધર્મમહાસભાના અધિવેશનથી પ્રાપ્ત થઇ.

મેં મારા મનમાં જે જે વિચારો પોષ્યા હતા, તેમને મારે જગતમાં રમતા કરવા હતા. ધર્મનાં જે અમૂલ્ય રત્નો આપણા શાસ્ત્રભંડારમાં સચવાઇ રહ્યાં હતાં; જે અમુક માણસોનાજ કબજામાં હતાં, જે ખરૂં કહીએ તો અરણ્યોમાં અને સંન્યાસીઓના આશ્રમોમાં દટાઇ રહ્યાં હતાં, તેમને મારે જગજાહેર કરવાં હતાં. એ શાસ્ત્રનિબદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન-રૂપી રત્નો જેમના કબજામાં ગુપ્તપણે રાખવામાં આવ્યાં, તેમની પાસેથી લઇને પ્રકટ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એથી પણ વધારે દુર્ભેદ્ય પેટીરૂપ જે ભાષામાં એ સત્યો સચવાઇ રહ્યાં હતાં, તે સંસ્કૃત ભાષાનાં યુગના યુગ થયાં જામેલાં આવરણો ભેદીને મારે એ મહા મૂલ્યવાન્ રત્નોને મનુષ્યમાત્રની સામાન્ય મિલ્કત બનાવવી હતી. ટુંકામાં મારે તેમને લોકપ્રિય અને લોકોપયોગી કરવાં હતાં. સંસ્કૃત ભાષા—જેને માટે અલબત્ત હું ઘણો મગરૂર છું—તે અઘરી હોવાથી આ વિચારોના પ્રચારને માટે મોટા અંતરાયરૂપ નીવડી છે. જ્યાંસુધી આપણી સમસ્ત પ્રજા ઉત્તમ રીતે સંસ્કૃત ભાષા જાણતી થાય ત્યાંસુધી એ અંતરાય દૂર થવાનોજ નથી. હિંદુસ્તાનમાં વસતો દરેક માણસ સંસ્કૃત જાણતો હોય યા ન જાણતો હોય, તોપણ તે ધર્મના સિદ્ધાંતો સારી રીતે સમજી શકે તેટલામાટે સંસ્કૃત ભાષામાંથી એ સર્વ સિદ્ધાંતોને બહાર કહાડવાનો મારો નિશ્ચય હતો. મેં મારી આખી જિંદગી સંસ્કૃતના અભ્યાસ પાછળ ગાળી છે, છતાં હજી પણ કોઇ પણ નવું સંસ્કૃત પુસ્તક મારે માટે નવુંજ છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા કેટલી અઘરી છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે; અને જેમને સંસ્કૃત ભાષા ભણવાનો કદિ અવકાશજ મળ્યો નથી, તેમને માટે

આ બાબત કેટલી મુશ્કેલ છે તે તમે સહેલાઇથી સમજી શકશો. એટલામાટે લોકોની પ્રચલિત ભાષાદ્વારાજ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. તેની સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રહેવોજ જોઇએ; કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉચ્ચારથી પણ આપણી પ્રજામાં એક પ્રકારના ગૌરવનો અને શક્તિનો સંચાર થાય છે. ભગવાન્ રામાનુજ, કબીર અને ચૈતન્યે ભરતખંડની નીચ જાતિના ઉદ્ધાર માટે જે પ્રયત્ન કર્યો હતા, તેમના પ્રયાસનું ફળ તેમની હયાતીમાંજ જણાઇ આવ્યું હતું; તોપણ પાછળથી તેમના કાર્યનું આવું ખેદકારક પરિણામ શાથી આવ્યું ? તેનું પણ કારણ અવશ્ય હોવુંજ જોઇએ. આચાર્યોના અવસાનને એક સૈકો પણ પૂરો વીત્યો નહતો એટલામાંજ તેમણે આરંભેલું કાર્ય શાથી અટકી પડ્યું ? તેનું કારણ એજ છે કે તેમણે પતિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેઓ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચે એવી તેમની ઇચ્છા પણ હતી; માત્ર તેમણે સામાન્ય લોકવર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો ન હતો. બુદ્ધભગવાને પણ સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત શીખવવાનું બંધ કરીને એક મોટામાં મોટી ભૂલ કરી હતી. તેમને જલદીથી, તરતજ શુભ પરિણામ લાવવાની ઉમેદ હતી, તેથી તેમણે લોકોમાં વપરાતી પાલી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો અને સંસ્કૃત ગ્રંથોનો તેજ ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો. અલબત્ત, આ યોજના ઘણીજ ફતેહમંદ નીવડી. તેમણે લોકોની ચાલુ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો; લોકોએ તેમનો ઉપદેશ સહેલાઇથી ગ્રહણ કર્યો; એ બધું ખરૂં છે; પ્રાકૃત ભાષાથી વિચારો જલદી ચારે દિશાએ ફેલાય છે; પણ તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો જોઇતો હતો. જ્ઞાનનો ફેલાવો થયો ખરો, પણ તેના વડે ગૌરવ અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થયાં નહિ. બહારના આઘાતોની સામે ટક્કર ઝીલવા માટે એકલું જ્ઞાન બસ નથી, પણ જ્ઞાન જીવનમાં ઉતરી જઇને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે, ત્યારેજ અનેક પ્રકારના વિપ્લવોની સામે ટકી શકાય

છે. તમે જગતને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન આપો તેથી તેનું વિશેષ કલ્યાણ થશે નહિ. એ જ્ઞાન રગેરગમાં સંચરી જાય અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારેજ સ્થાઈ લાભની આશા રાખી શકાય. હાલમાં એવી અનેક પ્રજાઓ છે કે જેમને ઘણી બાબતોનું જ્ઞાન છે, પણ તેથી શું થયું ? સંસ્કૃતિ વગર તેઓ વાઘ અથવા જંગલી મનુષ્ય જેવી ભયંકર છે; કારણ કે તેમને જ્ઞાન છે છતાં તેઓ કેળવાઇ નથી અથવા સારા સંસ્કાર પામી નથી. તેમનું જ્ઞાન તેમના સુધારાની માફક માત્ર ઉપર ઉપરનું છે, અંદરનું નથી. જરાક છેડીએ એટલે તેમની અંદરની પાશવ પ્રકૃતિ બહાર નીકળી આવે છે. આવા બનાવ વારંવાર જગતના ઇતિહાસમાં બનતા જોવામાં આવે છે. આ ભારે વિપત્તિનુ મૂળ છે, માટે તમને તેનાથી સાવધાન રહેવાની સૂચના કરૂં છું. સામાન્ય લોકોને તેમની સ્વભાષામાં જ્ઞાન આપો, તેમને નવા નવા વિચાર આપો. આથી તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે, પણ તેની સાથે તેઓનું જ્ઞાન પરિપક્વ થઇને તેમની સંસ્કૃતિમાં વધારો થાય તેવો પ્રયત્ન પણ કરજો. જ્યાં સુધી તમે તેમ ન કરી શકો ત્યાંસુધી જનસમાજની ચિરસ્થાઈ ઉન્નતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એમ કર્યાથી તો એક નવીન જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થશે. તે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરીને બીજી બધી જ્ઞાતિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવતી થશે, માટે જેઓ ઉતરતી જ્ઞાતિના છે તેમને ફરીથી કહું છું કે, તમારો ઉત્કર્ષ કરવો હોય તો સંસ્કૃત શીખો, એ ભાષાનો અભ્યાસ બને એટલો વધારો અને લોકોમાં તેનો વધારે ફેલાવો કરો. ઉંચી જ્ઞાતિના લોકોની સામે લખાણ લખીને અને ભાષણો આપીને દ્વંદ્વ યુદ્ધો મચાવ્યાથી તમને કોઈ પણ પ્રકારનો ફાયદો નથી. એમ કર્યાથી તો અશાંતિની જ્વાળા બમણા વેગથી વધી જશે અને હાલ જેટલી નાના પ્રકારની જ્ઞાતિઓમાં આપણી પ્રજા વિભક્ત થઇ ગઇ છે, તેના કરતાં પણ વધારે જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થશે અને આપણે વધારે વિભક્ત અને નિર્બળ થઈ જઇશું. જ્ઞાતિભેદને કહાડી નાખવાનો

અને સમભાવ તથા ઐક્ય પ્રસરાવવાનો એકજ ઉપાય છે કે, જે કેળવણી અને સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ લીધી છે, જે તેમના બળનું અને ગૌરવનું મૂળ કારણ છે તે તમે પ્રાપ્ત કરો. એમ કરશો તો તમે જેવા થવા માગો છો તેવા થઇ શકશો.

હવે આ બાબતના સંબંધમાં એક બીજા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા કરવાનો મારો ઇરાદો છે. એ પ્રશ્ન મદ્રાસના લોકો સાથે વધારે સંબંધ ધરાવે છે. એક એવો મત વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત થએલો છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એક દ્રવિડ જાતિ વસતી હતી. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વસતી આર્ય જાતિથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી; અને જે બ્રાહ્મણો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસે છે તેઓજ માત્ર ઉત્તર હિંદમાં વસતા બ્રાહ્મણોના વંશજો છે; અને દક્ષિણના બાકીના બધા માણસો આર્ય નથી પણ કોઇ બીજીજ જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. હે પુરાતન ઇતિહાસના શોધકો ! ભાષાશાસ્ત્રીઓ ! મને ક્ષમા કરજો, પણ મારે કહેવું પડશે કે તમારો સિદ્ધાંત તદ્દન પાયા વગરનો છે. તમારા તરફથી માત્ર એકજ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણો ફરક છે. મને પોતાને તો બીજો કશો તફાવત લાગતો નથી. આ સભામાં સેંકડો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો છે; હવે હું અત્રે બેઠેલા મારા યૂરોપિયન મિત્રોને વિનંતિ કરૂં છું કે એમાંથી કયા ઉત્તરના છે અને કયા દક્ષિણના છે તે બતાવો જોઇએ. એ બેઉ વચ્ચે કઇ જાતનો તફાવત છે તે હું સમજી શકતો નથી. માત્ર જરાક ભાષામાં તફાવત છે એજ કેની ? મેં હમણાં જે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય તમને કહ્યો તેઓ એમ જણાવે છે કે; જ્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા બ્રાહ્મણો પ્રથમ ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યા ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. અહીં આવ્યા પછી દ્રાવિડી ભાષા બોલવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી ધીમે ધીમે સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા. હવે જો બ્રાહ્મણોની બાબતમાં આજ પ્રમાણેજ બન્યું હોય તો

અન્ય વર્ણના સંબંધમાં શા માટે તેમ બનવું ન જોઇએ? બીજા બધા વર્ણના લોકો અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ વસતા હતા, અને તેઓ પણ દક્ષિણમાં આવ્યા પછી કાળે કરીને સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા હોય એમ શા માટે ન માની શકાય? જે દલીલ વડે દક્ષિણના બ્રાહ્મણો સિવાયના બીજા બધા લોકોને અનાર્ય ઠરાવાય છે, તેજ દલીલ વડે તેઓ આર્ય છે એમ પણ સાબિત થઇ શકે છે. આ બધી અહંકારમૂલક માન્યતાઓ છે. તેમાં લેશમાત્ર ડહાપણ નથી; માટે તમે તેમાં કદિ વિશ્વાસ રાખતા નહિ. કદાચ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં દ્રવિડ જાતિ વસતી પણ હોય અને કાળે કરીને તેનો લોપ પણ થઇ ગયો હોય અને તેમાંના કેટલાક બાકી રહેલા લોકો પર્વતોમાં અથવા જંગલોમાં વસતા હોય! એમ પણ બની શકે કે તેમની ભાષા કાયમ રહી હોય અને સંસ્કૃતને ઠેકાણે વપરાવા લાગી હોય, તોપણ એટલું તો સત્ય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના તમામ લોકો આર્ય જાતિના છે અને અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથીજ ઉતરી આવેલા છે. આખા હિંદુસ્તાનના બધા લોકો આર્યજાતિના છે—બીજી પ્રજા આપણા દેશમાં છેજ નહિ.

વળી એક બીજો મત એવો છે કે, "ભરતખંડના શદ્રો અનાર્ય જાતિના છે, તેઓ આર્ય લોકોના ગુલામો હતા." પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કે ઇતિહાસમાં પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન થયા કરે છે. અમેરિકનો, અંગ્રેજો, વલંદાઓ અને પોર્ટુગીઝો ગરીબ બિચારા આફ્રિકાનિવાસીઓને પકડીને ગુલામ બનાવતા હતા, અને જીવતાં સુધી તેમની પાસે સખત મજુરી કરાવતા હતા. એ આફ્રિકાના ગુલામો અને યૂરોપીયનોથી જે મિશ્ર પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ હતી તેને પણ ગુલામ તરીકેજ ગણતા હતા. આ ઘાતકી વ્યવહાર લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. આ બનાવ જોયાથી ડોદડાહ્યા ઇતિહાસકારોની કલ્પના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં હજારો વર્ષની છલંગ મારે છે. અને એવું માની લે છે કે જે બનાવ અમેરિકામાં થોડા

સૈકા પહેલાં બન્યો હતો, તેવોજ બનાવ હિંદુસ્તાનમાં બનેલો હોવો જોઇએ. પુરાતન ઇતિહાસવેત્તાઓ એવી કલ્પના કરે છે કે પ્રાચીન-કાળમાં આખો ભરતખંડ કાળાં નેત્રવાળા અનાર્ય લોકોથી ભરપૂર હતો, અને ત્યારપછી ગૌરવર્ણના આર્યલોકો આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસવા લાગ્યા. એ આર્યો કયા દેશમાંથી ચાલ્યા આવ્યા તે તો ઇશ્વર જાણે! કેટલાક કહે છે કે તેઓ ટિબેટથી આવ્યા હતા. બીજા કેટ-લાક કહે છે કે તેઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હતા. કેટલાક સ્વદેશવત્સલ અંગ્રેજો કહે છે કે આર્યલોકો સોનેરી વાળવાળા હતા. વળી બીજા કેટલાક પોતપોતાના મત પ્રમાણે એમ પણ કહે છે કે તેઓ કાળા વાળવાળા હતા. બસ જો લેખકના પોતાના વાળ કાળા હોય તો આર્ય લોકોના વાળ પણ કાળાજ હોવા જોઇએ! વળી હમણાં હમણાં એક એવો મત નીકળ્યો છે કે આર્ય લોકો અસલ સ્વિટ્ઝરલૅંડનાં સરોવરોની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા હતા. જો એ બધા આર્યો અને આ સિદ્ધાંતો, બેઉ એ સરોવરોમાંજ ડુબી ગયા હોત તો મને ખેદ થાત નહિ! વળી આર્યલોકો ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસના મુલકમાં વસતા હતા એવું માનનારા વિદ્વાનો પણ છે. આર્યો અને તેમનાં નિવાસસ્થાનો ઉપર શો જુલમ! હવે આ જુદા જુદા મતની સત્યતા વિષે જો આપણાં શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય જોઇએ તો તેમાં આવું કશું છેજ નહિ. એક શબ્દ પણ એવો જડતો નથી કે જેથી આર્ય પ્રજા હિંદુસ્તાનથી બહારના મુલકમાંથી આવીને અત્ર વસી છે, એ મતને આધાર મળે. જૂના વખતમાં ભરતખંડની અંદર અફગાનીસ્તાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો એ પણ સાથે સાથે યાદ રાખવું. શૂદ્રો અનાર્ય પ્રજાના વંશજો છે અને તેઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી એ વાત તદ્દન પાયા વગરની અને નહિ માની શકાય એવી છે. તે સમયમાં મુઠ્ઠીભર આર્ય લોકો લાખો અનાર્યોને હરાવે અને તેમને પોતાના ગુલામ બનાવી દે એ વાત બિલકુલ અસંભવિત છે. આટલા બધા ગુલામો ભેગા થઇને આર્ય

લોકોની પાંચ મિનિટમાં ' ચટણી ' જ કરી નાખત. આ બાબતનો એકજ ખુલાસો મહાભારતમાંથી મળી આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે સત્યયુગના પ્રારંભમાં માત્ર એક બ્રાહ્મણનીજ જ્ઞાતિ હતી. ત્યારપછી જુદા જુદા વ્યવસાયને લીધે ધીમે ધીમે આર્યપ્રજા અનેક જ્ઞાતિ-ઓમાં વિભક્ત થઈ ગઈ. જ્ઞાતિભેદના સંબંધમાં આ એકલોજ સત્ય અને વ્યાજબી ખુલાસો છે. હવે ભવિષ્યના સત્યયુગમાં અનેક જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ એકત્ર થઇને મૂળ સ્થિતિએ આવી જશે. આથી કરીને ભરતખંડના જ્ઞાતિભેદના મહા પ્રશ્નનો નિર્ણય આજ પ્રમાણે થઇ શકે કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને અવનત ન કરતાં, બ્રાહ્મણ જાતિનો ઉચ્છેદ ન કરતાં નીચી જાતિઓનો ઉત્કર્ષ કરીને તેમને બ્રાહ્મણોની કોટીએ ચડાવી દેવી.

બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ એજ માનવજાતિનો પરમ આદર્શ છે, એમ ભરતખંડમાં મનાતું આવ્યું છે. શંકરાચાર્યે પોતાના ગીતાભાષ્યની ભૂમિકામાં આ વિચાર બહુજ સુંદર રીતે પ્રદર્શિત કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતાર ધારણ કરવાના પ્રયોજન વિષે ચર્ચા કરતાં તે લખે છે કે, તેઓ બ્રાહ્મણત્વનું રક્ષણ કરવાનેજ પ્રકટ થયા હતા. એજ તેમના અવતારનો મહાન્ ઉદ્દેશ હતો. બ્રાહ્મણો, બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષો અર્થાત્ જે આદર્શ સિદ્ધપુરુષો છે તેમની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેમનો ઉચ્છેદ કરવો ઇષ્ટ નથી. આધુનિક જ્ઞાતિભેદમાં અનેક પ્રકારની ખામીઓ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, તોપણ મારે બ્રાહ્મણોને માટે કહેવું પડે છે કે, બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં તેઓમાં હજી પણ બ્રાહ્મણત્વનો વિશેષ અંશ છે. તેમનામાંથી બ્રાહ્મણત્વવાળા પુરુષો સૌથી વધારે ઉત્પન્ન થયા છે. આ વાત તદ્દન સત્ય છે અને બીજી જ્ઞાતિઓએ બ્રાહ્મણોને તેમના આ ગુણ માટે યશ અને સન્માન આપવાં જોઇએ. તેમનામાં જે દોષ છે તે તો આપણે નિડરપણે જાહેર કરવાજ જોઇએ, પણ તેની સાથે જે સન્માનને, જે ગોરવને તેઓ પાત્ર છે તે પણ તેમને આપવાંજ જોઇએ. ' દરેક જણને ઘટિત છે તે

આપતા રહો ' એ પ્રાચીન અંગ્રેજી કહેવત યાદ રાખજો. માટે હે બન્ધુઓ ! જ્ઞાતિઓમાં અંદર અંદર કલહ અને વિદ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન નથી. એથી કયું શુભ પરિણામ લાવવાની તમે આશા રાખો છો ? એથી તો આપણે વધારે વિભક્ત અને નિર્બળ થઇ જઈશું; આપણી અવનતિ વધારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. એકહથ્થુ અધિકારના, જોહુકમીના દિવસો હવે વીતી ગયા છે. ભરતખંડનીભૂમિ ઉપરથી તે દિવસો સદાને માટે ચાલ્યા ગયા છે. અંગ્રેજી અમલનું એ એક અત્યંત શુભ પરિણામ છે. મુસલમાનોના અમલથી પણ અમુક જાતિના એકહથ્થુ અધિકારને ધોકો પહોંચ્યો હતો; મુસલમાનોના અમલથી આપણને તદ્દન ગેરલાભજ થયો હતો એમ કહી શકાય નહિ. જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણ ખરાબ અથવા સંપૂર્ણ સારી હોઇ શકેજ નહિ. ભરતખંડની દરિદ્ર અને પતિત જાતિઓના ઉદ્ધારને માટે મુસલમાની અમલથી પણ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. આજ કારણથી એક પંચમાંશ હિંદુઓએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. કેવળ તલવારનાજ ત્રાસથી આટલા બધા હિંદુઓ મુસલમાન થયા ન હતા. મુસલમાનોએ તલવાર અને બંદુકના જોરથી બળાત્કારે આટલા બધા હિંદુઓને વટલાવીને મુસલમાન બનાવી દીધા એમ માનવું એ મોટામાં મોટી મૂર્ખાઇ છે. જો તમે સાવધાન નહિ થાઓ તો મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તીનો પણ એક પંચમાંશ તો શું પણ અડધો અડધ ભાગ ખ્રિસ્તી થઈ જશે. મલબાર પ્રાંતમાં મેં જે જોયું તે કરતાં વધારે મૂર્ખતા અને મિથ્યાભિમાનનું દૃષ્ટાંત આખા જગતમાં શોધ્યું જડે એમ નથી. જે રસ્તે થઇને ઉચ્ચ વર્ણના લોકો જતા હોય તે રસ્તા ઉપર ચાલવાનો ગરીબ બિચારા ભંગીઓને અધિકારજ નથી ! પણ એજ ભંગીઓ રામલાને બદલે રૉબર્ટ અથવા રહીમ બનીને આવે તો બસ તેનો દરજ્જો એકદમ વધી જાય છે ! પછી તેની સાથે ચાલવાને અથવા તો તેનો સ્પર્શ કરવાને કશીજ હરકત નહિ ! આવો દેશાચાર જોતાં

બધા મલબારવાસી દિવાના છે, તે અને તેમનાં ઘર દિવાનાનાં દવાખાનાં જેવાં છે એ સિવાય બીજું કયું અનુમાન બાંધી શકાય? જ્યાં સુધી તેઓ આ મૂર્ખાઇનો ત્યાગ નહિ કરે અને પોતાની રીતભાતમાં સુધારો નહિ કરે ત્યાંસુધી જગતના તમામ લોકો તેમના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ એમાં શું આશ્ચર્ય? જે પ્રજામાં આવા દૂષણભરેલા, રાક્ષસી રિવાજો પળાતા હોય તે પ્રજાએ શરમાઇને ડૂબી મરવું જોઇએ. **જે પ્રજા પોતાનાંજ સંતાનોને ભૂખે મરવા દે અને જ્યારે તેજ સંતાન અન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરે ત્યારે તેમને સન્માન આપીને અને ખવડાવી પીવડાવીને પુષ્ટ કરે તેમને ધિક્કાર છે.**

આ પ્રશ્નનો સફળતાપૂર્વક નિવેડો લાવવો હોય તો ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને હલકા ન પાડો, તેમનો દરજ્જો નીચો ન કરો, પણ જેઓ નીચી પંક્તિના છે તેમને ઉંચે ચડાવવા યત્ન કરો. કેટલાક લોકો જેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અત્યંત અલ્પ છે અને જેઓ આપણા પૂર્વજોનો મહાન્ ઉદ્દેશ સમજવાને અસમર્થ છે, તેઓ ભલે ગમે તેમ કહે તોપણ મેં હમણાં કહ્યો તેજ ઉન્નતિનો માર્ગ આપણા શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલો છે. એથી ઉલટું સમજાવનારા પોતેજ બિલકુલ સમજતા નથી; પણ જેમને બુદ્ધિ છે, જેમનામાં વિચારશક્તિ છે, તેઓ આપણા પૂર્વજોનો ઉદ્દેશ અને કાર્ય પદ્ધતિ સારી રીતે સમજી શકે છે. તેઓ તો તટસ્થ રહીને અનંત યુગથી જે પ્રજાજીવનનો અદ્ભૂત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે, તેનું આદિથી અંત સુધી અવલોકન કરે છે. તેઓ પ્રાચીન અને અર્વાચીન શાસ્ત્રોમાં અસલના ઋષિઓની કાર્યપ્રણાલીનાં દરેકે દરેક પગથીઆં જોઇ શકે છે.

એ કાર્યપ્રણાલી કઇ? તેને એક છેડે બ્રાહ્મણ અને બીજે છેડે ચંડાળ છે. એ ચંડાળને ધીમે ધીમે ઉન્નત કરીને આખરે બ્રાહ્મણની કોટિમાં લઇ જવો એજ તેમની કાર્યપ્રણાલી છે. તમે

જોઈ શકશો કે જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ નીચ જાતિને વધારે ને વધારે અધિકાર અને સ્વતંત્રતા અપાતાં ગયાં છે. એવાં પણ શાસ્ત્રો છે કે જેમાં એવી એવી આજ્ઞા કરી છે કે "જો શૂદ્રને કાને વેદનો એક શબ્દ પણ જાય તો તેના કાનમાં સીસાનો ગરમા ગરમ રસ રેડી દેવો અને વેદની એક પંક્તિ પણ તેને યાદ હોય તો તેની જીભ કાપી નાખવી. વળી જો તે બ્રાહ્મણને એમ કહે કે 'અરે એ બ્રાહ્મણ !' તો પણ તેની જીભ કાપી નાખવી." અલબત્ત, આ પ્રાચીન આસુરી જંગલીપણું છે એમ કહેવાની જરૂરજ નથી, પણ એ સ્મૃતિકારોનો અપરાધ નથી. તેમણે તો તેમના સમયનાજ જનસમાજના અમુક વર્ગની માન્યતાઓને માત્ર નોંધી લીધી છે. પ્રાચીનકાળમાં એવા નરપિશાચો વખતો વખત ઉત્પન્ન થતા હતા. દરેક યુગમાં *દુનિયાના બધા દેશોમાં એવી આસુરી પ્રકૃતિના લોકો થઇ ગયા છે. ત્યારપછીના યુગમાં લખાયલી સ્મૃતિઓમાં જોશો તો શૂદ્રજાતિ પ્રતિ નિર્દય વહેવાર કેટલેક અંશે ઓછો થએલો જણાશે. દાખલા તરીકે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે "શૂદ્રો તરફ નિષ્ઠુર વ્યવહાર કરવો નહિ; તેમને વેદ વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ કરાવવું નહિ." આના પછીના જમાનામાં જે સ્મૃતિઓ લખાઇ છે અને જે ખાસ કરીને કલિયુગને માટેજ લખાયલી હોવાથી વિશેષ પ્રમાણભૂત મનાય છે, તેમાં એવા ભાવાર્થનું લખાણ છે કે: "જો શૂદ્રો બ્રાહ્મણના આચારવિચારનું અનુકરણ કરે તો તેઓ ઘણું સારૂં કામ કરે છે—તેમને એવા કામમાં ઉત્તેજન આપવું જોઇએ." આ પ્રમાણે જેમ વખત જતો જાય છે તેમ શૂદ્રોને વધારે અધિકાર પ્રાપ્ત થતા જાય છે. જુદા જુદા સમયમાં શૂદ્રો તરફના વ્યવહારમાં કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા, તેનું જુદા જુદા શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસદ્વારા અનુસંધાન

---

*યૂરોપના જુદા જુદા સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ એકબીજા ઉપર જે કેર વર્તાવતા હતા તેનો જોટો તો જગતના કોઈપણ દેશના ઇતિહાસમાં મળી શકે તેમ નથી. ભા૦ ક૦

કરીને આખી કાર્યપ્રણાલીનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનો અત્યારે સમય નથી; પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શૂદ્ર જાતિઓ ધીમે ધીમે ઉંચી ચડતી જાય છે. વળી ભરતખંડમાં હજારો જ્ઞાતિઓ છે અને તેમાંની કેટલીક બ્રાહ્મણોની પંક્તિમાં પણ ભળી ગઇ છે; કારણ કે અમુક જ્ઞાતિના બધા લોકો એમ જાહેર કરે છે કે અમે બ્રાહ્મણો છીએ તો તેમને કોણ અટકાવનાર છે? જ્ઞાતિબંધન ગમે એટલાં સખત છે છતાં પણ તેમાં આજ પ્રમાણે નવી નવી જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે. ધારો કે દશ દશ હજાર માણસની અમુક જ્ઞાતિઓ છે. જો એ બધી જ્ઞાતિઓ સંપ કરીને જાહેર કરે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ તો તેમને કોઇ અટકાવે એવું નથી. મેં આવાં× અનેક ઉદાહરણ જાતે જોયાં છે. અમુક જ્ઞાતિઓ કેળવણીથી અથવા બીજા કારણથી આગળ પડતી થઈ જાય છે, અને જો તેઓ એકમત થઇને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે તો કોઇ તેમને ના કહી શકતું નથી. એમાં બીજી જ્ઞાતિઓને લેવાદેવા હોતું નથી; કારણ કે એમની સાથે લગ્નવ્યવહાર કે ભોજનવ્યવહાર હોતો નથી. એક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિના કામમાં માથું મારતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એક જ્ઞાતિની જુદી જુદી પેટા જ્ઞાતિઓ પણ કોઇ કોઇના કામમાં વચ્ચે પડતી નથી.

શંકરાચાર્ય વગેરે શક્તિસંપન્ન યુગાચાર્યો જ્ઞાતિઓના રચનાર હતા. તેમણે જે અદ્ભુત કાર્ય કર્યાં છે તે હું અત્યારે તમને કહી શકતો નથી અને કહું તો તમારામાંના કેટલાકની લાગણી પણ દુઃખાય; પરંતુ મારા પ્રવાસ દરમ્યાન તથા બીજા અનુભવોથી મને તેમની કાર્યપ્રણાલી વિષે ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે, અને એ વિષે

×ગુજરાતમાં પણ એવાં ઉદાહરણની ખોટ નથી. એવી ઘણીએ અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓ એકસંપી કરીને ઉંચી જ્ઞાતિમાં ખપી ગઈ છે. એક જાતના બ્રાહ્મણો જેમની બોલી, શરીરરચના અને અટકો સુદ્ધાં દૂબળાંને મળતાં છે, તેઓ પણ હાલ બ્રાહ્મણમાંજ ગણાય છે. ભા૦ ક૦

સંશોધન કરતાં મને અજાયબ જેવી માહિતી મળી છે. તેમણે ઘણી-વાર બલુચી લોકોની સેંકડો ટોળીઓને એકક્ષણવારમાં ક્ષત્રિય બનાવી દીધી છે. અસંખ્ય માછીઓને એકદમ બ્રાહ્મણો બનાવી દીધા છે. અલબત્ત આ કાર્ય કરનારા મહાપુરુષો હતા. આપણે તેમના કાર્ય તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવું જોઇએ. માટેજ હું તમને વારંવાર કહું છું કે તમે પણ તેમના જેવા ઋષિઓ, મહાપુરુષો થાઓ. એજ કાર્યસિદ્ધિનો મહામંત્ર છે. થોડા ઘણા તો આપણે બધાને ઋષિ જેવા થવુંજ પડશે. ઋષિ એટલે શું ? પવિત્ર, વિશુદ્ધ આત્મા. પ્રથમ પવિત્ર થાઓ એટલે પછી તમને અદ્‌ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થશે. માત્ર ‘ હું ઋષિ છું ’ એમ બોલ્યા એટલે ઋષિ થઇ જવાતું નથી; પણ એકવાર ખરેખરા ઋષિ બનો અને પછી જુઓ કે બધા તમારી આજ્ઞાને આધીન થાય છે કે નહિ ? પછી તમારા શરીરમાંથી એક અલૌકિક પ્રકાશ નીકળીને બીજાના મન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસા-ડશે. તેઓ તમારે આધીન થઇને તમારૂં અનુસરણ કરશે, તમારાં વચન સાંભળશે. તેઓ બીલકુલ અજાણપણે, કેટલીકવાર તેમની પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ જઇને પણ તમારા કાર્યમાં સહાયભૂત થશે. આનું નામજ ખરેખરૂં ઋષિત્વ.

મેં તમને આપણી કાર્યપ્રણાલીની રૂપરેખાજ માત્ર સમજાવી છે. મૂળ ઉદ્દેશ સાચવીને અનેક યુગસુધી કાર્ય થતું જશે તો મેં આળેખેલા ખોખામાં જુદી જુદી વિગતો ભરાતી જશે. કલહ અને વિદ્વેષનો એકદમ ત્યાગ કરવો જોઇએ, એ બતાવવાને માટેજ મેં માત્ર સૂચન કર્યું છે. જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે આ જમાનામાં જ્યારે હું કલહ થતા જોઉં છું ત્યારે હું ઘણોજ ખેદ પામું છું; એ અનિષ્ટકારક પ્રવૃત્તિ તો એકદમ બંધજ થવાની જરૂર છે. એથી બેઉ પક્ષને હાનિ છે અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને, બ્રાહ્મણોને વિશેષ હાનિ છે; કારણ કે એકહથ્થા અધિકારનો જમાનો હવે પૂરો થયો છે, દરેક ઉંચી જ્ઞાતિએ પોતાના મિથ્યાભિમાનની

કબર પોતાને હાથેજ ખોદવી જોઇએ, અર્થાત્ પોતાનું ખોટું જાતિ-અભિમાન પોતાની મેળેજ છોડી દેવું જોઇએ અને આ કાર્ય જેમ જલદી થશે તેમ તેઓને વિશેષ લાભ થશે. જેમ જેમ વધારે વિલંબ થશે તેમ તેમ મિથ્યા જાતિઅભિમાનનું વિષ પ્રજામાં વધારે ઉંડું સંચરતું જશે અને પરિણામે જે વિનાશ થવાનો છે તે વધારે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરશે. એટલા માટે ભરતખંડની બીજી જ્ઞાતિઓના ઉદ્ધાર માટે પરિશ્રમ લેવો એ બ્રાહ્મણોનું ખાસ કર્તવ્ય છે. તેઓ આ કાર્ય કરે અને જ્યાંસુધી કરતા રહે ત્યાંસુધીજ તેમને બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાનો અધિકાર છે, અને ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્માનને પાત્ર છે. જો તેઓ માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન તરફ દષ્ટિ રાખતા હોય તો તેઓ ખરેખરા બ્રાહ્મણ છેજ નહિ. ખરેખરા બ્રાહ્મણોને એટલે કે સ્વદેશનું અને સ્વજાતિનું હિત કરવામાંજ જેઓ રોકાયા હોય તેમનેજ તમારે સહાય આપવી જોઇએ; તેઓજ તમારી સહાયને પાત્ર છે. તેમ કરશો તોજ તમે જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશા રાખો છો તે સફળ થશે; પણ ખરા બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાને દાન આપશો, કુપાત્રને દ્રવ્યનો વ્યય કરશો તો સ્વર્ગમાં નહિ પણ એથી જુદાજ લોકમાં એટલે નરકમાંજ જવું પડશે. એવું આપણાં શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે; તેથી આ બાબતમાં તમારે ઘણાજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. જે કોઇ પણ સંસારિક કાર્ય કરતો નથી પણ લોકહિતનાંજ કાર્ય કરે છે તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે. સંસારિક કાર્યો બ્રાહ્મણો માટે નથી, પણ અન્ય જ્ઞાતિઓ માટે છે; માટે હું બ્રાહ્મણોને સંબોધીને કહું છું કે તમે જે કાંઇ જ્ઞાન ધરાવો છો તે અન્ય જ્ઞાતિઓને આપો, તમે જે સંસ્કૃતિ અનેક સેંકડો વર્ષથી સાચવી રહ્યા છો, તેનો આખા દેશમાં પ્રચાર કરો અને તેમ કરી આખા ભરતખંડની પ્રજાને ઉન્નત કરવાનો ઉગ્ર પરિશ્રમ આદરો. ખરૂં બ્રાહ્મણત્વ શામાં રહેલું છે, તેનું સ્મરણ કરવું એ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય છે. મનુ ભગવાન્ કહે છે કે:—

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥

અર્થાત્ બ્રાહ્મણો સન્માન અને અનેક પ્રકારના વિશેષ અધિકારને પાત્ર છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ ધર્મના ભંડારના રક્ષકો છે. હવે હે બ્રાહ્મણો ! એ રત્નભંડારનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરો અને તેમાં સંચિત કરેલાં રત્નો જગતને વહેંચી આપો. અલબત્ત, ભરતખંડના લોકોને સૌથી પ્રથમ ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર બ્રાહ્મણોજ હતા. અન્ય જ્ઞાતિઓના પહેલાં જીવનના ગહન પ્રશ્નનું અનુસંધાન કરવા માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર બ્રાહ્મણોજ હતા. બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં ઉન્નતિના માર્ગમાં બ્રાહ્મણો વધારે આગળ વધ્યા તેમાં તેમણે શું ગુન્હો કર્યો ? શા માટે બીજી જ્ઞાતિઓએ પણ બ્રાહ્મણોની માફક જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું ? શા માટે તેમણે સત્યની શોધ કરવા પાછળ બ્રાહ્મણોના જેટલો પરિશ્રમ ન લીધો ? શા માટે તેઓ આળસુ થઇને હાથ જોડીને બેસી રહ્યા અને બ્રાહ્મણોને પોતાના કરતાં આગળ વધવા દીધા ?

પણ અહીં મારે કહેવું જોઇએ કે બીજાઓથી આગળ વધીને અમુક પ્રકારના અધિકાર અને અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત કરવી એ એક વાત છે, અને પોતાના સ્વાર્થને માટે તેમનો દુરુપયોગ કરવો અને ખોટી દાનતથી બીજાઓને તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા અટકાવવા એ જુદીજ વાત છે. જ્યારે જ્યારે અધિકારનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ અધિકાર રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર બીજાના કલ્યાણ માટેજ કરવો જોઇએ; માટે જે જ્ઞાનભંડાર, જે સંસ્કૃતિ આજ સેંકડો વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ ટ્રસ્ટીની માફક સાચવી રાખ્યાં છે, તે તેમણે હવે એ ભંડારના ખરા માલીક જનસમુદાયને સ્વાધીન કરી દેવાં જોઇએ. એમણે અત્યારસુધી તેમ ન કર્યું તેથીજ હિંદ ઉપર મુસલમાનોને સ્વારીઓ કરવા માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો. શરૂઆતથીજ બ્રાહ્મણોએ આ જ્ઞાનભંડાર સર્વને માટે ખુલ્લો

ન મૂકયો, તેથીજ બીજી પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનને મરજીમાં આવે તેમ કચરતી આવી છે; તેથીજ આપણે એક હજાર વર્ષ થયાં ગુલામોની હાલત ભોગવીએ છીએ, તેથીજ આપણી પૂરેપૂરી અવનતિ થએલી છે; માટે આપણી સૌથી પહેલી ફરજ એ છે કે, જે તિજોરીઓમાં ધર્મરૂપી રત્નરાશી આજસુધી ગુપ્તપણે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે તેને એકદમ ખોલી નાખવો. એ કિંમતી રત્નો દેશમાં વસતા તમામ માણસોને વર્ણભેદ કે જાતિભેદ રાખ્યા વગર છૂટથી વહેંચી દેવાં; એ આપણી અને બ્રાહ્મણોની સૌથી પહેલી ફરજ છે. બંગ દેશમાં એક એવો જૂનો વહેમ છે કે જો સર્પ પોતે પોતાનું વિષ ચૂસી લે તો સર્પદંશ થએલા માણસનો જીવ બચે. એજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતે પોતાનું વિષ ચૂસી લેવું જોઇએ.

બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી જ્ઞાતિના લોકોને હું કહું છું કે તમે ધીરજ રાખો; બહુ ઉતાવળા ન થાઓ. જરાક તક મળી એટલે તરત બ્રાહ્મણોને ગાળો દેવા ન મંડી પડો; કારણ કે હું તમને હમણાંજ કહી ગયો છું કે તમે તમારી પોતાનીજ ભૂલનાં માઠાં ફળ ભોગવો છો. આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવાને અને સંસ્કૃત શીખવાને તમે શા માટે બેદરકાર રહ્યા? તમને કોઇએ રોકયા હતા? આજ સુધીમાં તમે શું શું કર્યું? તમે શા માટે આજસુધી હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છો? અને જ્યારે બીજાઓ તમારા કરતાં વધારે મગજ-શક્તિ, વધારે પરાક્રમ, વધારે સાહસ, વધારે ઉત્સાહ અને વધારે વ્યાવહારિક ચપળતા બતાવે, તેથી શા માટે બળી જાઓ છો? માટે વર્તમાનપત્રોમાં નાહક ચર્ચાઓ અને ઝગડાઓ મચાવીને અને તમારા પોતાનાજ ગૃહોને મિથ્યા કલહથી કલંકિત કરીને તમારી શક્તિનો મિથ્યા વ્યય કરો નહિ; પણ જે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ પ્રાપ્ત કર્યાં છે તે તમે પણ પ્રાપ્ત કરો; જે જ્ઞાનના પ્રતાપવડે બ્રાહ્મણોએ તમારા ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડયો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરો, એટલે

તમારા મનોરથ સિદ્ધ થશે. તમે પણ શા માટે સંસ્કૃત પંડિતો થતા નથી ? શા માટે તમે હિંદુસ્તાનની તમામ જ્ઞાતિઓમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે લાખો રૂપીઆ ખરચતા નથી ? મોટો સવાલજ આ છે. જે પળે હું કહું છું તેમ તમે કરશો તેજ પળે તમે બ્રાહ્મણોના બરોબરીઆ થઇ શકશો. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પદવી અથવા અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આજ ચાવી છે.

જેને સંસ્કૃત ભાષાનું ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તે ભરતખંડમાં સન્માનને પાત્ર થાય છે. જો તમે સંસ્કૃત શીખશો તો તમારી વિરૂદ્ધ બોલવાની કોઇની પણ હિંમત ચાલશે નહિ. એજ આપણા દેશમાં શક્તિનો મહામંત્ર છે; તેનીજ સાધના કરવા મંડી જાઓ. અદ્વૈતવાદની એક પ્રાચીન ઉપમાં હું અહીં લાગુ પાડીને કહું છું કે, આખું જગત્ પોતાની માયાથી મોહિત થઇ ગયું છે. દૃઢ સંકલ્પ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અમોઘ શક્તિ છે. દૃઢ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષના શરીરમાંથી એક એવા પ્રકારનું તેજ નીકળે છે, કે જેથી કરીને તે પોતાનાજ હૃદયના ભાવ સર્વના હૃદયમાં જગાડી શકે છે. એવા પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષો વખતો વખત દુનિયામાં પ્રકટ થાય છે. સંકલ્પનું બળ તમે અનુભવ્યું છે ? જ્યારે અદ્ભુત શક્તિસંપન્ન પુરુષ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રતિભાના બળથી તેના વિચાર આપણા તેમજ બીજા ઘણાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; અને આથી કરીને ઘણા માણસો સરખા વિચારવાળા થાય છે અને એમ કરતાં કરતાં આખો જનસમુદાય બળવાન્ બની જાય છે. છૂટીછવાઇ વ્યક્તિના ફળ કરતાં અમુક મંડળ અથવા સમાજનું બળ શા કારણથી વધારે હોય છે ? સમાજનું એકીકરણ એ કાંઈ બહારની ક્રિયા નથી. એક પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત જુઓ. શા કારણથી માત્ર ચારજ કરોડ અંગ્રેજો ત્રીશ કરોડ હિંદુઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે ? એકતાજ એ શક્તિનું મૂળ છે. તમે કદાચ એમ કહેશો કે એ તો જડશક્તિનુંજ પરિણામ છે, પણ એ માન્યતા ખોટી ઠરે છે. એ જડશક્તિનું નહિ,

પણ માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિનું પરિણામ છે. આ ચાર કરોડ અંગ્રેજો પોતાની તમામ સંકલ્પશક્તિનો એકજ દિશામાં એકજ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરીને વિજયી નીવડે છે; અને આપણા ત્રીશ કરોડ હિંદુઓમાંથી દરેક જણ જુદી જુદી દિશામાં દુટાળવાયા પ્રયત્ન કરીને પોતાની શક્તિનો મિથ્યા ક્ષય કરે છે. માટે જો ભરતખંડનું ઉજ્વળ ભવિષ્ય જોવાની તમને ઇચ્છા હોય, તો વિજયનો મહામંત્ર જે એકતા, શક્તિસંગ્રહ અને જુદી જુદી ઇચ્છાશક્તિઓને એકજ કેન્દ્રમાં સ્થાપન કરવાની પ્રવૃત્તિ છે, તેનું સાધન કરો. અથર્વવેદની સંહિતાનો એક અપૂર્વ મંત્ર મને આ સમયે યાદ આવે છેઃ—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानतां ।
देवा भागं यथा पूर्वे ॥ ઇત્યાદિ.

"તમે બધા એક માર્ગે ચાલનારા, એક પ્રકારની વાણીવાળા કે મનવાળા થાઓ; કારણ કે, અસલના દેવતાઓ પણ એક મનના હતા; તેથીજ તેઓ પોતાનો હિસ્સો લેવાને સમર્થ થયા હતા." એનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે દેવતાઓ પણ એક વિચારના થયા ત્યારેજ તેઓ મનુષ્યની ઉપાસનાને યોગ્ય થયા હતા. એકતા એજ હરકોઇ જનસમાજના દૃઢ બંધારણનું રહસ્ય છે; અને જ્યાંસુધી તમે 'આ આર્ય' અને 'આ દ્રાવિડ'; 'આ બ્રાહ્મણ' અને 'આ શૂદ્ર'; એવી એવી તુચ્છ બાબતો વિષે અંદર અંદર કલહ કર્યા કરશો, ત્યાંસુધી હિંદનું ઉજ્વળ ભવિષ્ય ઘડાવા માટે જે શક્તિ અને ચેતન જરૂરનાં છે, તેનો સંગ્રહ કરી શકશો નહિ. સ્મરણ રાખજો કે ભરતખંડના ઉત્કર્ષનો આધાર માત્ર એના ઉપરજ છે. દેશના તમામ માણસોની ઇચ્છાશક્તિના સંમિલનમાં, તેમને એક કેન્દ્રમાં સ્થિર કરવામાંજ ઉત્કર્ષની, વિજયની ચાવી સમાયલી છે. હાલનો દરેક ચીનો પોતાના મનમાં જુદા જુદા વિચાર સેવે છે, અને બધા જાપાનીઝ એકજ વિચારના છે તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે તમે

સાંભળ્યું હશે.* જગતના ઇતિહાસમાં હમેશાં આ પ્રમાણેજ બનતું આવ્યું છે. તમે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઇ શક્યા હશો કે નાની પણ સુદૃઢ પ્રજાઓ, સંખ્યામાં અધિક પણ એકતા અને સુવ્યવસ્થા વગરની પ્રજાઓ ઉપર અધિકાર ભોગવતી આવી છે; કારણ કે નાની સુદૃઢ પ્રજાઓ પોતાના વિચારની એકતા અને એકાગ્રતા સહેલાઇથી કરી શકે છે; અને તેથી કરીને તેઓ ઘણીજ સહેલાઇથી બળવાન અને ઉન્નત થઇ શકે છે; અને હરકોઇ પ્રજામાં મનુષ્યોની સંખ્યા જેમ વિશાળ તેમ તેને એકજ વિચારથી, એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેનું બંધારણ શિથિલ અને વ્યવસ્થા વગરનું થઇ જાય છે. અનિયંત્રિત અને અવ્યવસ્થિત લોકસમુદાય કદિ પણ એકત્રપણે કાર્ય કરી શકતોજ નથી; **માટે કોઇ પણ ઉપાયે આપણા અંદર અંદરના કલહ હવે એકદમ બંધજ થવા જોઇએ.**

આપણા સમાજમાં એક બીજો દોષ મારી નજરે પડે છે. સન્નારીઓ ×ક્ષમા કરજો, પણ સેંકડો વર્ષની ગુલામગિરીને પરિણામે આખો દેશ જાણે સ્ત્રીઓનોજ બનેલો હોય તેવો થઇ ગયો છે. આ દેશની અથવા કોઇ પણ અન્ય દેશની માત્ર ત્રણજ સ્ત્રીઓ ફક્ત પાંચજ મિનિટ એકઠી બેસે તો લડયા વગર રહેતી નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓની મોટી મોટી સભાઓ ભરાય છે અને સ્ત્રીઓની પદવી તથા અધિકાર વિષે ભાષણો આપી આકાશ ગજાવી મૂકે છે; પણ એ વાતને પૂરા બે દિવસ નથી થતા ત્યાર પહેલાં તો તેમની અંદર અંદર કજીઓ સળગે છે અને આખરે કોઇ પુરુષ આવીને તેમના સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે ત્યારે

*આ વ્યાખ્યાન અપાયું ત્યાર પહેલાં થોડા સમય પૂર્વેજ જાપાને ચીનને સખત હાર ખવરાવીને કોરીઆ જિતી લીધો હતો. **ભા૦ ક૦**

× આ સંબોધન પુરૂષસભાજનોનેજ ઉદ્દેશીને કરાએલું જણાય છે. મુરદાંઓમાં ચૈતન્ય મૂકવા આવા પ્રયોગ થવા સ્વાભાવિક છે. **સંપાદક.**

તેમની સભાનું કામ આગળ ચાલે છે. આખી દુનિયામાં હજી સ્ત્રીઓને પુરુષના કાબુની જરૂર છે. આપણે બધા પણ સ્ત્રીઓ જેવાજ થઇ ગયા છીએ. જો કોઈ સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓને સુમાર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કરે તો તરતજ બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઇને તેને તોડી પાડે છે, તેના ઉપર સખતમાં સખત આક્ષેપ કરે છે અને તે બેસી જાય ત્યારેજ જંપે છે, પણ જો પુરુષ તેમના ઉપર સખત ટીકા કરે, તેમના તરફ નિર્દય વર્તન ચલાવે, તેમને વખતો વખત કડવાં વચન સંભળાવે તો તેથી તેમને કશું અપમાન લાગતું નથી; કેમકે તેમને પુરુષોનો અધિકાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. **આખું જગત જાદુ અને વશીકરણવિદ્યા જાણનાર શક્તિસંપન્ન વ્યક્તિઓ સર્વદા ધરાવે છે** અને તેઓ બીજા ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવતીજ આવી છે; પરંતુ જો આપણા દેશમાંનો કોઇ તેવો માણસ સૌનો આગેવાન થવા તૈયાર થાય તો આપણે બધા તેને દબાવી દઇએ છીએ. પણ જો કોઇ પરદેશી આવીને આપણને લાતો મારે, તોપણ તે સહન કરતાં આપણને જરા પણ અઘરૂં લાગતું નથી; કેમકે આપણને એવા પ્રકારનો વ્યવહાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. કપાળ ઉપર દાસત્વનો, ગુલામગિરીનો દાગ ધારણ કરીને આપણે મહાન્ થવાની શી રીતે આશા રાખીએ ? માટે આજને આજ એ ગુલામગિરીની નીચ ભાવનાનો પરિત્યાગ કરો.

બીજા પચાસ વર્ષ સુધી આપણી પરમ આરાધ્ય દેવી એકલી હિંદમાતાજ છે એવી ધારણા કરો. બીજાં બધાં દેવદેવીઓને એટલાં વર્ષ સુધી વિસારે મૂકશો તો કશી હાનિ થવાની નથી. બીજા બધા દેવો હમણાં ઉંઘી ગયા છે. હાલ માત્ર જે એકજ દેવી જાગ્રત અવસ્થામાં છે તે તમારી હિન્દમાતા છે. તેના બાહુ, તેના ચરણ, તેના કાન આખા દેશમાં પથરાઇ ગયા છે. તેમાં તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓનો સમાવેશ થઇ ગયો છે. તમારી સન્મુખ, તમારી ચારે

બાજુએ જ્યાં જુઓ ત્યાં આ માતાનાં દર્શન થાય છે, તેને મૂકીને તમે શા માટે બીજાં દેવદેવીઓની આરાધના પાછળ ફાંફાં મારો છો? બસ, હમણાં એ બધાંને છોડી દો અને માત્ર એક વિરાટ્સ્વરૂપની ઉપાસના કરવા તત્પર થાઓ. તેની ઉપાસના કર્યાથી તમામ દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર તમે પ્રાપ્ત કરશો. આ પહેલો પાઠ શીખ્યા વગર તમે કદિ પણ આગળ વધી શકશો ખરા કે? અડધો માઇલ તો તમારાથી પેટે ચલાતું નથી અને હનુમાનની માફક મહાસાગર કૂદી જવાની હામ ભીડો છો? એ કોઇ દિવસ નહિ બને. ને યોગી થવું છે? બધાને ધ્યાનસ્થ થવું છે? એ કદિ પણ નહિ બને. આખો દિવસ સંસારની અંદર કર્મકાંડમાં, વ્યવહારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું અને સાંજે ઘેર આવી પલાંઠીવાળીને નાકવાટે ફૂંફાડા માર્યાથી શું વળે? યોગ તે કાંઇ રમત વાત છે? ત્રણ વાર નાક ઝાલ્યું એટલે બસ યોગી થઈ ગયા? એ ફારસ—એ ઢોંગ જવા દો. ખરી જરૂરની વસ્તુ તો ચિત્તશુદ્ધિ છે. ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય તો પ્રથમ પરમેશ્વરના વિરાટ્સ્વરૂપની ઉપાસના કરો—જે વિરાટ્સ્વરૂપ તમારી નજર આગળ છે, જેને જંગલોમાં કે ગુફાઓમાં શોધવા જવું પડે એમ નથી, તમારી આસપાસ ચારે બાજુએ જ્યાં જુઓ ત્યાં જેનાં દર્શન થાય છે તેની પૂજા કરો. ‘પૂજા’ કરતાં વધારે યોગ્ય શબ્દ બીજો છેજ નહિ. ‘સેવા’ ‘ઉપાસના’ એ શબ્દ પૂર્ણ અર્થવાહક નથી. મનુષ્ય માત્રને—પ્રાણી માત્રને તમે ઇશ્વરની મૂર્તિઓ માનો, પણ સૌથી પ્રથમ તો તમારા સ્વદેશબંધુઓનીજ પૂજા કરજો. એમનેજ અત્યારે તો આપણા ઇષ્ટ દેવતા તરીકે માનવાની જરૂર છે. આપણે આપણાં ભયંકર કુકર્મનાં ફળ ભોગવીએ છીએ, તોપણ હજી આપણી આંખ નથી ઉઘડતી!

વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે મારે ક્યાં અટકવું તેની મને સમજ પડતી નથી, તોપણ મદ્રાસમાં જે પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો મારો વિચાર છે. તે વિષે થોડોક ઇસારો કરીને હું આજનું વ્યાખ્યાન

પૂર્ણ કરીશ. **આપણા દેશની આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણીની વ્યવસ્થા આપણે આપણાજ હાથમાં લઈ લેવી જોઇએ.** મારા કહેવાનો ભાવાર્થ તમે સમજ્યા હશો. તમારે એ વિષે મનમાં સારી રીતે ખ્યાલ બાંધવા, પુષ્કળ ચર્ચા કરવી, વિચાર કરવા, મનન કરવું અને ત્યાર પછી તમારા વિચારોને, તમારી યોજનાઓને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું. જ્યાં સુધી તમે આ કાર્ય નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જે કેળવણી હાલમાં આપણા દેશમાં અપાય છે, તેમાં થોડા ઘણા લાભ તો છેજ; પણ તેની સાથે તેનામાં કેટલાએક ભયંકર દોષો પણ છે અને એ દોષો એટલા તો ગંભીર છે કે તેનાથી બધા લાભ દબાઇ જાય છે. પ્રથમ તો એ કે જે કેળવણી મનુષ્યત્વ આપતી નથી તે પૂરેપૂરી અભાવસૂચક છે. જે કેળવણીથી અથવા સંસ્કારથી માત્ર ખંડનનું કાર્ય થતું હોય તે મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ ભયાનક છે. આપણાં બાળકો નિશાળોમાં અને પાઠશાળાઓમાં શું શીખે છે? તેમના મગજ ઉપર કેવા સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે? તેઓ એ શીખે છે કે આપણો પિતા મૂર્ખ છે; આપણો દાદો ગાંડો છે; પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓ ઢોંગી હતા; અને આપણાં શાસ્ત્રો અસત્ય વાતોથી ભરપૂર છે. સોળ વર્ષની ઉમ્મર થતાં પહેલાં તો આપણા દેશના છોકરાઓ ચેતન વગરના, અસ્થિ વગરના, બીજાનું નચવ્યું નાચે એવાં પૂતળાંઓ જેવા થઇ જાય છે. આવા પ્રકારની કેળવણીનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અડધો સેકો થયાં કેળવણી આપવાનું કાર્ય ચાલે છે છતાં પણ મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળા એ ત્રણમાંથી એક પણ ઇલાકામાં સ્વતંત્ર મેધાશક્તિવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો નથી; અને જે જે ઉત્સર્ગ શક્તિવાળા પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે તેમણે આ દેશમાં નહિ, પણ કોઈ બીજા દેશમાંજ કેળવણી લીધેલી છે, અથવા તો પોતાનામાં ભરાઈ ગએલા કુસંસ્કારને દૂર કરવાને તેમણે કેળવણીની પ્રાચીન પદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું છે. મગ-

જમાં વિચારોના ઢગલે ઢગલા દાબીને ભરવા પણ એ વિચારોને જીરવાય નહિ, તો તે મગજમાં આખી જીંદગી સુધી ગરબડ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે એનું નામ ખરી કેળવણી નથી. આપણે તો જુદા જુદા શુભ વિચારોને એવી રીતે મગજમાં ઉતારીને આપણા પોતાનો કરી લેવા જોઇએ, કે જેથી આપણાં ચારિત્ર્ય અને જીવન દૃઢ થાય અને આપણે ખરા મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરીએ. જો તમે માત્ર પાંચજ સારા વિચારોને સારી રીતે જીરવો અને તે વડે તમારા ચારિત્ર અને જીવનનું દૃઢ બંધારણ કરી શકો, તો હજારો પુસ્તકો ગોખી મારનાર કરતાં તમે વધારે સંગીન કેળવણી પામ્યા છો એમ કહેવાને લેશમાત્ર પણ હરકત નથી.

यथा खरश्चंदनभारवाही। भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य।

"ચંદનનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડો ચંદનના ભારનેજ જાણે છે, પણ તેની સુવાસને જાણતો નથી."

કેળવણીનો અર્થ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન એટલોજ થતો નથી. કેળવણીના સંબંધમાં આપણો આદર્શ એવો હોવો જોઇએ કે આપણા દેશની આધ્યાત્મિક તેમજ બીજી લૌકિક કેળવણી આપણા હાથમાં લેવી: અને બને ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય ધોરણ ઉપર, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી એ કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરવી. અલબત્ત, આ યોજના ઘણી વિશાળ છે અને આપણા યુવકોને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી એ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે. મારી યોજના ફત્તેહમંદ થશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી, પણ કોઇપણ ઉપાયે કાર્યની શરૂઆત તો કરવીજ જોઇએ.

હવે સવાલ એ છે કે કયા પ્રકારે કાર્ય શરૂ કરવું. દાખલા તરીકે આપણે મદ્રાસની વાત કરીએ. આપણે પ્રથમ એક મંદિર બંધાવવું જોઇએ; કારણ કે હિંદુ પ્રજાની ભાવના પ્રમાણે દરેક કાર્યનો આરંભ ધર્મથીજ થાય છે. તમે મને એમ કહેશો કે જુદા જુદા સંપ્રદાયના લોકોમાં આ નવા મંદિરમાં કયા દેવનું પૂજન કરવું

એ બાબતની તકરાર ઉભી થશે. પણ મારી યોજનામાં એવી તકરારને અવકાશ નથી. આપણે જે મંદિરની વાત કરીએ છીએ તેને આપણે સર્વાંશે અસાંપ્રદાયિક બનાવીશું અને બધા સંપ્રદાયના લોકો જેને પવિત્ર માને છે તે ૐકારનીજ ત્યાં ઉપાસના કરાવીશું. જો કોઇ સંપ્રદાય ૐકારની ઉપાસના કરવાને વાંધો લે તો તેનો હિંદુપણા ઉપર લેશ માત્ર હક્ક નથી. કારણ કે દરેક સંપ્રદાયના હિંદુઓ ૐકારને તો પવિત્ર માને છેજ. ભલે દરેક જણ પોતપોતાના સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે ૐકારનો જુદો જુદો અર્થ કરે, પણ બધા સાથે ઉપાસના કરી શકે એવા એક સામાન્ય મંદિરની બહુજ જરૂર છે. બીજાં મંદિરોમાં તમારા પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનીય દેવોની મૂર્તિઓને ભલે રહેવા દો, પણ અહીં તો તમારે ભિન્ન સંપ્રદાયના લોકો સાથે સહિષ્ણુતાપૂર્વક વર્તન રાખવું પડશે. આ મંદિરોમાં તો જુદા જુદા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોમાં જે સામાન્ય તત્ત્વ હોય તેનોજ ઉપદેશ આપવો અને જુદા જુદા લોકોને ત્યાં આવીને પોતપોતાના સિદ્ધાંત અથવા મતનો ઉપદેશ આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી. માત્ર સરત એટલીજ કે તેમણે બીજા સંપ્રદાય ઉપર આક્ષેપ કરવો નહિ, અથવા અમારોજ મત સાચો છે એવી તકરાર કરવી નહિ. તમારે જે કાંઈ કહેવાની ઇચ્છા હોય તે સુખેથી કહેજો, જગતને તેની જરૂર છે; પણ બીજા સંપ્રદાયના લોકો વિષે તમે શો મત ધરાવો છો, તે સાંભળવાની જગતને ફુરસદ નથી. માટે એ તમારા મનમાંજ રહેવા દેજો.

બીજી બાબત એ છે કે મંદિરમાં શિક્ષકો અને ધર્મપ્રચારકોને કેળવવાની વ્યવસ્થા રાખવી, અને એવી રીતે કેળવાયલા શિક્ષકો આપણા દેશબાંધવોને ધર્મની તથા બીજા બધા પ્રકારની કેળવણી આપવાને માટે સર્વત્ર મોકલવા. આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણી સાથે આપવી જોઇએ. જેમ હમણાં આપણે ઘેર ઘેર ફરીને એકલા ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની વાત કરીએ છીએ, તેમ લૌકિક વિષયની

કેળવણી પણ દેશના બધા માણસોને મળવી જોઇએ અને તેમ કરવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પણ નથી. જેમ જેમ આ શિક્ષકો અને ધર્મપ્રચારકોના કાર્યનો પ્રદેશ વધતો જશે તેમ તેમ તેમની સંખ્યા પણ વધતી જશે. એમ કરતાં કરતાં બીજાં શહેરોમાં પણ એવાં મંદિરોની સ્થાપના થશે અને આખરે સમગ્ર ભરતખંડ તેમનાથી વ્યાપ્ત થઇ જશે. આ મારો કાર્યક્રમ છે.

આ યોજના તમને ઘણી વિશાળ લાગતી હશે, પણ તેને અમલમાં મૂકવાની જરૂરજ છે. તમે એમ પણ કહેશો કે એ બધા કામને માટે નાણું ક્યાંથી લાવવું? નાણાંની બીલકુલ જરૂર નથી. એકલા પૈસાવડે કોઇપણ કાર્ય સફળ થતું નથી. છેલ્લાં બાર વર્ષ થયાં હું કાલે શું ખાઇશ તેનો પણ મેં કશો બંદોબસ્ત કર્યો નથી, પણ નાણું તથા જે જે પદાર્થની જરૂર પડે છે તે બધાં મને આવી મળવાંજ જોઇએ. કારણ કે પૈસો મારો નોકર છે; હું પૈસાનો નોકર નથી. નાણું અને બીજાં બધાં જોઇતાં સાધનો તમને મળશેજ. બસ, મળવાંજ જોઇએ. માત્ર સારાંશ એટલોજ છે કે **કામ કરનારા માણસો ક્યાં છે?**

હે મદ્રાસવાસી યુવકો! મારી આશા તમારા ઉપર છે. તમે સમગ્ર ભારતીય પ્રજાનો પોકાર કાને ધરશો? આખી પ્રજા તમારી મદદ માટે પોકાર કરી રહી છે. તમે મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા હો તો હું તમને કહું છું કે તમારૂં ભવિષ્ય ઘણુંજ ઉજ્જ્વળ અને યશસ્વી છે. તમારી પોતાની શક્તિ ઉપર અત્યંત પ્રબળ વિશ્વાસ રાખો. હું નાનો હતો ત્યારે મારામાં ઘણીજ આત્મશ્રદ્ધા હતી અને તેજ આત્મશ્રદ્ધાના પ્રતાપથી હું આજે આ બધાં મુશ્કેલ કામ પાર ઉતારી શક્યો છું. તમારે દરેકે આત્મશ્રદ્ધાનો સારી રીતે વિકાસ કરવો. તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું કે આત્માની અંદર અનંત શક્તિનો ભંડાર છે અને તેમ કરશો તો તમે આખા ભરતખંડનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો. હા, પછી આપણે દુનિયાના એકે એક

દેશમાં ફરી વળીશું અને થોડાજ સમયમાં આપણા વિચારનું બળ, જગતની પ્રત્યેક પ્રજાનું બંધારણ ઘડવામાં જે જુદી જુદી શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, તેમના અંશરૂપ બની જશે. આપણે હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાન બહારની પ્રત્યેક પ્રજાના જીવનમાં પ્રવેશ કરીશું, આ પરિણામ લાવવાને આપણે કાર્ય કરવાની જરૂર છે.

હવે એ કાર્યને માટે મારે થોડાક તરુણ પુરુષોની જરૂર છે. વેદમાં લખ્યું છે કે "**अशिष्ठो बलिष्ठो दृढिष्ठो मेधावी ।**" એટલે યુવાન, બળવાન, દૃઢ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોજ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરશે; મારે તેવા માણસો જોઇએ છે. તમારૂં ભવિષ્ય નક્કી કરવાનો આજ ખરો સમય છે; કેમકે તમે તો યોવનના પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભરપૂર છો. પરાક્રમ કરવાનો સમય તમારામાં જુવાનીનું જોર ઉછાળા મારી રહ્યું હોય તેજ છે; નહિ કે તમે ઘરડા થઈ જિંદગીભરના કામના બોજાથી ઘસાઇ જાઓ ત્યારે. અત્યારે તમારામાં ઉત્સાહ છે, વીર્ય છે, ચેતન છે, કામ કરવાનો આજ અવસર છે. પ્રભુને ચરણે સુંઘાયલાં, કરમાયલાં અને કચરાયલાં પુષ્પો અર્પણ ન થાય પણ તાજાં, ખીલેલાં, સુગંધવાળાં અને કોઇએ પણ સ્પર્શ ન કર્યો હોય એવાં પુષ્પોજ અર્પણ કરવાં જોઇએ. આખી જિંદગી સુધી નોકરી ધંધો કરી કરીને ઘસાઈ ગએલા, નિર્વીર્ય પુરુષો નહિ પણ યુવાન, બુદ્ધિવાન અને સશક્ત પુરુષોજ હિંદમાતાની સેવામાં અર્પણ થઈ શકે અને તેમનોજ તે સ્વીકાર કરશે. ઉઠો, જાગ્રત થાઓ; આયુષ્ય ઘણું ટુંકું છે. વકીલાત કરવા કરતાં કે નકામા કલહ વધારવા કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં કામ કરવાનાં પડયાં છે. તમારી સ્વજાતિના ભલા માટે, આખી માનવજાતિની સેવા માટે તમારી જિંદગીનું બલિદાન આપવું એજ ઉદ્યમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જિંદગીમાં શું છે? તમે હિંદુઓ છો. તમે તમારી માતાઓના દૂધમાંથી આત્મા અમર છે એ સત્ય ગ્રહણ કરતા આવ્યા છો. દેહના નાશની સાથે આત્માનો નાશ થતો નથી એ વાત તમારે—હિંદુને

મન સહજ છે. કોઇ કોઈ વાર કેટલાક તરુણ પુરુષો મારી પાસે આવીને નાસ્તિકતા વિષે ચર્ચા કરે છે; પરંતુ કોઇપણ હિંદુ નાસ્તિક થઈ શકે એ હું માનતોજ નથી. ભલે તે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે અને પોતાના મનથી ભલે કદાચ એમ માને કે હું જડવાદી બન્યો છું, પણ એ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકશે નહિ. એ જડવાદના વિચાર તમારા હિંદુ લોહીમાં છેજ નહિ. તમારા બંધારણમાંજ ન હોય તેવા વિજાતીય વિચારોને તમે કદિ પણ તમારા પોતાના કરી શકશો નહિ. એવા અખતરા કદિ કરતા નહિ. હું નાનો હતો ત્યારે મેં એ અનુભવ કરી જોયો હતો, પણ લાંબો વખત ટકયો નહિ. **આયુષ્ય ટુંકું છે; આત્મા અવિનાશી અને અનંત છે; અને મૃત્યુ થશે એ ચોક્કસ વાત છે. માટે તૈયાર થાઓ. એક ઉત્તમ આદર્શ લઇને તેમાં આખું જીવન હોમી દેવું એજ આપણો દૃઢ સંકલ્પ થાઓ.** જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “પોતાના ભકતોના, સાધુપુરુષોના પરિત્રાણને માટે વારંવાર અવતીર્ણ થાય છે” તે આપણને આશીર્વાદ આપે; અને તેની કૃપાવડે આપણા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાઓ!

वर्तमान हिंदुस्तान.

(૧૮૯૯ ના માર્ચમાં ઉદ્બોધનને માટે સ્વામીજીએ લખેલા
બંગાળી લેખનું ભાષાંતર.)

વૈદિક પુરોહિતો પોતે યજ્ઞ સંબંધી મંત્રો જાણતા અને તેથી કરીને તેઓ બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ મનાતા. આ મંત્રોના પ્રભાવવડે દેવતાઓ તેમના સ્વર્ગભુવનમાંથી નીચે ઉતરી આવીને યજમાને* આપેલાં ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો સ્વીકાર કરતા અને તેની મન-કામના સંપૂર્ણ કરતા. આથી કરીને રાજા તેમજ પ્રજાવર્ગ બેઉ પોતપોતાના સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ પુરોહિત વર્ગ તરફ આશાની નજરથી જોતો સોમવલ્લીનુંx પુરોહિત લોકો પૂજન કરતા અને મંત્રોચ્ચારના બળવડે એ વેલી વધતી. વળી દેવોને પણ યજ-માને અર્પણ કરેલો સોમવલ્લિનો રસ ઘણો પ્રિય હોવાથી તેઓ યજમાન તરફ કૃપા રાખતા અને તેની મનકામના પૂર્ણ કરતા.

---

* યજ્ઞ કરનાર.

x વેદમાં સોમવલ્લિનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. યજ્ઞ કરતી વખતે આ છોડવાનો રસ દેવોને આપવાનો રિવાજ હતો.

આ પ્રમાણે પુરોહિતો દેવોની કૃપાને લીધે ઘણા બળવાન્ થઇ ગયા અને માનુષી શકિતને તુચ્છ લેખવા લાગ્યા; કારણ કે દેવોના બળ આગળ મનુષ્યબળનું શું ગજું ? જગત્ ઉપર તમામ પ્રકારની સત્તા ધરાવનાર મોટા મોટા રાજાઓ પણ પુરોહિતો આગળ હાથ જોડી ઉભા રહેતા. પુરોહિતોનો કૃપાકટાક્ષ મોટામાં મોટી મદદ મનાતી, તેનો સામાન્ય આશીર્વાદ રાજ્યના અર્થભંડાર જેટલો કિંમતી મનાતો; અને દુનિયાના કોઇપણ પદાર્થ કરતાં તેની કિંમત વધારે ઉંચી અંકાતી. પુરોહિતો કોઇવાર મૃત્યુ અને વિનાશથી ભરપૂર કાર્યોમાં સામેલ થવાનો રાજાને આદેશ કરતા; કોઇવાર મિત્રની માફક તેને ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપતા; કોઇવાર ઘણીજ કુટિલ અને સૂક્ષ્મ રાજ્યતંત્રની જાળ પાથરીને તેમાં રાજાને સહેલાઇથી પકડી લેતા. આ પ્રમાણે અનેકવિધ કાર્યોમાં કુશળ બનેલા પુરોહિતોએ રાજસત્તાને સ્વાધીન કરી લીધી હતી. એ ઉપરાંત રાજાને તેમની વધારે દહેશત એટલા માટે લાગતી કે તેની પોતાની, તેના કુટુંબની અને તેના પૂર્વજોની કીર્તિ પુરોહિતની કલમના એક સપાટાની સાથે સ્થાપિત થાય અથવા હમેશને માટે ભુંસાઈ જાય એમ હતું; કારણ કે ઇતિહાસ લખનાર પણ પુરોહિતોજ હતા. ભલેને, કોઇ રાજા મહા શકિતશાળી હોય, પોતાની કારકિર્દિ દરમ્યાન ઘણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય અને પ્રજાને પોતાના પુત્રપુત્રી સમાન ગણતો હોય; છતાં પણ જો તેણે પુરોહિત વર્ગની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરી તો તેનો યશ તેના મૃત્યુની સાથેજ હમેશને માટે ભુંસાઇ જવાનો, અને આખા જગતે જેને સન્માન આપવું જોઇએ એવા તેના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો અને ઉપયોગિતા કાળની મહાગુફામાં દટાઈ જવાના. બીજા હાથપર જે રાજાઓ ઘણા વર્ષ સુધી ચાલે એવા મોટા પાયા ઉપર યજ્ઞ આદરે, અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો કરે, અને પુરોહિતો ઉપર દ્રવ્યનો વર્ષાદ વરસાવે તેઓનાં નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાતાં. પુરોહિતોના કૃપાપ્રસાદનું એવું ફળ મળતું. પ્રીયદર્શી ચક્રવર્તી સમ્રાટ્ અશોકની ગમે

એટલી મહત્તા હોય છતાં પુરોહિતોના લખેલા ઇતિહાસમાં તો માત્ર તેના નામનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે; અને પરીક્ષિતનો દીકરો જનમેજય જેણે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો તેનું નામ પુરાણોદ્વારા એકે એક હિંદુને પરિચિત છે.

રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે, પોતાના તેમજ પોતાના વીર સરદારોના વિવિધ પ્રકારના વિલાસોને તૃપ્ત કરવા માટે અને તે ઉપરાંત સર્વ શકિતમાન્ પુરોહિતોને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાની તિજોરી સભ્ભર કરવાને–જેમ સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી ભેજ ચૂસી લે છે તેમ–રાજા પોતાની રૈયતની દોલત ચૂસી લેતા. બ્રાહ્મણો કરમુક્ત હતા, શૂદ્રો તો દાસ હતા તેથી કરીને રાજાની દૂઝણી ગાયો, તેમનો ખાસ શિકાર એકલા વૈશ્યો એટલે કે ખેડુતો, પશુપાલકો અને વ્યાપારીઓજ હતા.

હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં પ્રજાવર્ગે રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લીધો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. યુધિષ્ટિર જેવા કેટલાક શાણા રાજાઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રોને ઘેર જતા એ વાત પણ ખરી છે; અયોધ્યાની ગાદી ઉપર યુવરાજ તરીકે રામચંદ્રનો અભિષેક કરવાની પ્રાર્થના પણ રૈયત તરફથીજ થઇ હતી; વળી સીતાની વર્તણુક ઉપર ટીકા પણ રૈયતેજ કરી હતી; પરંતુ રાજ્યવહીવટના બંધારણમાં એક નિયમ તરિકે પ્રજાને પોતાનો મત સીધી રીતે દર્શાવવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો હતોજ નહિ. પ્રજાવર્ગનું બળ કોઈ પણ પ્રકારની પદ્ધતિ વગર અને ઘણીવાર પરોક્ષ તેમજ અવ્યવસ્થિતપણે બહાર આવવાની કોશીષ કરતું. લોકોને હજી પોતાની સત્તાનું ભાન થયું ન હતું; તેમજ પ્રજાએ પોતાના બળને એકત્ર કરીને એક દિશામાં સંપસંપીને કામ કરવાનો કદિ પ્રયત્ન કર્યો નહતો અને તેમ કરવા જેટલી તેમનામાં દૃઢતા પણ ન હતી. જે પ્રકારની શક્તિ અને ચાતુર્યવડે નાનાં છૂટાંછવાયાં બળને એકત્ર કરીને તેમાંથી મહા બળવાન્ શકિતનો ઓઘ ઉત્પન્ન કરાય છે, તે બાબતનું તેમને લેશ માત્રપણ જ્ઞાન ન હતું.

આ વસ્તુસ્થિતિ યોગ્ય નિયમોને અભાવે હતી તેમ ન હતું. નિયમો તો હતા, પદ્ધતિઓ હતી, રાજ્યના વિવિધ અંગોની પરિચાલના માટે જૂદા જૂદા નિયમો સ્પષ્ટ રીતે ઘડવામાં આવ્યા હતા; તેમજ મહેસુલ ઉઘરાવવા માટે, લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે, ન્યાય ખાતાના વહીવટને માટે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો વિચારીને નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હતા; પણ ઋષિની આજ્ઞા કે જે પ્રમાણભુત મનાતી હતી અને જે ઋષિના મધ્યસ્થપણા મારફતે પ્રકટ થએલી સાક્ષાત્ ઇશ્વરનીજ આજ્ઞા હતી તેના ઉપર એ સર્વનો આધાર હતો. એ કાયદાઓ ઘણા સખત અને સ્થિતિસ્થાપકતા વગરના હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આવા સંજોગોમાં લોકો પ્રજાવર્ગના સામાન્ય કલ્યાણના કોઇપણ હેતુની સિદ્ધિને માટે એકત્ર થઇને કામ કરતાં શીખે, અથવા રાજાએ રૈયત પાસેથી અનેક પ્રકારના કર લઇને ભરેલી તીજોરી ઉપર પ્રજાનો હક્ક છે એવો ખ્યાલ પણ તેઓ બધા મળીને કરી શકે, રાજ્યની આવક અને ખર્ચ ઉપર અંકુશ રાખવાને પ્રજાને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક છે એવી અભિલાષા પણ તેમના હૃદયમાં જન્મે તેવો સંભવ ન હતો; કારણ કે પ્રજાએ એવી વાતોમાં શા માટે વચ્ચે પડવું જોઇએ ? રાજ્યની આબાદી અને સુસ્થિતિ માટે ઋષિલોકોને દેવો તરફથી મળતી સૂચનાઓ બસ નથી ?

વળી કાયદાઓ તો હતા પણ તે ચોપડીઓમાં હતા. ચોપડીઓમાં લખેલા કાયદાઓ અને તેના વાસ્તવિક અમલની વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત હતો; કારણ કે કાયદાઓનો ઉપયોગ કરનાર રાજાઓજ હતા. સ્વાર્થપરાયણ રાજાઓ તેનો ગમે તેમ અમલ કરતા અને તેને અંકુશમાં રાખનાર પ્રજાના અવાજનું બળ હતું નહિ. રામચંદ્ર જેવા પ્રજાહિતૈષી રાજાઓ હતા. પરંતુ *અગ્નિવર્ણ જેવા

* એ સૂર્યવંશી રાજા હતો તે પોતાના અંતઃપુરની બહાર નીકળતોજ નહિ. રાજાનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક પ્રજા વર્ષમાં અમુક દિવસ

હજારો રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા પછી એકાદ રામચંદ્ર દર્શન આપતો હતો અને *ચંડાશોક જેવા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા પછી એકાદ *ધર્માશોક જન્મ લેતો. પ્રજાને નવજીવન આપનાર અકબર જેવા નૃપતિઓ વિરલ છે. પરંતુ તેમનું રુધિર ચૂસી જનાર ઔરંગઝેબ જેવા અનેક હોય છે. કદાચ બધા રાજાઓ યુધિષ્ટિર, રામચંદ્ર, ધર્માશોક અને અકબર જેવા દેવાંશી હોય તેમના માયાળુ છત્ર નીચે પ્રજા સુખી અને સુરક્ષિત હોય અને તેઓ પ્રજાને પોતાના બાળકની માફક સંભાળતા હોય, તોપણ જે બાળક માની કેડેજ બેસીને ફર્યા કરે અને માનોજ આપેલો કોળીઓ ખાયા કરે તેનામાં ચાલવાની અને પોતાનો ખોરાક પોતાને હાથે ખાવાની શક્તિ આવતી નથી. જે માણસ હમેશાં બીજાના રક્ષણ નીચે રહે છે તેનામાં સ્વસંરક્ષણ કરવાની શક્તિ સારી રીતે જાગૃત થઇ શકતીજ નથી. શરીરે અત્યંત બળવાન અને તરુણ પુરુષ પણ જો તેનાં માબાપ તેનું નાના બાળકની માફક જતન કર્યા કરે તો ગમે એટલો મોટો હોય તોપણ સ્વભાવે બાળક જેવાજ રહે છે. લાંબા કાળથી આપણા દેશમાં ઘણાખરા દેવાંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હોવાથી અને રૈયતનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું કામ તેમને એકલાનેજ સોંપેલું હોવાથી, પ્રજાવર્ગને સ્વરાજ્યના પાઠ ભણવાનો પ્રસંગ મળતો ન હતો. એવી પ્રજા પોતાની જરૂરની દરેક વસ્તુને માટે રાજા ઉપરજ આધાર રાખતી હોવાથી અને પોતાના સામાન્ય સંરક્ષણ

રાજા અંતઃપુરની બારીએથી પોતાનો પગ બહાર કાઢે તેનાં દર્શન કરીને સંતોષ માનતી. એ રાજા અત્યંત વિષયાસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો હતો.

* એ બેઉ એકજ અશોકનાં નામ છે. શરૂઆતમાં તેણે પોતાના ભાઇઓને મારી નંખાવ્યા તેથી તે ચંડાશોક કહેવાયો; પણ પાછળથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થતાં તેણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં તેથી તે ધર્માશોક કહેવાવા લાગ્યો.

અને કલ્યાણને માટે તેમને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન હોવાથી ધીમે ધીમે બળ અને ચેતન વગરની થતી ગઈ.

જ્યારે કોઈપણ દેશનો રાજ્યવહીવટ મહાન્ દ્રષ્ટાઓ અને ઋષિઓની ઈશ્વરીય બુદ્ધિથી પ્રેરાયલાં જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનુસાર ઘડાયલા કાયદાઓ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે, તો એવી રાજ્યપદ્ધતિથી તવંગર તેમજ ગરીબનું, જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીનું, રાજાનું અને રૈયતનું–સર્વનું કલ્યાણ થવુંજ જોઇએ; પણ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે એ કાયદાઓનો વ્યવહારિક રીતે, નહિ જેવો અમલ થાય છે. પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં રૈયતનો અવાજ હોવોજ જોઇએ એવું આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું રાજનૈતિક સૂત્ર મનાઈ ચૂક્યું છે; અને જેની છેલ્લી ગર્જના અમેરિકાના સ્વતંત્ર થયલાં રાજ્યોએ મેઘગંભીર સ્વરે જગતને સંભળાવી હતી કે, " આ દેશના લોકનું રાજ્યતંત્ર લોકવડે અને લોકોના કલ્યાણને માટેજ ચાલવું જોઇએ." આ સિદ્ધાંતનો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પૂરેપૂરો અસ્વીકાર થતો હતો એમ તો કહી શકાયજ નહિ. આ દેશમાં આવી ગયલા ગ્રીક તેમજ બીજા પ્રવાસીઓએ ઘણાં છૂટાં છવાયાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જોયાં હતાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ એવી મતલબના ઘણા ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ગામડાંઓમાં હજી પણ પંચાયતનું જે ધોરણ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે નહિ તો સ્વરાજ્યનું બીજ તો હતુંજ; પણ કમનસીબે એ બીજ હમેશાં બીજની દશામાંજ રહ્યું. તે જમીનમાં વવાયું ખરૂં, પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉદ્‍ભવ્યું નહિ. સ્વરાજ્યની આ ભાવના બીજરૂપ અવસ્થામાંથી આગળ વધવા પામી નહિ અને જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર પણ થયો નહિ. ધાર્મિક સંસ્થાઓ તરફ નજર કરીશું તો બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓના મઠમાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો એની પુષ્કળ સાબીતી મળી આવે છે. હજી પણ આ પંચાયતનું ધોરણ અને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતો

નાગા સાધુઓના સંપ્રદાય ઉપર કેવો અધિકાર ભોગવે છે, તેઓ "પંચની સત્તા" ને કેવું સન્માન આપે છે, તેના પોતાના મંડળની મર્યાદામાં દરેક સાધુના વ્યકિતસ્વાતંત્ર્યના હક્ક કેવા જળવાય છે, અને તેમણે અંદર અંદર એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાનું કેવું સુવ્યસ્થિત ધોરણ રચ્યું છે, તે જોઇને આપણને અજાયબી થયા વગર રહે નહિ.

બૌદ્ધધર્મનો આવિર્ભાવ થતાં આખા દેશ ઉપર જે પ્રબળ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હતો તેના આઘાતથી પુરોહિતોની સત્તા નિર્મૂળ થઇ ગઈ અને રાજ્યસત્તા વધારે બળવાન બનતી ગઇ. બૌદ્ધ સાધુઓ સંસારત્યાગી હતા અને વસ્તીની બહાર મઠમાં રહેતા હોવાથી તેઓ સંસાર અને રાજકાર્યને લગતી બાબતોમાં લેશમાત્ર પણ માથું મારતા નહિ. શાપની ધમકી આપીને અને મંત્રપ્રયોગથી અસાધારણ રીતે બળવાન બનાવેલા બાણવડે રાજસત્તાને પોતાના પગ નીચે રાખવાની તેમને ઇચ્છા પણ ન હતી; તેમ એ દિશામાં તેમણે યત્ન સરખો પણ કર્યો ન હતો. તેમનામાં સંકલ્પશકિતનો અંશ રહેવા પામ્યો હોય તોપણ તેને સિદ્ધ કરવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઈ પડયું હતું, કારણ કે બૌદ્ધધર્મે સોમરસનું પાન કરનારા અને બલિનો ભક્ષ કરનારા દેવોને તેમના પદ ઉપરથી ગબડાવી પાડયા હતા અને તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ખંડન કરી નાખ્યું હતું. બુદ્ધની અવસ્થા બ્રહ્મા અને ઇંદ્રની અવસ્થા કરતાં પણ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ છે, મોટા મોટા દેવો પણ એવી અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષની પૂજા કરવાને સ્પર્ધા કરે છે; એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે; એ અવસ્થા સર્વને માટે ખુલ્લી છે અને તે વર્તમાન જીવનમાંજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવો બૌદ્ધધર્મ સ્પષ્ટ અવાજે બોધ કરતો હતો. આવી રીતે દેવોની પદવી ઉતરી પડી એટલે પુરોહિતોની શ્રેષ્ઠતા કે જે દેવો ઉપરજ આધાર રાખતી હતી તે સ્વાભાવિક રીતેજ લુપ્ત થઈ ગઈ.

તેજ પ્રમાણે રાજસત્તારૂપી બળવાન યજ્ઞ જેવા અશ્વની લગામ પણ હવે વૈદિક પુરોહિતોના મજબૂત હાથમાંથી છૂટી બનીને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ નિરંકુશપણે વર્તન કરવા લાગી. એ જમાનામાં રાજસત્તાનું કેન્દ્ર યજુર્વેદના મંત્રોચ્ચાર કરીને યજ્ઞ કરાવનારા અને સામવેદના મંત્રો ગાનારા પુરોહિતોના હાથમાં ન હતું. તેવીજ રીતે એકબીજાથી અલગ થયલાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉપર રાજ્ય કરનારા ક્ષત્રિઓના હાથમાં પણ ન હતું. હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો અને જેમનાં વિશાળ સામ્રાજ્યોની સીમા મહાસાગર વડે બંધાતી હતી, એવા ચક્રવર્તી રાજાઓના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી હતી. આ જમાનાના યુગનાયકો હવે વિશ્વામિત્ર કે વશિષ્ઠો ન હતા; પણ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જેવા પરાક્રમશાળી રાજવીરો હતા. બૌદ્ધયુગમાં ભરતખંડ ઉપર સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર નૃપતિઓએ જેટલી દેશની કીર્તિ વધારી હતી. તેટલી બીજા કોઇ પણ યુગમાં કોઇ પણ નૃપતિએ વધારી નથી. આ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં પાછો રજપૂતોની સત્તાનો ઉદય થાય છે અને હિન્દુધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થયા પછી રજપૂતોની સત્તાનો ઉદય થતાં ભરતખંડની રાજ્યસત્તા, જેણે અત્યારસુધી નિષ્કલંક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે હજારો નાનાં નિર્બળ રાજ્યોમાં વિભક્ત થઇ ગઇ.

આ પ્રમાણે રાજ્યદંડ રજપૂત રાજાઓના હાથમાં આવતાં પુરોહિત વર્ગે ફરીથી પોતાનું ગુમાવેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું ખરૂં, પણ રાજ્યસત્તાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહિ, પરંતુ તેના સહાયક તરીકેજ તેઓ વર્તન કરી શકતા હતા. પુરોહિતો અને મુકુટધારી રાજાઓ વચ્ચેની પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાના ઇરાદાથી જે લડત વેદના કાળમાં શરૂ થઇને અનેક જમાના થયાં ચાલી આવી હતી, અને જૈનો અને બૌદ્ધોએ કરેલા પરિવર્તન દરમ્યાન જે પૂર જોસમાં મચી રહી હતી તેનો હવે હમેશને માટે અંત આવ્યો. પુરો-

હિતો અને રાજાઓ જેઓ આખા દેશમાં સર્વથી વિશેષ સત્તાવાન્ હતા તેઓ હવે એક બીજાને અનુકૂળ થવા લાગ્યા. પણ હવેના રાજાઓમાં અસલના રાજાઓનું ક્ષાત્રતેજ અને વીર્ય, તેમજ બ્રાહ્મણોમાં તેમના પૂર્વજોનાં બ્રહ્મવર્ચસ્ અને તપશ્ચર્યા એમાંનું કશું રહ્યું ન હતું. એ બેઉ જાતિએ પોતપોતાના મૂળ સ્વાભાવિક ગુણો ગુમાવ્યા હતા એથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જે પરિણામ આવવું જોઇએ તે પ્રમાણે આ બેઉ શક્તિઓનો સંયોગ થવાથી તેમનો ઉપયોગ એક બીજાના સ્વાર્થની તૃપ્તિમાં થવા લાગ્યો; અને બેઉના સામાન્ય શત્રુઓ જે તે વખતના બૌદ્ધ લોકો હતા તેનો વિનાશ કરવામાં અને એવીજ જાતનાં બીજાં કેટલાંક કામોમાં તેમની શક્તિનો વ્યય થઇ ગયો. આવા સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઇને જે લોકો એકસંપી કરે છે તેઓમાં અમુક પ્રકારના દુર્ગુણો આવ્યા વગર રહેતા નથી. એ નિયમ મુજબ પુરોહિતો તેમજ રાજાઓ જનસમૂહનાં રુધિર ચૂસીને તેમને નિ:સત્વ કરી નાખવાના, શત્રુવર્ગ તરફ વેર રાખવાના, પારકાની મીલ્કતને જોર જુલમથી પચાવી લેવાના વગેરે વગેરે અપરાધો કરવા લાગ્યા. અસલની માફક રાજસૂય અને એવા બીજા યજ્ઞો ફરીથી થવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ હવે સહૃદયતાના અભાવે ઉપહાસજનક થઈ પડયા. પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ દંભી અને ખુશામતીયા અનુયાયીઓના ગુલામો બની ગયા અને મંત્ર, તંત્ર વગેરેને લગતી ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનોમાં નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહેવાથી મુસલમાનોના આક્રમણ સામે ઘણી સહેલાઈથી પરાજિત થઈ ગયા.

વેદના જમાનામાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાને પુરોહિત વર્ગે રાજસત્તાની સામે જે કલહ આરંભ્યો હતો અને જે અનેક યુગ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો, તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અલૌકિક શક્તિ અને બુદ્ધિના બળથી વધારે નહીં તો પોતાની હયાતી સુધી તો વારીજ રાખ્યો હતો. બ્રાહ્મણોની સત્તા જૈન અને બુદ્ધધર્મે ઉપજાવેલા પરિવર્તન દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાંથી તદ્દન નિષ્ક્રિય થઇ જવા

આવી હતી; અથવા તો બળવાન્ પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને આધીન થઇને ટગુમગુ થઈ રહી હતી. રજપુતોના ઉદય પછી જ્યારે તેમનું રાજ્ય મિહીરવંશના તથા બીજા રાજાઓના સમયમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાપી ગયું હતું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની ગુમાવેલી સત્તા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમ કરવા જતાં મધ્ય એશિયામાંથી તુરતની આવેલી અસભ્ય અને ક્રૂર જાતિઓની ખુશામત કરવા લાગ્યા. તેમને રાજી કરવા માટે તેમના અનેક નિંદ્ય અને ભયંકર રિવાજો અને ધર્મવિધિઓને તેઓ દેશમાં દાખલ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરાંત આ અજ્ઞાન અનાર્ય લોકોને સહેલાઇથી છેતરવાના કામમાં બ્રાહ્મણો ખંત રાખીને મંડેલા હોવાથી તેમણે નવા નવા મંત્રો અને તંત્રો પણ રચ્યાં, અને તેમને આધારે દેશમાં ઘણી નહિ સમજાય એવી ભેદી ક્રિયાઓ અને વિધાનોને હિન્દુધર્મમાં સ્થાન મળ્યું. તેમ કરવા જતાં તેઓ પોતાનું અસલનું શાણપણ, બળ અને ચેતન તથા લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત કરેલી પવિત્રતા એ સઘળું ગુમાવી બેઠા.

તેને પરિણામે તેમણે આખા આર્યાવર્તને ઘણાજ અનીતિવાન્, ભયંકર નિંદ્ય અને અત્યંત જંગલી જેવા રિવાજોથી પરિપૂર્ણ કરી મૂકયો અને એવા રિવાજોને અને વ્હેમોને તેઓએ પુષ્ટિ આપવાથી તેમને એ કૃત્યને યોગ્ય એવી અચૂક શિક્ષા થઇ, કે જેથી કરીને તેઓ આત્મબળ અને ચેતનરહિત બનીને નિર્બળમાં નિર્બળ બની ગયા. પશ્ચિમ દિશાએથી મુસલમાનોના આક્રમણરૂપી વાવાઝોડાની એક ફૂંક લાગતામાંજ તેમનું આખું બંધારણ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયું; તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઇ હતુંજ નહિ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના આધિપત્યનો અંત આવ્યો અને તેનો ફરીથી ઉદય થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

મુસલમાનોના અમલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના છિન્ન ભિન્ન થઇ ગએલા બળને પુનઃ એકત્રિત કરીને તેનું સુગઠન કરવાનો પ્રયત્ન તદ્દન અસંભવિત જેવોજ હતો. મહંમદ પેગંબર પોતે પણ દરેક પ્રકારના પુરોહિત વર્ગના કટ્ટા વિરોધી હતા, અને તેથી તેમને તેમની

સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય એવી આજ્ઞાઓ એને નિયમો ઘડયા હતા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજા પોતેજ પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મગુરુ ગણાતો હતો; ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં પણ તેનો નિર્ણય પ્રમાણભૂત ગણાતો હતો; અને પછી જ્યારે એ રાજાએ ચક્રવર્તી સમ્રાટનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તો આખી મુસલમાની આલમ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવી હતી. મુસલમાની દૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તી અને યાહુદી ઘણા તિરસ્કારને પાત્ર લાગતા ન હતા. બહુ તો તેમને તેઓ અલ્પ શ્રદ્ધાવાન્ જણાતા હતા; પણ હિન્દુઓ તરફ તો તેમનું વર્તન જૂદાજ પ્રકારનું હતું. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુઓ મૂર્તિપૂજકો અને અત્યંત ઘૃણાપાત્ર કાફરો હોવાથી તેઓ આ લોકમાં પાક મુસલમાનોને હાથે કતલ થવાને યોગ્ય હતા; પરલોકમાં તેમને માટે નરકની અનંતકાળ પર્યંત યાતના નિર્માણ થઇ હતી. આવા સંજોગોમાં મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ બ્રાહ્મણો તરફ ઘણોજ અનુગ્રહ બતાવે તો કદાચ તેમને વગર હરકતે જીવતા રહેવા દે એટલુંજ. ઘણીવાર તો તેમના તરફ આટલી પણ રહેમ નજર ન રાખવી જોઇએ એવો વિચાર તે રાજ્યકર્તાઓને આવી જતો! જરાક ઉગ્ર અને અસામાન્ય ધર્મભાવનાવાળો મુસલમાન બાદશાહ ગાદીએ આવતો કે તરતજ આ કાફર લોકોની કતલરૂપી રાજસૂય યજ્ઞ (!) સમારંભ કરવામાં આવતો.

આ પ્રમાણે તદ્દન જૂદોજ ધર્મ પાળનાર અને જૂદાજ પ્રકારના રીતરિવાજોવાળા વિદેશી રાજાઓના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી. અને બીજી બાજુએથી પુરોહિત વર્ગ સમાજના નિયામક અને શાસકના સત્તાધારી સ્થાન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થઇ ગયો. હવે તો મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારોને ઠેકાણે કુરાન અને તેમાં દર્શાવેલા કાયદાઓનો અમલ થવા લાગ્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષાના સ્થાન ઉપર ફારસી અને અરબી ભાષાએ અધિકાર કરી લીધો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ફક્ત જીતાયલા અને હીણાયલા હિન્દુઓના ધાર્મિક સાહિત્યમાં તથા ધર્મની બાબતોમાંજ વાપરી શકાતી. અપમાનિત થએલા પુરોહિતો અને પંડિતોના

વ્યવસાયમાંજ એ મૃતપ્રાય જીવન ગાળવા લાગી. પુરોહિતો પોતે પણ બીજો ઉંચા પ્રકારનો વ્યવસાય ન મળવાથી લગ્ન, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય ક્રિયાઓ કરવામાંજ ગુંથાઇ ગયા, અને તે પણ મુસલમાન બાદશાહો મહેરબાનીની રાહે કરવા દે તોજ.

વેદના અને તેની લગોલગ પછીના યુગમાં પુરોહિતોની સત્તાના અત્યંત ભારે દબાણને લીધે રાજસત્તાનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ થઈ શક્યો ન હતો. તે રાજસત્તા હવે બૌદ્ધધર્મે ઉત્પન્ન કરેલા વિપ્લવને પરિણામે બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય છિન્ન ભિન્ન થઇ જવાથી ભરતખંડમાં પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશવા લાગી. બૌદ્ધ સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ અને મુસલમાની સત્તાનો ઉદય, એની વચગાળાના સમયમાં રાજસત્તા રજપુતોદ્વારા ફરીથી જોર કરવા લાગી હતી, પણ અંતે તેને નિષ્ફળતા મળી હતી. પુરોહિત વર્ગે વૈદિક યજ્ઞયાગાદિકના જમાનામાં પોતે ભોગવેલા આધિપત્યને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કર્યો એજ આ નિષ્ફળતાનું મૂળ કારણ હતું. એટલી મુખ્ય બાબતો વાચકે ગ્રહણ કરી હશે.

બ્રાહ્મણોના આધિપત્યને પદદલિત કરીને મુસલમાન રાજકર્તાઓએ મૌર્ય, આંધ્ર, ગુપ્ત અને ક્ષત્રપવંશીય રાજાઓના સમયની જાહોજલાલીનું ઘણે અંશે ફરીથી દર્શન કરાવ્યું.

આથી કરીને કુમારીલ ભટ્ટ, શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય જેવા મહર્ષિઓએ છિન્ન ભિન્ન થએલી બ્રાહ્મણોની સત્તાને ફરીથી સ્થાપિત કરવાને કરેલા યત્નો નિષ્ફળ નિવડયા અને બ્રાહ્મણોને કેટલાક સમય સુધી રજપૂત રાજાઓના શસ્ત્રની સહાય મળ્યા કરવા છતાં પણ જૈન અને બૌદ્ધધર્મોનો ધ્વંસ કરીને બ્રાહ્મણધર્મને સુગઠિત કરવાને જે જે પ્રયત્નો તેમણે કર્યા, તે બધા મુસલમાની અમલ દરમ્યાન વ્યર્થ ગયા અને તેમની સત્તાને એવો પ્રબળ આઘાત પહોંચ્યો કે તેઓમાં ફરીથી ચેતન પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. આ યુગમાં બ્રાહ્મણો અને રાજકર્તાઓ વચ્ચેનો કલહ બંધ પડી ગયો હતો, પણ રાજાઓ પોતેજ એક બીજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાને અંદર અંદર

લઢીને એક બીજાના બળને ક્ષીણ કરવા લાગ્યા હતા. એ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં મુસલાનોના પ્રાબલ્યની સામે શીખ અને મરાઠાઓ દ્વારા હિન્દુધર્મ પુનઃ માથું ઉંચકવા સમર્થ થયો; પરંતુ એ કાર્ય પણ લડાયક જાતિઓએજ આદર્યું હતું અને તેમાં બ્રાહ્મણો તરફથી કશી સહાય મળી ન હતી; તેમજ એ નવી જાગૃતિમાં ભાગ લેવા તેઓ આગળ આવી શક્યા નહોતા. બ્રાહ્મણોની સત્તાનો પૂરેપૂરો ધ્વંસ થયાની વિશેષ સાબિતી તો એ હતી કે જ્યારે શીખ લોકો કોઇ પણ બ્રાહ્મણને પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરતા, ત્યારે તેને પોતાનાં બ્રાહ્મણ તરીકેનાં ચિન્હોનો જાહેરમાં ત્યાગ કરવાની અને શીખ સંપ્રદાયનાં ચિન્હો ધારણ કરવાની ફરજ પાડતા હતા.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને અને રાજાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો એક બીજા ઉપર યુગના યુગ પર્યંત આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલુ રહ્યા પછી છેવટે થોડાંક સેકાઓ સુધી રાજસત્તાએ જય મેળવ્યો ખરો, પણ તે ભરતખંડના ક્ષત્રિય રાજાઓએ નહિ પરંતુ એક વિદેશીય અને વિધર્મી પ્રજાના રાજ્યકર્તાઓએ મેળવ્યો હતો. ત્યારપછી મુસલમાન બાદશાહોના અમલનાં છેવટનાં વર્ષોમાં ભરતખંડના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર એક તદ્દન નવીન અને બળવાન્ પ્રજાએ દર્શન આપ્યું અને તેણે આર્યપ્રજાના જીવન ઉપર ધીરે ધીરે પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માંડ્યો.

આ વિદેશી સત્તા એવી નવીન છે, તેની પ્રકૃતિ અને કાર્યપદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને માટે એવી વિજાતીય છે, તથા તેનો ઉદય અને વિસ્તાર એવી અકલ્પનીય ત્વરાથી થતો ગયો છે, તેમજ તેનું બળ એવું અસામાન્ય અને અજય્ય છે કે જેથી ઘણાજ થોડા વખતમાં તેણે આખા હિન્દુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે કેવી રીતે લાવી નાખ્યો તે વિષે હિંદની પ્રજા આશ્ચર્ય સાથે તર્ક કરવા છતાં હજી પણ એ તેના કાર્ય રહસ્યનો ઘણોજ થોડો અંશ જોઇ શકી છે. આ સત્તા કોણ તે હિન્દુસ્તાનના લોકોને કહેવું પડે તેમ નથી,

તો પણ વધારે સ્ફુટ કરવાને સૂચવીશ કે હું ઇંગ્લંડે સ્થાપેલા ભારતીય સામ્રાજ્ય વિષે ઉલ્લેખ કરૂં છું.

ઘણાજ પ્રાચીન સમયથી ભરતખંડની અથાગ દોલત અને રસાળ ભૂમિને લીધે અનેક બળવાન્ વિદેશી પ્રજાઓમાં તેને સ્વાધીન કરવાની લોભવૃત્તિ જાગૃત થઈ હતી, અને ઘણાં સૈકાઓ થયાં હિન્દુસ્તાન વારાફરતી અનેક પરદેશી પ્રજાઓનો શીકાર થતો આવ્યો હતો; એટલે ઇંગ્લંડ પણ આ રસાળ અને સમૃદ્ધ દેશને પોતાનો કરી લે એમાં નવાઇ શી?

ઘરબાર વગરના, નિર્ધન, પરંતુ આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપી પ્રચંડ આયુધથી સજ્જ થએલા, ધર્મ તત્ત્વના અગાધ જ્ઞાનથી પ્રતિષ્ઠિત બનેલા, અને વિનાશકારી શાપરૂપી અત્યંત ભયાનક શસ્ત્રવડે બળવાન્ બનેલા પુરોહિતો આગળ મોટા મોટા મુકુટધારી નૃપતિઓને ત્રાસથી થરથર ધ્રુજતા જોવાનો ભરતખંડની પ્રજાને ઘણા જૂના કાળથી અભ્યાસ પડી ગયો હતો; ગર્જના કરતા સિંહને જોઇને જેમ ઘેટાંનું ટોળું ભયગ્રસ્ત થઇને નાસભાગ કરે તેમ ભયસૂચક સૈનિક બળથી મદોન્મત્ત સર્વશક્તિમાન રાજકર્તાઓની નાનાસાં નાની આજ્ઞાનું મૂંગે મોંઢે પાલન કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી; એટલે ઈંગ્લંડ જેવા દેશના થોડાક એકસંપી વૈશ્યો (વ્યાપારીઓ) વિશાળ સમુદ્રો અને મહાસાગરો ઓળંગીને આવા એક તદ્દન અજાણ્યા પ્રદેશમાં વ્યાપાર અર્થે આવે; ત્યારપછી પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ધનના જોર વડે પ્રાચીન અને સુદૃઢ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં વાળી શકે, અને આખરે એ બેઉની મૂર્ખાઇનો લાભ લઇને પોતાના હાથમાં તેમને પૂતળાની માફક નચાવી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પૂર્ણ રીતે આધીન બનાવી શકે, અહીંનાંજ શસ્ત્ર, શૌર્ય અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ તેમના દેશને સમૃદ્ધ કરવાના કામમાં લઈ શકે અને વળી તે દેશના બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન્ ઉમરાવોના વંશજો ઇસ્ટ ઈંડીયા કંપની નામની વેપારીઓની પેઢીના નોકર તરીકે

હિંદુસ્તાનમાં આવવાના સુયોગને પોતાની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની પૂર્ણાહુતિ સમજે આ બધી ઘટનાઓ ખરેખર હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો નવીન અને આશ્ચર્યકારકજ હતી.

સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો થોડે ઘણે અંશે તમામ મનુષ્ય જાતિઓમાં જોવામાં આવે છે અને એ ત્રણ ગુણને લઇને બધાજ સુધરેલા જનસમાજોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ હંમેશાં બંધાય છે. એ ત્રણે ગુણની વહેંચણી કોઈ પણ જનસમાજમાં એક સરખી નથી થતી તેથી કરીને જૂદા જૂદા યુગોમાં કોઇવાર એ ત્રણમાંથી અમુક એક, અથવા બે ગુણ ધરાવનારી વ્યક્તિઓની સંખ્યામાં અને સામર્થ્યમાં હમેશાં વધઘટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઈ દેશમાં ઉપર કહી તે ચાર જાતિઓ પૈકી કોઇ પણ એક જાતિનું પ્રાબલ્ય અને સંખ્યા વધી જાય છે તેથી કરીને તે બીજી પણ ત્રણ જાતિઓ ઉપર ઉપરીપણું ભોગવી શકે છે. કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી વળી એમાંની બીજી કોઈ જાતિ વિશેષ બળવાળી બને છે. પણ જગતના ઇતિહાસનું બારીકીથી અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે કુદરતના અમુક કાયદા મુજબ દરેક જનસમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ વારાફરતી એક પછી એક બળવાન બનીને જગત ઉપર અધિકાર ભોગવે છે.

ચીન, બાબીલન, મિસર અને ખાલ્ડિયાની પ્રજાઓ, તથા આર્યો, ઇરાનીઓ, યહુદીઓ, આરબો વગેરે તમામ પ્રાચીન પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં ઉપર કહેલી દરેક પ્રજાના બ્રાહ્મણો એટલે પુરોહિતો સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા હતા. ત્યારપછી ક્ષત્રિઓની સત્તાનો યુગ મંડાયો. તેમણે સ્વાધિત રાજકર્તા તરીકે અથવા તો ઉમરાવ* વર્ગમાંથી પસંદ કરેલા અમુક અમુક સરદારોની રાજસત્તા ધરાવનાર સભારૂપે ઘણા સમય સુધી

* અમુક ઉમરાવોની મંડળીવડે રાજકાર્ય કરવાની પ્રથા ગ્રીસમાં હતી.

પોતાનો અમલ વર્તાવ્યો. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેમાં ઇગ્લાંડ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તેમનામાંજ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર વ્યાપારથી સમૃદ્ધ થએલો વૈશ્ય વર્ગ દેશના રાજ્યતંત્ર ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવતો થયો.

પ્રાચીન સમયનાં ટ્રોય અને કાર્થેજનાં રાજ્યો અને તેમને મુકાબલે કાંઇક આધુનિક ગણાય એવાં વેનિસ ઇત્યાદિ નાનાં વાણિજ્યપ્રધાન રાજ્યો પણ ઘણાં બળવાન્ બનવા છતાં તેમનામાં પણ વૈશ્ય વર્ગની સત્તા વાસ્તવિક રીતે જામી શકી ન હતી.

ખરૂં જોતાં પ્રાચીન સમયમાં રાજકુટુંબના હાથમાંજ વ્યાપારનાં સૂત્રો હતાં. તેઓજ સામાન્ય પંક્તિના લોકોને અને ઘણીવાર પોતાના નોકરોને વ્યાપાર કરવા મોકલતા હતા, અને વ્યાપારનો સઘળો નફો પોતેજ ખાઇ જતા હતા. રાજાઓએ નીમેલા ચોક્કસ માણસો સિવાય બીજા કોઇને દેશનો રાજ્યકારભાર કે તેને લગતી બીજી કોઇ પણ બાબતમાં હિસ્સો તો શું, પણ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી. મિસર જેવા અત્યંત પ્રાચીન દેશોમાં પુરોહિત વર્ગે માત્ર થોડા વખત સુધી આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું. ત્યારપછી ત્યાં પણ પુરોહિતો રાજસત્તાને આધીન થયા અને તેમના માત્ર સહાયક તરીકેજ કાર્ય કરતા થયા. ચીન દેશમાં ‡કૉન્ફ્યુશિયસની સર્વોપરિ બુદ્ધિવડે રાજસત્તા એવી મક્કમ પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, કે તે સમયથી અત્યાર સુધી એટલે લગભગ વીસ શતક સુધી પુરોહિત વર્ગને તે સંપુર્ણ અંશે પોતાને સ્વાધીન રાખતી આવી છે, અને સર્વ પ્રકારની સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખી બેઠેલા ટિબેટના લામાઓને પણ રાજકુટુંબના ગુરુઓ હોવા છતાં ચીનના શહેનશાહને દરેક બાબતમાં અધીન રહીનેજ તેમને જીવન ગુજારવું પડે છે.

---

‡ ચીનમાં ચાલતા ધર્મનો સ્થાપનાર અને સ્મૃતિકાર.

હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજસત્તાએ પુરોહિત વર્ગ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને પોતાનો અપ્રતિહત અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો; પરંતુ દુનિયાની બીજી સુધરેલી પ્રજા કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રસંગ ઘણો મોડો બનવા પામ્યો. તેથી કરીને ચીન, મીસર, બાબીલન અને બીજા મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થયા પછી ઘણે વર્ષે ભારતીય સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. પુરોહિત વર્ગ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડવામાં રાજસત્તાને પૂરેપૂરી નિષ્ફળતા મળી હોય એવું દૃષ્ટાંત ફક્ત યાહુદીઓના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

યાહુદિઓમાં તો વૈશ્યો પણ કદી આગળ આવી શક્યા નથી. પુરોહિતોની બેડીઓમાંથી છૂટા થવાનો યાહુદીઓના સામાન્ય પ્રજાવર્ગે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેઓ એક બાજુએ બળવાન રોમન સામ્રાજ્યના બહારના દબાણને લીધે અને બીજી બાજુએ તેમનાથી વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવી ધાર્મિક શક્તિઓના ઉદયથી તેમના આંતર્જીવનમાં થયેલી અવ્યવસ્થાને લીધે સમૂળા કચરાઇ ગયા. જેવી રીતે જૂના જમાનામાં લાંબાં યુદ્ધો પછી પુરોહિતોની સત્તા રાજસત્તાને આધીન થઇ ગઇ, તેવી રીતે વર્તમાન સમયમાં થોડાંજ વર્ષથી ઉત્પન્ન થએલી વૈશ્ય વર્ગની સત્તાના સખ્ત પ્રહાર વડે અનેક રાજમુગટ ધૂળ ચાટતા થયા છે, અને અનેક રાજદંડોના કકડે કકડા થઇ ગયા છે. કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં કેટલાક રાજાઓને થોડી ઘણી રાજસત્તા ભોગવવા દેવામાં આવે છે અને તેઓ બાદશાહી ઠાઠ અને જાહોજલાલીથી હરે ફરે છે; પરંતુ તેમને નીભાવનાર તો મીઠું, તેલ, કોલસા, દારૂ વગેરે પદાર્થો વેચીને અઢળક દોલત સંપાદન કરનાર વૈશ્યોજ છે. અને રાજાઓને જે બહારનો ઠાઠ, વૈભવ અને સત્તા ધારણ કરવા દેવામાં આવે છે, તે ફક્ત રાજ્યની શોભાને માટે અને અંદરખાનેથી ખરેખરી રાજસત્તા ધારણ કરનાર વૈશ્યોની કીર્તિ વધારવાને માટેજ હોય છે.

આ બળવાન્ વૈશ્ય સત્તા છેક વર્તમાન સમયમાંજ ઉદય પામી છે. જેની આજ્ઞાવડે દુનિયાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં એક

પળવારમાં વીજળી સંદેશા લઇ જાય છે; મહાસાગરના પર્વત જેવા મહામોજાઓ ઉપર જેના રાજમાર્ગ છે; જેના ઈશારાથી એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારને યોગ્ય પદાર્થોની લાવ જા થયા કરે છે અને જેની આજ્ઞા સાંભળીને મોટામાં મોટા રાજાઓ કંપી ઉઠે છે, તે મહા બળવાન્ વૈશ્ય સત્તાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર ઇંગ્લંડનું ભવ્ય રાજ્યાસન સ્થપાયેલું છે.

તેથી કરીને ઇંગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું તેમાં આપણને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તેમ જીસસનો કે બાઇબલનો પ્રતાપ નથી; તેમજ એ જીત મોગલ કે પઠાણોની જીત જેવી નથી; પરંતુ જીસસ અને બાઇબલના નામ પાછળ, ભવ્ય રાજમહેલો, ધરતી ધ્રૂજાવતાં હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળનાં અસંખ્ય સૈન્યો, રણવાદ્યના પ્રચંડ નાદ, નોબત અને પડઘમના ગડગડાટ, રાજમુકુટનો ભભકાદાર દેખાવ—એ સર્વમાં ચેતન પ્રેરનાર ઇંગ્લંડનું જે મહાજન છે તેજ છે. ધૂમાડાથી કાળાં થયલાં કારખાનાનાં ભુંગળાં જેની જય ધ્વજા છે, વ્યાપારીઓ જેના સૈનિકો છે, જગતના બજાર જેનાં રણક્ષેત્ર છે, અને લક્ષ્મી પોતેજ જેની રાજરાણી છે, એવા ઇંગ્લંડના મહાજનનોજ એ સઘળો વિજય છે. એટલા માટેજ મેં અગાઉ કહ્યું હતું કે ઇંગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું એ બનાવ ઘણોજ નવીન, અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક છે. આ મહા બળવાન સત્તા સાથે હિંદુસ્તાનનો સંયોગ થવાથી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કેવાં કેવાં પરિવર્તન થશે અને તેને પરિણામે તેનો ભાવિ ઇતિહાસ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તેનું અનુમાન પાછલા ઇતિહાસપરથી થઈ શકતું નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે એક પછી એક જગતમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે એવું મેં પ્રથમ કહ્યું હતું. એ ચારમાંથી કોઇ પણ વર્ણની સત્તા જ્યારે પૂર્ણકળાએ આવે છે ત્યારે તે દ્વારા લોકોનું કલ્યાણ થાય એવાં, તેમજ હાનિ પહોંચે એવાં પણ, કેટલાંક કાર્યો થઈ જાય છે.

પુરોહિતોની સત્તાનો પાયો સૈનિકબળ ઉપર નહિ પણ બુદ્ધિબળ

ઉપર હોવાથી તેમની સત્તાનો ઉદય થતાંની સાથે દેશમાં સાહિત્યના અને બુદ્ધિને લગતા અભ્યાસનો પુષ્કળ ફેલાવો થવા પામે છે. ઇન્દ્રિયોથી જે પર છે એવી આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે સમાગમમાં આવવાની તેમજ તેની પાસેથી સહાય મેળવવાની દરેક મનુષ્યને હંમેશાં ઉત્કંઠા રહે છે; પણ સામાન્ય કોટિના ઘણાખરા માણસોથી એ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. માત્ર થોડાક મહાન્ આત્માઓ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર સંપુર્ણ સંયમ રાખી શકે છે અને જેમના સ્વભાવમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેઓજ જડ પદાર્થોના દુર્ભેદ્ય પડદાને ભેદીને ઇન્દ્રિયાતીત વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં થતી ક્રિયાઓ તેઓજ જાણી શકીને ત્યાંના સંદેશ જગતને સંભળાવે છે અને ત્યાં જવાનો માર્ગ બીજાઓને બતાવે છે. આવા મહાન્ આત્માઓ તે પ્રાચીન કાળના જગદ્ગુરુઓ, મનુષ્યસમાજના નેતાઓ અને નિયામકો પુરોહિતો છે.

સાચા પુરોહિતો દેવોને ઓળખે છે અને દેવોની સાથે વાર્તાલાપ પણ કરી શકે છે, તેથી કરીને જગતમાં તેઓ દેવતુલ્ય પૂજાય છે. સંસારને લગતા કોઈ પણ વિષયના વિચારથી તેઓ તદ્દન મુક્ત રહે છે. પોતાના નિર્વાહને માટે તેમને પરિશ્રમ કરવાની જરૂર હોતી નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાવાપીવાના પદાર્થો દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે અને દેવોના સાક્ષાત પ્રતિનિધિઓ પુરોહિતો હોવાથી પુરોહિતોના મુખદ્વારાજ દેવો એ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ સમાજ પુરોહિત વર્ગને પુષ્કળ અવકાશ આપે છે, તેથી કરીને તેમને ધ્યાનસ્થ થવાને અને ઉંચા પ્રકારના વિચારનું ચિંતન કરવાનો ઉત્તમ સુયોગ મળે છે. જ્ઞાન અને વિદ્યાનો વિકાસ પુરોહિતોની સત્તાના સમયમાં થાય છે તેનું આજ કારણ છે. વળી એક બાજુએ વિકરાળ સિંહરૂપી રાજસત્તા અને બીજી બાજુએ ભયભીત થયેલાં ઘેટાં જેવો પ્રજાવર્ગ એ બેની વચમાં બ્રાહ્મણસત્તા ઉભી રહે છે. તે સત્તાના હાથમાં આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી ભરપૂર જે રાજદંડ રહેલો છે, તેના

વડે ગરીબ રૈયતપર વિનાશ સૂચક છલંગ મારવા તૈયાર થયેલો સિંહ અંકુશમાં રહે છે. ધન અને સૈન્યના મદથી ઉન્મત્ત થએલી રાજસત્તાનો અગ્નિ ઘણો પ્રચંડ હોઇને પોતાના માર્ગમાં અંતરાય રાખનાર પદાર્થમાત્રને ભસ્મીભૂત કરવા સમર્થ છે; પણ જેમ વરસાદ પડતાંની સાથેજ દાવાનળ હોલવાઇ જાય છે તેમ ધન અને સૈન્ય વગરના પરંતુ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપર નિર્ભર રહેનારા કૌપીનધારી ઋષિના એક શબ્દમાત્રથીજ રાજસત્તા રંક બની જાય છે. બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયની સાથે સાથેજ સંસ્કૃતિનો પ્રથમ યુગ આરંભાય છે, પાશવ પ્રકૃતિ ઉપર દૈવી પ્રકૃતિનો અને જડ પદાર્થ ઉપર ચેતનનો પહેલ વહેલો વિજય જોવામાં આવે છે, અને કુદરતના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અધીન એવા હાડમાંસના બનેલા મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિઓનો પ્રકાશ પહેલીવાર પ્રકટ થાય છે. જડપદાર્થ અને ચેતન શક્તિનો ભેદ શોધી કહાડનાર પુરોહિતો છે. આ જગતનો સૂક્ષ્મ જગત સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર પણ તેઓજ છે; મનુષ્યને ઇશ્વરનો સંદેશ પહોંચાડનાર પણ તેઓજ છે: અને રાજા અને પ્રજાને સાંધનાર પૂલની માફક ઉભા રહેનાર પણ તેઓજ છે. તેમનાં આધ્યાત્મિક શક્તિ, જ્ઞાન અને વિદ્યા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને તીવ્ર વૈરાગ્ય એ સર્વ વડે આખા જગતના કલ્યાણ અને શ્રેયનો પહેલો કણગો પોપાય છે અને તેમના આત્મબલિદાન વડે તેના ઉપર જલસિંચન થાય છે. દરેક દેશમાં પુરોહિત વર્ગને સૌથી વધારે સન્માન મળી તેમનું અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પૂજન થાય છે તેનું આજ કારણ છે; અને એજ કારણને લીધે એવા મહાત્માઓનું નામસ્મરણ પણ આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ.

પણ આ બધાની સાથે કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનની સાથેજ હમેશાં મૃત્યુનાં બીજ પણ વવાય છે. પ્રકાશ અને અંધકારનાં દ્વંદ્વો અનાદિકાળથી જોડાજોડજ ચાલ્યાં આવે છે. બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયને પરિણામે એવાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો

હસ્તીમાં આવ્યાં હતાં કે જેને વખતસર દાબી દેવામાં ન આવે તો તેમાંથી સમાજનો વિનાશ થયા વગર રહેજ નહિ. સ્થૂળ પદાર્થોદ્વારા કામ કરનારી શક્તિ તો સર્વને અનુભવગમ્યજ હોય છે. શાસ્ત્રોના પ્રહારમાં અથવા અગ્નિ અને વિજળીની દાહક શકિતમાં જે મહા બળવાન સ્થૂળ શકિત રહેલી છે તેને હરકોઇ જોઇ અને જાણી શકે છે, તેના અસ્તિત્વમાં તેમજ તેના ખરાપણામાં કોઇને સંદેહ હોતો નથી; પણ તે શકિતનો મૂળ ભંડાર અને જે સાધનદ્વારા તે વ્યકત થાય છે તે સાધન એ બંને બહુજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય હોય છે. જયારે અમુક શબ્દના ઉચ્ચારણમાં, શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાના ચોક્કસ પ્રકારમાં, અમુક ગૂઢ મંત્રોના માનસિક જપમાં અથવા એવીજ જાતની અમુક માનસિક ક્રિયાઓ અને સાધનોમાં અદ્ભુત શકિત રહેલી જોવામાં આવે છે, ત્યારે જેમની શ્રદ્ધા બીજી કોઈ રીતે ડગે નહિ તેઓ પણ ડોલી ઉઠે છે.

પરંતુ એ સાધન અને શકિતનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. જયારે વિપત્તિ, ભય, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, વૈર અને મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલા બીજા અધમ પ્રકારના જુસ્સાઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને માટે સ્થૂળ હથીઆરો અને સ્થૂળ ક્રિયાનો ઉપયોગ ન કરતાં સ્તંભન, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, મારણ વગેરે ભેદભરેલી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે એવી ક્રિયાઓ કરનાર જે હમેશાં ઘણુંજ ગૂઢ અને લોકથી નહિ સમજી શકાય એવું ભેદભરેલું જીવન ગુજારતા હોય છે તેમની આસ-પાસ રહેલા ભેદનો પડદો વધારે ગાઢ અને અસ્પષ્ટ બને છે. એવાં માણસોને સીધો અને સરળ ઉપાય સૂઝતો નથી, અને સૂઝે તો પણ તેમણે લાંબા સમય સુધી સેવેલી કુટિલતાને લીધે તેમને હાથે વક્ર નીતિનોજ અંગીકાર થાય છે. તેઓ સચ્ચાઇનો અંશ ગુમાવે છે અને તેમના હૃદય ઘણાંજ સંકુચિત બની જાય છે તે ઉપરાંત વધારે ભયંકર પરિણામ એ આવે છે કે, “જે શક્તિવડે મેં દેવોને વશ કર્યા છે; જે શક્તિવડે હું શરીરના અને મનના વ્યાધિ ઉપર જય

મેળવી શકું છું; જે શક્તિવડે ભૂતો, પિશાચો અને દૈત્યોને વશ કરીને તેમની પાસે પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરાવી શકું છું; તે શક્તિને મારે શા માટે બીજાને આપવી જોઇએ ? કઠોર તપશ્ચર્યા કરીને મેં એ શક્તિઓ મોંઘે મૂલે મેળવી છે, એ મહા મૂલ્યવાન્ શક્તિઓ મેળવવાને મેં ધન, કીર્તિ, મોટાઇ અને તમામ પ્રકારના સાંસારિક સુખોપભોગોનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શક્તિ હું શા માટે બીજાને આપું ?" સ્વાભાવિક રીતે પુરોહિત વર્ગ આવા પ્રકારના વિચાર કરે છે. વળી આ શક્તિઓ તદ્દન સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમને ગુપ્ત રાખવાની જોઇએ તેટલી અનુકૂળતા હોય છે. આ પ્રમાણે સંજોગોના ગુંચવણ ભરેલા ચક્રમાં ગુંચવાઇ જઇને મનુષ્યસ્વભાવ કુદરતી રીતેજ વિકૃતિ પામે છે, અને ગોપન કરવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી અંતે તે અત્યંત સ્વાર્થી અને દંભી બનીને એવા દુષ્ટ સ્વભાવનાં નાશકારક પરિણામોનો ભોગ થઈ પડે છે. સમય જતાં પોતાની શક્તિઓને ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનો તેમના પોતાના ઉપરજ પ્રત્યાઘાત થાય છે. જ્ઞાન અને શક્તિઓનો જેવો જોઇએ તેવો ઉપયોગ અને ફેલાવો ન થવાથી તેમનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે, અને જે કંઇ થોડું ઘણું રહી જાય છે તે યોગ્ય પુરુષાર્થથી નહિ પણ કોઈક અલૌકિક રીતે પ્રાપ્ત થએલું છે એવી ખોટી માન્યતા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને નવું જ્ઞાન, નવા વિચાર, નવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને જે પ્રયત્નો થવા જોઇએ તે સદંતર બંધ થઇ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ જે કંઇ સચવાઇ રહ્યું હોય તો તેને તાજું રાખવા જેટલી અને તે કટાઈ ન જાય તેટલા પૂરતી પણ ચેષ્ટા કરવામાં આવતી નથી. પરિણામે પુરોહિત વર્ગ તેમના પૂર્વજોનું જ્ઞાન અને તેમની અડગ આત્મશ્રદ્ધા એ બેઉ તત્ત્વો ગુમાવે છે; અને પછી પોતાના પુર્વજો કેવા હતા તેના મિથ્યા ગુણગાન કરવા માંડે છે અને જે કીર્તિ, અધિકાર, સન્માન અને શ્રેષ્ટતા તેમના પુર્વજો પામતા હતા તે પોતાને પણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે મિથ્યા વલખાં મારવા લાગે

છે. આ બધાના પરિણામે પુરોહિત વર્ગનો બીજી ન્યાતો સાથે ભારે ઝઘડો ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકૃતિનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યારે જ્યારે નવીન અને બળવાન્ શક્તિ જાગ્રત થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જીર્ણ અને બળહીન થએલી વ્યક્તિઓને જીતીને તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાનો યત્ન કરે છે. પ્રકૃતિનું એવું નિર્માણ છે કે, "જીવન વ્યવહાર ચલાવવાને માટે જેઓમાં પૂરતું જીવનતત્ત્વ હોય અને તેમાંથી પણ જેઓ સર્વથી વિશેષ બળ અને ચેતનવાન હોય તેમનેજ જીવતા રહેવા દેવા અને બાકીનાં નિઃસત્વ ખોખાંઓને જગત્‌માં રહેવા માટે અયોગ્ય ગણીને બહાર ફેંકી દેવાં." આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને પ્રજાઓમાં અંદર અંદર રસાકસી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતે જેઓ પોતાના બળવડે તથા બીજા કેટલાક ગુણોવડે જીવવા માટે સર્વથી વિશેષ યોગ્ય ઠરે છે, તેઓજ જીવતાં રહીને બાકીનાઓ માર્યા જાય છે. પુરોહિત વર્ગ અને બીજી વર્ણો વચ્ચે જે રસાકસી ઉત્પન્ન થઇ હતી તેનું પરિણામ પણ શું આવ્યું તે આપણે જોઇએ છીએજ.

પુરોહિત વર્ગના ઉદયના સમયમાં વૈરાગ્ય, મનોનિગ્રહ અને તપશ્ચર્યા એ ત્રણ જે તેમના મુખ્ય ગુણો હતા તેમનો ઉપયોગ તેઓ શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેજ કરતા હતા; પણ ત્યાર પછીના જમાનામાં જ્યારે તેમની સત્તાનો ક્ષય થવા લાગ્યો ત્યારે એના એજ ગુણ તેઓ બીજી ન્યાતો ઉપર પોતાની સત્તા દૃઢ કરવામાં, પોતાના અમુક ખાસ અધિકારોને કાયમના કરી લેવામાં અને પોતાના ઉપભોગનાં સાધનોની વૃદ્ધિ કરવાના કામકાજમાં કરવા લાગ્યા. જે આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રભાવવડે તેમનું આખા દેશ તરફથી સન્માન અને પૂજન થતું હતું તે દિવ્યશક્તિની અધોગતિ કરીને તેને છેક નીચામાં નીચા કાર્યમાં વાપરવા લાગ્યા. તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય વીસરી ગયા, મુકરર સિદ્ધાંત વગર ગમે તેમ જીવનવ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા અને તેમ કરીને જેમ કરોળીઓ પોતાની રચેલી જાળ પોતાનીજ આસપાસ

વીંટાળતો જાય છે, તેમ પુરોહિતો પોતાનીજ પાથરેલી જાળનો ભોગ થઇ પડયા. જે બેડીઓ બીજાઓને પગે પહેરાવવા માટે તેમણે અનેક પેઢીઓથી અત્યંત કાળજીપૂર્વક ઘડવા માંડી હતી, તેજ બેડીઓનાં ઉપરા ઉપરી બંધનોવડે હવે તેમના પોતાનાજ પગ બંધાઇ ગયા છે અને તેનાથી અનેક રીતે તેમની ઉન્નત્તિ અટકી પડી છે. “સેંકડો જાતની વિચિત્ર વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને સંસ્કારો, એ શરીર અને મનની શુદ્ધિનાં બાહ્ય સાધનો છે.” એમ લોકોને સમજાવીને આખી જનસમાજને આ ક્રિયાઓ અને વિધિઓરૂપી અસંખ્ય બેડીઓવડે જકડી લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે આ કપટજાળ આખા દેશ ઉપર પાથરી હતી; પણ તેમાં હવે તેઓ પોતેજ સપડાઇ ગયા છે. એ વિધિઓ અને ક્રિયાઓ વડે તેઓ માથાથી તે પગ સુધી બંધાઇ ગયા છે, અને તેમાંથી છૂટા થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ ન લાગવાથી તેઓ એવીને એવીજ હાલતમાં ઘોરવા લાગ્યા છે. તેઓ તેમાંથી છૂટા થઈ શકે એ બહુજ મુસ્કેલ છે તેમનું જીવનજ એ ક્રિયાઓ અને વિધિઓની સાથે એવું ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે કે, એ ક્રિયાઓને તેમનામાંથી ખેંચી કહાડવામાં આવે તો હાલના બ્રાહ્મણોનું તેમણે પોતે માની લીધેલું બ્રાહ્મણપણું પણ નીકળી ગયા વગર રહેજ નહિં. મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાભાવિકરીતે પ્રગતિ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા રહેલી હોવાથી “જ્યાં સુધી પોતે આ ખરાબ બેડીઓમાં જકડાઇ રહેશે ત્યાં સુધી પોતાની લેશમાત્ર પ્રગતિ થઇ શકવાની નથી” એમ સમજી કેટલાક બ્રાહ્મણોએ જોર કરીને આ બેડીઓ તોડી નાંખવા માંડી છે. દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી બીજી નાતોનો ધંધો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, પણ તેવા માણસો પાસેથી તેમના પુરોહિતો તરીકેના (ક્રિયાઓ કરાવવા વગેરેના) અધિકાર સમાજ ખુંચવી લે છે. જે બ્રાહ્મણો શિખા રાખતા નથી, તેમના પૂર્વજોના રીતરિવાજનું પાલન કરતા નથી અને યુરોપીયન જેવો પોશાક પહેરીને પશ્ચિમના રિવાજો ગ્રહણ કરીને અર્ધા હિંદુ અને અર્ધા સાહેબ જેવા થઇને ફરે છે, તેમના બ્રાહ્મણ-

ત્વમાં સમાજને શ્રદ્ધા રહેતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ હિંદુસ્તાનના જે જે ભાગમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ સ્થપાયાથી નવી કેળવણીની શરૂઆત થઇ ગઇ છે અને પૈસો કમાવાનાં નવાં નવાં સાધનો ઉઘડવા લાગ્યાં છે ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણોના છોકરા વંશપરંપરાનો યાજ્ઞિક અને શુકલનો ધંધો છોડી દેવા લાગ્યા છે, અને બીજી ન્યાતોના ધંધા ગ્રહણ કરીને વધારે સારી કમાણી કરતા થયા છે અને પરિણામે પુરોહિતવર્ગના રીતરિવાજો જે હજારો વર્ષની વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે તે નાબૂદ થતાં થતાં થોડાજ સમયમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જશે એવાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની દરેક ન્યાતમાં બે વર્ગ પડી ગયા છે; એક વર્ગ શુકલવૃત્તિ કરે છે અને બીજો વર્ગ જે ગૃહસ્થ કહેવાય છે તેઓ નોકરી, વેપાર વગેરે ગમે તે ધંધો સ્વીકારે છે. શુકલવૃત્તિ કરનારાજ "બ્રાહ્મણ" કહેવાય છે અને બાકીનાઓ અસલના બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવા છતાં પણ શુકલવૃત્તિ કરનારાઓ સાથે કન્યાવ્યવહાર રાખતા નથી. દાખલા તરીકે નાગરોમાં જેઓ "નાગર બ્રાહ્મણ" કહેવાય છે તેઓજ માત્ર દાન–દક્ષિણા લે છે અને ક્રિયા કર્મ કરાવે છે. બાકીના પોતાને એકલા "નાગર" જ કહેવડાવે છે. તેઓમાંના ઘણા ખરા સરકારી નોકરી કરે છે અથવા વૈશ્ય જ્ઞાતિને લગતા અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાય છે. પણ આવા વિભાગ ગુજરાતમાં લાંબા સમય સુધી નહિજ નભી શકે એવું મને સમજાય છે; કારણ કે "નાગર બ્રાહ્મણો" ના પુત્રો પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેતા થયા છે. અને ધીમે ધીમે શુકલવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સરકારી નોકરી અથવા વેપાર રોજગાર કરવા લાગ્યા છે. ઘણાજ ધર્મચુસ્ત પંડિતોને પણ તેમની કમાણી ઘટી જવાથી પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં ભણવા મૂકવાની જરૂર પડતી જાય છે, અને વખતને માન આપીને વકીલ દાક્તરના અથવા એવા કોઈક વૈશ્યને લગતા વ્યવસાયો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. જો થોડો વખતજ

અત્યારની માફક ભરતખંડની પ્રજાનો જીવનપ્રવાહ વહ્યો જશે તો દેશમાં પુરોહિત વર્ગને તો ઉભા રહેવાની જગ્યા મળશે કે નહિ તે એક ગંભીર અને વિચારણીય પ્રશ્ન છે. પુરોહિત વર્ગની પ્રતિષ્ટા અને સત્તાને ઉતારી પાડયાનો આરોપ પુરોહિતોના પોતાના ઉપરજ ન મૂકતાં જેઓ અમુક વ્યક્તિ કે મંડળ ઉપર મૂકે છે તેમણે જાણવું જોઇએ કે કુદરતના ચોક્કસ અનિવાર્ય નિયમ પ્રમાણે પુરોહિતોએ પોતાના વિનાશનાં બીજ પોતાના હાથેજ વાવ્યાં હતાં, અને તેનાં ફળ તેઓને ભોગવવાં પડે એમાં કશુંજ આશ્ચર્ય નથી. જે જે લોકો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અગર કુળમાં પોતે જન્મ્યાનું મિથ્યાભિમાન રાખે છે અને અમુક અધિકાર તો પોતાનાજ હોવા જોઇએ એવો દાવો કરે છે, તેઓ પોતાની ચિત્તા પોતાને હાથેજ સળગાવે છે.

સત્તાનો સંચય કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી બલ્કે તેથી પણ વધારે જરૂર તેનો સદુપયોગ કરવાની છે. જીવન ટકાવી રાખવા માટે હૃદયમાં લોહીનો સંચય થવો તો જોઇએજ; પણ એ લોહી ત્યાંને ત્યાંજ ન રહેતાં આખા શરીરમાં ફરવું જોઇએ. તેમ જો ન થાય તો તત્કાળ મૃત્યુ થયા વગર રહે નહિ એવી રીતે સમાજની સુસ્થિતિને માટે પણ અમુક વખતે ચોક્કસ જ્ઞાતિઓમાંજ અથવા કુટુંબોમાંજ જ્ઞાન અને સત્તા પૂરી મૂકવાનું અત્યંત આવસ્યક હોય છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં સમાજના એકએક અંગમાં તેનો સંચાર થઈ જાય એજ તેમ કરવાનો હેતુ હોય છે. જો તે પ્રમાણે ન થાય તો થોડાજ વખતમાં સમાજ છિન્નભિન્ન થઇને વિનાશ પામે એ નિ:સંશય વાત છે.

બીજી બાજુએ જોઇશું તો રાજા સિંહ સમાન છે. તેનામાં સિંહના સારા અને માઠા ગુણો પણ રહેલા છે. પોતાની રુધિરપાન કરવાની વૃત્તિ તૃપ્ત કરવા સારૂં, બિચારાં ઝાડપાલો ખાઇને નિર્વાહ કરનારાં નિર્દોષ પ્રાણીઓના હૃદયને ચીરવા માટે તેનો ભયંકર પંજો જ્યારે લાગ આવે ત્યારે તત્પરજ હોય છે. એથી ઉલટું લોકોક્તિ

એવી છે કે સિંહ ઘરડો થાય અને ભૂખે મરતો હોય તો પણ તેને શરણે આવેલા નબળામાં નબળા જાનવરને પણ તે કદિ ઈજા કરતો નથી; તો રાજાની બાબતમાં પણ તેમજ છે. રાજવંશીય સિંહના ઉપભોગની આડે આવવા પ્રજા એક પળવાર પણ વૃત્તિ કરે તો તેમનું આવી બન્યુંજ જાણવું; પણ જો તેઓ તેની આજ્ઞાને નમ્રપણે આધિન રહે તો તેમનો વાંકો વાળ પણ થતો નથી. પ્રાચીન યુગની વાત કોરે મૂકીને એકલા વર્તમાન યુગનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે કોઈ પણ સમાજની એવી સુસ્થિતિ થઇ નથી કે અનેકના કલ્યાણને માટે વ્યકિતએ આપેલા આત્મબલિદાનનો અને આખી સમાજ અથવા દેશના કલ્યાણને માટે એકે એક વ્યકિતએ એકનિષ્ઠાથી સંપસંપીને કાર્ય કરવું એવી વૃત્તિનો કોઇપણ ઠેકાણે ભેગો અને પૂર્ણતમ સાક્ષાત્કાર થતો હોય. આજ કારણથી સમાજે પોતેજ ઉભા કરેલા રાજાની જરૂર જણાય છે. રાજા એક એવું મધ્યબિંદુ છે કે જેની અંદર સમાજનાં છૂટાંછવાયાં બળ એક કેન્દ્રની માફક સ્થિર થાય છે અને ત્યાંથી પછી આખા દેશને અને સમાજને શકિતથી ભરપૂર કરવા માટે બધે વહેવા માંડે છે. ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં બ્રાહ્મણોના આધિપત્યના જમાનામાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે સૌથી પહેલી વાર કેટલાક લોકોમાં તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને એ ઉગતી અભિલાષાને ત્યાર પછીના જમાનામાં નિરંતર અને કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને પોષવામાં આવી હતી. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં વિલાસનાં સાધન પૂરાં પાડે એવા ધંધાઓ પાછળ લોકોનું મજબૂત વલણ થવા લાગ્યું, અને લોકોની જાગૃત થએલી વિલાસની વાસનાને તૃપ્ત કરવાને જે જે પ્રયત્નો થતા ગયા તેમાંથી વિજ્ઞાન, હુન્નર અને લલિતકળાઓની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ થઇ.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યસમાજનું જીવન જ્યારે ઘણુંજ સાદું અને અકૃત્રિમ હતું ત્યારે રાજા અને રૈયત બધાં એક સરખાં સામાન્ય ઝુંપડામાંજ વસતાં હતાં; પણ ધીમે ધીમે રાજાના કામમાં વધારો

થતો ગયો અને તેની મુલાકાતે ઘણાં માણસો આવવા લાગ્યાં, તેથી કરીને એકજ ઓરડાનું ઝુંપડું તેને નાનું પડવા લાગ્યું. વળી રૈયતના મકાનોથી રાજાનું મકાન નોખું પડી જાય એવું અને રાજાના દરજ્જાને યોગ્ય ભભકાદાર મકાન તૈયાર કરવાની જરૂર જણાવા લાગી. શું આખી પ્રજાનો શિરોમણી મુકુટધારી રાજા સામાન્ય ઝુંપડામાં રહી શકે ખરો ? શું રૈયતનો સામાન્ય ખોરાક તેના બાદશાહી ઉદરને તૃપ્ત કરી શકે ખરો ? જેના દરજ્જાની તુલના જગત્ ઉપર કોઈની પણ સાથે થઈ શકતી નથી, જે નરદેહરૂપી મંદિરની અંદર રહેલો જીવાત્મા સાક્ષાત્ ઇશ્વર કહેવાય, એવા રાજાના ઉપભોગના પદાર્થો ઉપર નજર કરવી એ પણ સામાન્ય મનુષ્યને માટે મહાપાતક ગણાતું તો પછી એવા ઉપભોગ ભોગવવાનો વિચાર કરવાની તો વાતજ શી ? રાજાનો દેહ એવો પવિત્ર ગણાતો કે તેને કોઈ પણ જાતના પાતકનો સ્પર્શ થઇ શકે નહિ. કેટલાક દેશમાં તો એમ પણ મનાય છે કે રાજાને મૃત્યુ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. રાજાની માફક રાણીના દેહની આસપાસ પણ આવાજ પ્રકારની પવિત્રતાનો અને દિવ્ય તેજનો અંબાર કલ્પવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને સામાન્ય મનુષ્યની તો દૃષ્ટિ પણ તેના ઉપર ન પડે—અરે, તેના સૌંદર્ય ઉપર સૂર્ય પણ નજર ન રાખી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. છાજવાળા દરિદ્ર ઝુંપડાંને ઠેકાણે ભવ્ય રાજમહેલોની ઉત્પત્તિ થવાનું આજ કારણ છે. સુમધુર અને સુરસિક કલાપૂર્ણ સંગીત જાણે સ્વર્ગમાંથી આવતું હોય તેમ એ રાજમહેલમાં સંભળાતું અને ગ્રામ્ય મનુષ્યના કર્ણકટુ કોલાહલને શાંત કરી દેતું. રમ્ય ઉદ્યાનો, મનોહર વિલાસકુંજો, સુલલિત ચિત્રોથી ભરપૂર ચિત્રશાળાઓ, અત્યંત મનમોહક મૂર્તિઓ અને ઘણાંજ બારીક અને મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારો એ સર્વની ધીમે ધીમે ખીલવણી થતી ગઇ અને તેથી કરીને જંગલોનું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય અને ગ્રામ્યવાસીઓનો સાદો જાડો પોશાક વગેરે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતાં ગયાં. હજારો બુદ્ધિશાળી માણસો ખેડુતનો મહેનત

ભરેલો ધંધો છોડી દઇને ઉપર કહેલી નૂતન કળાઓમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. આ દિશામાં તેમની બુદ્ધિને ઘણો સારો અવકાશ મળતો ગયો અને શારીરિક શ્રમ કર્યા વગર તેઓ વધારે સારો પગાર મેળવવા લાગ્યા. ગામડાંઓ ધીમે ધીમે તુટતાં ગયાં અને નગરોની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો.

અમુક કાળ સુધી સંસારના ભોગવિલાસ તૃપ્તિ થતાં પર્યંત ભોગવ્યા પછી અત્યંત વિષય ભોગને પરિણામે સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય અને નિર્વેદ ઉત્પન્ન થવાંજ જોઇએ, તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં વૈરાગ્ય અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ સંસારના ભોગવિલાસથી ધેરાઇ ગયેલા હોવાથી ઘડપણ આવતાં એકાંત અરણ્યમાં વાસ કરીને મનુષ્ય જીવનને લગતા ગંભીર પ્રશ્નોનું ચિંતન કરવામાં નિમગ્ન થતા. આવા પ્રકારનો ત્યાગ અને ગંભીર ચિંતન એ એનું સામટું પરિણામ એવું થયું કે તેઓ ગુંચવણ ભરેલી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ તરફ સખત તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા; અને ઉપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા તેમજ જૈન અને બૌદ્ધોનાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલાં ઉંચામાં ઉંચાં આધ્યાત્મિક સત્યો તરફ તેમનો અનુરાગ પ્રબળ થતો ગયો. પુરોહિતો અને રાજાઓ વચ્ચે કલહ થવાનું આ પણ એક કારણ નિવડ્યું. ઘણીજ ગુંચવણ ભરેલી અને અઘરી ક્રિયાઓ અને વિધિઓની કિંમત ઘટી જાય તો પુરોહિતોના ધંધાને મોટો ધોકો પહોંચે તેમ હોવાથી સાધારણ રીતે દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં પ્રાચીન રીતરિવાજોને જાળવી રાખવાને પુરોહિત વર્ગ હમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે; અને કેટલીકવાર જ્યારે સીધા ઉપાયો નિષ્ફળ નિવડે છે ત્યારે અપ્રામાણિક ઉપાયો યોજતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી. તેમની સામે બીજી બાજુએ ક્ષાત્ર તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિથી બળવાન્ બનેલા જનક જેવા રાજર્ષિઓ મથન કરી રહ્યા હતા. આ બેઉ પક્ષ વચ્ચે જે કલહ ચાલ્યો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આગળ થઈ ગયું છે.

જેવી રીતે તમામ જ્ઞાન અને વિદ્યા એક મધ્યબિંદુમાં એટલે પોતાનામાંજ સ્થિર કરવાને પુરોહિત વર્ગ ઉત્સુક હોય છે, તેવીજ રીતે તમામ પ્રકારની ઐહિક સત્તાને એક કેન્દ્રમાં એટલે પોતાનામાં વાળવા માટે રાજવર્ગ પણ નિરંતર ઉદ્યમ કરતો રહે છે. અલબત્ત, એઉમાં સત્તા કેન્દ્રીભૂત થાય તેથી સમાજને લાભ છે; અમુક કાળે સમાજના સામાન્ય કલ્યાણને માટે એ બેઉની જરૂર છે; પણ તે માત્ર સમાજના બાળપણાના યુગ દરમ્યાનજ. જ્યારે સમાજ કિશોર વયમાંથી સંક્રાંત થઇને નવચેતનવંત યૌવનનાં ચિન્હો ધારણ કરવા માંડે છે, ત્યારે પણ તેને નાનપણનાં નાનકડાં સાંકડાં ઝભલાં જોર-જુલમથી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે; અને તેમ કરીને તેનો ઝડપથી થતો વિકાસ મર્યાદિત કરવામાં આવે, તો સમાજ પોતાનાજ બળથી એ બંધનોને એકદમ તોડી નાખે છે અને આગળ પ્રગતિ કરે છે; અથવા જો તેનાથી એ બંધનો તોડી શકાતાં નથી તો તેના ખીલતા શરીરનો ધીમે ધીમે સંકોચ થતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં અસલની સંસ્કૃતિ વગરની અવસ્થાએ ફરીથી તે જઇ પહોંચે છે.

રાજા એ રૈયતનો પિતા છે અને રૈયતને તેણે પુત્રવત્ ગણવી જોઇએ. રયતે પણ રાજાને સન્માન આપી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઇએ. રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને નિષ્પક્ષ-પાતપણે રાજ્ય કરવું જોઇએ. જે નિયમ દરેક કુટુંબને લાગુ પડે છે તેજ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડે છે; કારણ કે સમાજ પણ ભિન્ન ભિન્ન કુટુંબોનો સમુદાયજ છે. " **प्राप्तेतु षोडशे वर्षे पुत्रमित्र समाचरेत्** " જેમ પુત્ર સોળ વર્ષનો થતાં પિતાએ તેની સાથે મિત્રભાવે વર્તવું જોઇએ, તેમ પ્રજાની બુદ્ધિનો પણ અમુક દરજ્જે વિકાસ થતાં રાજાએ પણ તેની સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જોઇએ. શું મનુષ્યસમાજ હંમેશાં બાળકનું બાળકજ રહે છે? શું તે કદિ યૌવનમાં આવતીજ નથી? ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે

છે કે અમુક વખતે દરેક સમાજ પુખ્ત વયે પહોંચે છે અને તે વખતે તેને યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય નથી મળતું તો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર ઝઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝઘડામાં પ્રજા પક્ષની ફત્તેહ ઉપરજ તેના જીવનનો, તેની વિસ્તૃતિનો અને તેની સંસ્કૃતિનો આધાર રહે છે. સમાજમાં મોટાં પરિવર્તનો ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો હિન્દુસ્તાનમાં પણ વારંવાર બનતા આવ્યા છે, પણ અહિંઆં તે પ્રસંગોની ઉત્પત્તિ ધર્મદ્વારા થાય છે; કારણ કે ધર્મજ હિન્દુસ્તાનનું જીવન છે. ધર્મ એજ આ દેશની ભાષા અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓની ચાવી છે. ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, કબીર, નાનક, ચૈતન્ય, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ—આ દરેક સરિતાના પૂરમાં ધર્મનું વેગભર્યું, ઉછળતું, ઘુઘવતું પૂર જોસભેર બહાર નીકળે છે, દેશને હલાવી નાંખે છે અને તેની પાછળ સમાજની જરૂરિઆતોને પૂરી કરવાની હિલચાલો ઉભી થાય છે. જો કશા અર્થ વગરના અમુક મંત્રો બબડી જવાથીજ તમામ મનકામના પુર્ણ થઇ શકતી હોય, તો પછી મુસ્કેલીઓ સામે બાથ ભરવાની અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ કોઇને ઉદ્ભવેજ નહિ. કોઇ પણ જનસમાજમાં આવી અત્યંત અપકારક અને વિષમય માન્યતા એક વાર પ્રવેશ કરવા પામે છે એટલે ધીમે ધીમે તે સમાજ ચેતનહીન બનતી જાય છે; તેની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થવા માંડે છે અને અંતે તે નિઃસત્ત્વ બનીને મૃત્યુને શરણ થઇ જાય છે. હિન્દુસમાજને આવા પ્રકારના વિનાશમાંથી બચાવી લેવાનેજ ચાર્વાકે પોતાની તીખી ચાબુક લગાવી હતી અને પંચઇન્દ્રિયોવડે અનુભવી ન શકાય એવા કોઇ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની દૃઢપણે ના પાડી હતી. જ્યારે સમગ્ર હિન્દુપ્રજા પશુયજ્ઞ અને બીજી અનેક પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓના અસહ્ય બોજા નીચે કચરાઇ જઇને છેક નિર્માલ્ય નિઃસત્ત્વ બની જતી હતી, તે વખતે શુદ્ધ આચાર વિચાર અને ઉમદા ધાર્મિક તત્ત્વો ઉપર રચાયલા જૈન ધર્મે દેશમાં મહાન પરિવર્તન ઉપજાવ્યું

ન હોત તો આપણા પૂર્વજોની કેવી દુર્દશા થઇ હોત ? વળી પ્રતિષ્ઠાવાન્ સત્તાવાન ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના જુલમ નીચે કચરાતા કરોડો નીચ વર્ણના લોકોનો બૌદ્ધ ધર્મ સિવાય બીજું કોણ ઉદ્ધાર કરી શકત ? સમય જતાં એજ બૌદ્ધ ધર્મમાં તેના સર્વદેશીયપણાને લીધે અનેક અસભ્ય, અનાર્ય પ્રજાઓ ભળી ગઈ, અને તેમણે શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મમાં ઘણીજ ભયંકર, બીભત્સ, અશ્લીલ ક્રિયાઓ દાખલ કરી. પરિણામે આ પિશાચવત્ લોકોના ભયંકર પદાઘાતથી સમગ્ર ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઈ ગયો ત્યારે શંકરાચાર્ય અને તેમના પછી રામાનુજ પ્રકટ થયા, અને તેમણે સમાજને અસલની સુસ્થિતિએ ફરીથી લઇ જવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના પછીના યુગમાં એટલે મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં કબીર, નાનક અને ચૈતન્યનો, અને ઓગણીસમા શતકમાં આર્યસમાજ તેમજ બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના ન થઇ હોત તો ભરતખંડમાં હિન્દુઓ કરતાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણીજ વધી જાત એમાં બિલકુલ શક નથી.

અનેક જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોના બનેલા શરીરને માટે અને વિચારોના અનંત તરંગોને પ્રેરનાર મનને માટે પૌષ્ટિક આહાર ઘણોજ જરૂરનો છે, છતાં જે ખોરાક શરીરને નિભાવવા અને મનને મજબૂત કરવા માટે ખાવામાં આવે તે ખોરાકનું જો બરાબર રીતે પાચન ન થાય તો શરીરના અવયવોની ક્રિયાઓમાં ઉલટો વિક્ષેપ આવે છે અને તેજ ખોરાક પ્રાણઘાતક વિષતુલ્ય બની જાય છે.

"સમષ્ટિના જીવનમાં વ્યક્તિના જીવનનો સમાવેશ થાય છે અને સમષ્ટિના સુખમાંજ વ્યક્તિનું સુખ રહેલું છે. સમષ્ટિમાંથી તદ્દન અલગ અને નિર્લેપ રહી શકે એવી કોઈ વ્યક્તિની કલ્પના અસંભવિત છે." આ એક સનાતન સત્ય છે અને એના ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે. અનંત સમષ્ટિની સાથે સંકળાઇને સર્વની સાથે ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરવી, સર્વની સાથે પૂર્ણ એકતા અનુભવવી, સર્વ પ્રત્યે નિરંતર અંતઃકરણપૂર્વક સહાનુભૂતિ રાખવી, તેમના સુખે સુખી

અને દુઃખથી દુઃખી થવું એજ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય છે એટલુંજ નહિ પણ એ કર્તવ્યનું જો પાલન કરવામાં ન આવે તો તેનો જરૂર વિનાશ થાય છે, અને પાલન કરવાથી તેને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. કુદરતનોજ આવો નિયમ છે અને કુદરતની આંખમાં કોઇનાથી ધૂળ નાખી શકાય એમ નથી. સમાજને લાંબા વખત સુધી ભોળવી ઠગી શકાતી નથી. સમાજના બહારના થર ઉપર કાદવ કચરાના કદાચ ઢગના ઢગ જામી ગયા હોય તો પણ છેક ઉંડાણમાં તો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં બળવાન આંદોલન ઉત્પન્ન કરનારો સમાજનો આત્મા તો હંમેશાં જ્વલંતજ હોય છે. પૃથ્વીની માફક સમાજ પણ ધીરજ રાખીને અમુક સમય સુધી અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર સહન કર્યા કરે છે; પણ આખરે લાંબી મુદત પછી પણ જાગૃત તો થાય છેજ; અને જાગૃતિ થવાની સાથેજ સમાજમાં એવું અદ્‌ભુત બળ પ્રકટે છે કે જેના આઘાતથી લાંબા વર્ષથી સ્વાર્થ-પરાયણ નીતિને લીધે જામી ગએલા કચરાને એક સપાટાની સાથે દૂર ફેંકી દે છે.

આ મહાન્ સત્યની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ. આપણી ભૂલને માટે આપણે હજારોવાર ઠોકરો ખાઇએ છીએ તો પણ આપણી મૂર્ખતા અને જડતા ઘણી ગાઢ થઈ ગઈ છે અને આપણી નીચ વૃત્તિઓદ્વારા તેમને પુષ્ટિ મળતાં આપણે એ સત્યને આપણા પગ તળે દબાવી રાખીએ છીએ. સમાજને ઠગવાનો આપણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમ કરવા જતાં આપણે પોતેજ ઠગાયા એવો આપણને હજારો વખત અનુભવ થયો તો પણ હજી આપણે એનો એજ અખતરો ફરીથી કરવા સંકોચાતા નથી. કુદરતને છેતરવાને આપણે મથીએ છીએ એ કેટલી મૂર્ખાઈ છે? આપણી પોતાનીજ જાતને પોષવી અને આપણા એકલાનાજ સુખમાટે યત્ન કરવો એમાંજ જિંદગીની સાર્થકતા રહેલી છે, એવું આપણે આપણી સંકુચિત ભાવનાને લીધેજ માની બેઠા છીએ.

જ્ઞાન, વિદ્યા, ધન, બળ, અધિકાર અને એ સિવાય જે કાંઈ કુદરત આપણને પ્રાપ્ત કરાવે છે અથવા પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ મેળવી આપે છે, તે વખત આવે લોકહિત માટે વ્યય કરવા સારૂજ આપણને મળ્યાં છે એમ સમજવું જોઇએ. આપણે આ મહત્ત્વની વાત ભૂલી જઇને કુદરતે આપણને સોંપેલી થાપણ ઉપર "મારી એકલાનીજ" એવો સિક્કો લગાવી દઇએ છીએ અને તેમ કરતાની સાથેજ આપણા વિનાશનાં બીજ આપણે હાથેજ વાવીએ છીએ.

રાજા આખી પ્રજાના સમગ્ર બળનું મધ્યબિન્દુ છે, પણ તેમાંથી જે બળનો સંચય કરવામાં આવ્યો છે તેમાં વધારો કરીને પોતાને મળ્યું તે કરતાં હજારગણું વધારીને પ્રજાના કલ્યાણને માટે ખર્ચવા અને આખી પ્રજામાં વ્હેંચી નાખવા માટે તેણે તત્પર રહેવું જોઇએ; પણ તેમ ન કરતાં રાજકર્તાઓ અભિમાનથી આંધળા બની જઇને પોતાને દેવતુલ્ય માને છે, અને વેન* રાજાની માફક લોકો તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઇને એમજ માની લે છે કે તેઓ તો રાજાના ચરણમાં આળોટનારા કંગાલ જીવડાઓજ છે. રાજાની ઇચ્છા—પછી તે વાજબી હોય કે ગેરવાજબી હોય—પણ તેની સામે થવું એ પ્રજાને માટે મહાન્ પાતક છે, એ સૂત્ર રાજાઓ રૈયત પાસે પળાવે છે. પરિણામે તેઓ રૈયતના પાલક પિતા મટી જઈ રૈયતને રેંસી નાખનાર બને છે. રૈયતને પોષવાને બદલે તેઓ તેનું રુધિર ચૂસનારા થાય છે. જો પ્રજા નિર્બળ અને ચેતન વગરની હોય તો રાજાનો અત્યાચાર તે મૂંગે મોંઢે ખમી રહે છે, અને પરિણામે રાજા અને પ્રજા બેઉની

---

* વેન રાજાની કથા ભાગવતમાં છે. એ રાજા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો અને પ્રજા પાસે દેવોને ઠેકાણે પોતાનું પૂજન કરાવતો હતો. ઋષિઓએ એની પાસે જઇને આવા મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરવાનો ઘણો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ તેણે અપમાન કર્યું અને આજ્ઞા કરી કે મારૂંજ પૂજન કરો. આથી ઋષિઓના શાપાગ્નિથી તે બળીને ભસ્મ થઇ ગયો હતો.

ક્રમશઃ અવનતિ થવા માંડીને બંને દુર્દશાની નીચામાં નીચી પાયરીએ જઇ પહોંચે છે, અને છેવટે અન્ય બળવાન પ્રજાનો સહેલાઇથી શિકાર થઈ પડે છે; પણ જો પ્રજા સ્વમાનવાળી અને બળવાન્ હોય તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થઇને રાજાના અત્યાચાર સામે પ્રજા એવો તો જોસભેર પ્રત્યાઘાત કરે છે, કે તેના આંચકાની સાથેજ રાજાનો મુકુટ, રાજદંડ અને રાજછત્ર કાગળના રમકડાની માફક ઉડી જઈ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન સિવાય બીજે શોધ્યાંએ જડતાં નથી.

રાજા અને પ્રજાના કલહને પરિણામે અથવા રાજાના અત્યાચારના પ્રત્યાઘાત રૂપે વૈશ્ય વર્ગની અત્યંત બળવાન્ શકિતનો જન્મ થાય છે. એ શકિતના એક ભ્રૂક્ષેપથીજ રાજાધિરાજો સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હોવા છતાં ભયથી થરથર ધ્રૂજી ઉઠે છે. એ વૈશ્ય વર્ગના હાથમાં એક સુવર્ણપાત્ર હોય છે, તે લેવાની આશાએ રાજાઓ તેમજ નિર્ધન માણસો દીનતાપૂર્વક તેનું અનુકરણ કરે છે. બેઉમાંથી એકેના મનોરથ ફળતા નથી.

બ્રાહ્મણો કહે છે કે, "જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ બળ છે, અને અમે જ્ઞાનના ભંડાર છીએ; માટે સમાજે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ." અલબત્ત, કેટલાક કાળ સુધી તો બરાબર ઉપર કહ્યું તેમજ ચાલતું આવ્યું, પણ પછી ક્ષાત્રબળનો ઉદય થયો. તેમણે કહેવા માંડયું કેઃ—"અરે બ્રાહ્મણો! અમે ક્ષત્રિયો અમારા શસ્ત્રવડે તમારૂં રક્ષણ કરતા ન હોત તો તમે જગતમાં જીવતા પણ રહ્યા હોત ખરા કે? માટે સર્વોપરિપણું તો અમારૂંજ હોવું જોઇએ; તમારૂં નહિ." એમ કહેતાંની સાથેજ તેમની ઝણઝણાટ કરતી તલવાર મ્યાન બહાર નીકળીને ઝબુકવા લાગી. તે જોતાંની સાથેજ સમાજે અવનત મસ્તકે તેનું સર્વોપરિપણું મંજુર રાખ્યું. અને વિદ્યાના ઉપાસકો (પુરોહિતો) તો સર્વથી પહેલા રાજસત્તાના ઉપાસકો બની ગયા. ત્યારપછી વૈશ્યોના પ્રાબલ્યનો જમાનો આવ્યો. તેઓ કહેવા

લાગ્યા કે, " તમે બેઉ મૂર્ખ છો ! જેને તમે સર્વવ્યાપક તેજોમય દેવતા કહો છો તે જ્યોતિર્મય અને સર્વશક્તિમાન્ સુવર્ણ દેવતા તો અમારાજ હાથમાં છે. જુઓ, તેની કૃપાથી અમે પણ તેના જેટલાજ શક્તિવાન્ છીએ. અરે બ્રાહ્મણો! સુવર્ણ દેવના પ્રતાપવડે અમે તમારૂં જ્ઞાન, વિદ્યા, તપ, ધ્યાન બધુંએ ખરીદી લઈશું. અરે ! રાજાઓ ! અમારા ઇષ્ટદેવ સુવર્ણની કૃપાના બળવડે તમારાં શસ્ત્ર, તમારાં શૌર્ય, તમારૂં રણકૌશલ્ય એ બધાં અમારી સેવામાં, અમારાં મનોરથને પૂર્ણ કરવામાં વપરાવા લાગશે. જુઓ આ અમારાં વિશાળ અને ધમધોકાર કામ કરતાં કારખાનાં ! એ અમારા મધપૂડા છે. શૂદ્રો-રૂપી લાખો કરોડો મધમાખીઓ નિરંતર પરિશ્રમ કરીને અમારા મધપૂડાઓને મધથી પરિપૂર્ણ કરે છે. એ મધ ઉપર કોનો અધિકાર છે તે તમે જાણો છો ? એ મધ અમારૂંજ છે—અમે અમારાજ ઉપ-યોગ અને લાભ માટે મધપૂડામાંથી મધનું એકે એક ટીપું નીચોવી લઇશું. "

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો બહોળો ફેલાવો થવા પામ્યો હતો, તેવી રીતે વૈશ્યોના ઉદયકાળમાં સ્વાભાવિક રીતે ધનનો પુષ્કળ જમાવ થતો જાય છે. વૈશ્યોની સત્તાની મૂળ ચાવી સુવર્ણમુદ્રામાં રહેલી હોય છે. તેના ખણખણાટમાં એવી અજબ મોહિની રહેલી છે કે ચારે વર્ણના લોકો તેનાથી મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. વૈશ્યોને હમેશાં દહેશત એટલીજ રહે છે કે રખેને બ્રાહ્મણવર્ગ તેમની દોલત જે તેમનું સર્વસ્વ છે તે ઠગી ન લે અથવા ક્ષત્રિઓ તેમના શસ્ત્રબળથી ઝુંટવી ન લે. આથી કરીને આત્મસંર-ક્ષણ કરવાના હેતુથી સઘળા વૈશ્યો એકદિલથી વર્તે છે. દેશની સઘળી દોલત તેમનાજ હાથમાં હોય છે. બીજાઓને નાણું ધીરીને તેમની પાસેથી આકરાં વ્યાજ તેઓ ઉપજાવે છે, તે જાણે તેમના હાથમાં એક ભયંકર શસ્ત્ર હોય તેમ જાણી સઘળા તેમનાથી ડરતા રહે છે. પૈસાના બળવડે વૈશ્યો રાજસત્તાને પણ અંકુશમાં રાખે છે. પોતાની

દોલતને વધારવાના પ્રયાસમાં રાજસત્તા અંતરાય ન નાખે તે માટે વૈશ્યો હમેશાં સાવધાન રહે છે. છતાં રાજસત્તા ક્ષત્રિયોના હાથમાંથી ખસીને શૂદ્ર વર્ગના હાથમાં જાય એવું વૈશ્યો કદીપણ ઇચ્છતા નથી.

એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ વૈશ્યોએ પગપેસારો ન કર્યો હોય. તેઓ પોતે તો તત્ત્વજ્ઞાન રહિત હોય છે અને વ્યાપાર ચલાવવામાં નિરંતર મશગૂલ રહે છે; તો પણ તેઓ દ્વારા જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા, અને સંસ્કૃતિ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવા પામે છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના આધિપત્યના યુગમાં સમાજના આંતર ભાગમાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, અને સંસ્કૃતિનો જમાવ થયો હતો તે હવે વ્યાપારના રાજમાર્ગદ્વારા દુનિયાના એકેએક વ્યાપારના સ્થળમાં વહેંચાવા લાગ્યાં છે. વૈશ્ય વર્ગની ઉન્નત્તિ ન થઇ હોય તો એક દેશની સંસ્કૃતિ, કળા, વિલાસની સામગ્રીઓ, ખાદ્ય પદાર્થો, એ સર્વને બીજા બીજા દેશમાં કોણ લઇ જાત ?

પણ જેમના પરિશ્રમ ઉપર બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન, ક્ષત્રિઓનું શૌર્ય અને વૈશ્યોની સમૃદ્ધિ એકસરખીરીતે આધાર રાખે છે તે શૂદ્ર વર્ગની શી સ્થિતિ છે ? જેઓ સમાજનું પ્રધાન અંગ છે છતાં હમેશાં દરેકે દરેક દેશમાં "અધમ જાતિના" જ ગણાતા આવ્યા છે તેમનો ઇતિહાસ શું કહે છે ? જે જ્ઞાન ઉપર ઉચ્ચવર્ણના લોકોનોજ અધિકાર છે તે જ્ઞાન મેળવવા શૂદ્રો પ્રયત્ન કરે તો તેવા ગંભીર અપરાધને માટે "તેમની જીભ કાપી નાખવી અથવા તેમના માંસનું છેદન કરવું" એટલી માત્ર નજીવી શીક્ષા દયાળુ હૃદયની (!) હિન્દુસમાજે જેમને માટે ઠરાવી છે તે હિંદુસ્તાનના "હાલતાં ચાલતાં મુડદાં" અને અન્ય દેશનાં "ભારવાહી પશુઓ"–તેમની શી અવસ્થા છે ? હિંદુ. સમાજની પોતાનીજ હાલ કેવી દુર્દશા થએલી છે ? શૂદ્રોની વાત એક બાજુએ મૂકીએ પણ તેમના બ્રાહ્મણો,–આધ્યાત્મવિદ્યાના ભંડારરૂપ બ્રાહ્મણોજ આજે ક્યાં છે ? આજે તો હિંદુસ્તાનના ગુરુઓના સ્થાન ઉપર યૂરોપીઅન પંડિતો બિરાજે છે, અને ક્ષત્રિઓને ઝૂંણે

અંગ્રેજ અમલદારો છે અને વૈશ્ય પણ જેમની રગેરગ વાણિજ્ય વૃત્તિથી ભરપૂર છે એવા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓજ છે ! તેથી કરીને હિંદુસ્તાનમાં તો માત્ર શૂદ્રોજ—“ભારવાહી પશુઓ” જ રહેલા છે. ઘોર અંધકારનો અભેદ્ય પડદો સર્વના ઉપર સરખી રીતે પથરાઇ રહ્યો છે. દેશમાં નથી આત્મશ્રદ્ધા, નથી દૃઢ આગ્રહ, નથી સાહસિકતા અને નથી વીર્ય અને પરાક્રમ. શરીર અને મન બેઉ નિર્બળ, નિઃસત્વ બની ગયાં છે. અન્ય પ્રજાના અપમાન અને તિરસ્કારને બધાએ ઘોળી પીધાં છે. તેમની સ્વમાનની લાગણી બહેરી થઈ ગઈ છે. પરાધિનતા અને દાસત્વ તેમને લેશમાત્ર પણ ખૂંચતા નથી. તેમના હૃદયમાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પુરુષત્વનો છાંટો સરખો પણ નથી. આખો દેશ નિર્જીવ, મૃતદેહ સમાન બની ગયો છે. માત્ર રહ્યાં છે એકબીજાની પ્રબળ ઈર્ષ્યા અને અંદર અંદરનાં વેર ઝેર તથા આડે અવળે રસ્તે એકબીજાનું નિકંદન કાઢવાની વિષમય નીચ વૃત્તિ; અને કૂતરાની માફક બળવાન વ્યક્તિના પગ ચાટીને ખુશામત કરવાની પામરતા!! સડી ગએલા પાણીમાં જેમ લીલ બાઝે તેમ સડી ગએલી હિંદુસમાજમાં આ કોહવાણનો થર જામી ગયો છે. હવે તો પોતાની દોલત અને સત્તાથી બીજાને આંજી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાંજ ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની તૃપ્તિ મનાય છે; પોતાની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવામાંજ ભક્તિની સીમા આવી રહી છે; ક્ષણિક પદાર્થોનો સંચય કરવામાંજ ડહાપણ મનાય છે; ભ્રષ્ટ અને ભયંકર ક્રિયાઓમાંજ યોગસિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે; બીજાઓનું દાસત્વ કરવું એજ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું છે; પરદેશીઓની વાંદર નકલ કરવી એજ સંસ્કૃતિની નિશાની મનાય છે; ગાલિપ્રદાન કરવાની કુશળતામાંજ વક્તાની વક્તૃત્વ શક્તિ અને શ્રીમંતોની હદ ઉપરાંતની ખુશામત કરવામાં અથવા નીતિભ્રષ્ટ અને બીભત્સ વર્ણનો કરવામાંજ સાહિત્ય વિશારદ સાક્ષરોની કુશળતા અંકાય છે ! જ્યાં દેશમાં આવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં પછી શૂદ્રવર્ગની તો વાતજ શી કરવી ? આખી પ્રજાજ

શૂદ્રની પંક્તિએ પહોંચી ગઇ છે! બીજા દેશોના શૂદ્રો હવે જરા તરા જાગૃત થવા લાગ્યા છે; પણ તેમને હજી જોઇએ તેવી કેળવણી મળી નથી અને પરસ્પર વૈરભાવ જે શૂદ્ર વર્ગનો એક સામાન્ય દોષ છે તેમાંથી મુક્ત થયા નથી. તેમની સંખ્યા બીજી વર્ણો કરતાં વધારે છે, પણ તેથી શું થયું? જે સંપના બળથી દશ માણસો એક લાખ માણસોનું બળ દાખવી શકે છે તે સંપ હજી તેમનામાં નથી આવ્યો અને તેથી તેઓ કુદરતના નિયમ મુજબ બીજાનાજ અધિકાર નીચે રહેવાને લાયક ઠરે છે.

પણ હજી તેમને માટે આશા છે. જમાનાની પ્રબળ અસરને લીધે બ્રાહ્મણો તથા બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ અવનત થતી થતી શૂદ્રોની કોટિએ પહોંચવા લાગી છે, અને શૂદ્રો પોતે ધીરે ધીરે ઉન્નત થતા જાય છે. જે યુરોપમાં એકવાર રોમન બાદશાહોથી પદદલિત થએલા શૂદ્રોજ વસતા હતા તેજ યુરોપ આજે વૈશ્ય અને ક્ષાત્રભાવથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયો છે. ચીન જે એકવાર અત્યંત બલિષ્ટ હતું તે આપણી નજર આગળજ ઝપાટાબંધ શૂદ્રની અવસ્થાએ પહોંચતું જાય છે; જ્યારે થોડાં વર્ષ અગાઉનું કશા હિસાબ વગરનું જાપાન ઝપાટાબંધ ઉંચે ચ્હડતું જાય છે અને શૂદ્રત્વને ફેંકી દઇને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કરતું જાય છે. વર્તમાન ગ્રીસ અને ઇટાલી પણ લાંબી ઉંઘ લીધા પછી જાગૃત થઇને ક્ષાત્રભાવ બતાવવા લાગ્યાં છે અને સ્પેન, તુર્કસ્તાન તથા બીજા કેટલાક દેશો ઘણો વખત પ્રભાવ બતાવીને હવે નમતું પાસું કરવા લાગ્યા છે. આ બધા બનાવો વિચાર કરવા જેવા છે.

છતાં ભવિષ્યમાં એવો વખત આવી પહોંચશે કે જ્યારે આખો શૂદ્ર વર્ગ પોતે શૂદ્ર રહીનેજ ઉન્નત થવા માટે જોર કરશે; એટલે કે હમણાં કોઈ કોઈ શૂદ્રો વૈશ્ય કે ક્ષત્રિયના ગુણ સંપાદન કરીને ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહિ પણ તમામ દેશના શૂદ્રો—વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કર્યા વગર માત્ર પોતાના શૂદ્રત્વના બળવડેજ

સમાજમાં નિરંકુશ અધિકાર ભોગવતા થશે. આ ઉગતી સત્તાના પહેલા કિરણનો ઉજાશ તો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ચમકારા મારવા લાગ્યો છે; અને નવા સંજોગોનું પરિણામ શું આવશે તે પ્રશ્ને ત્યાંના વિચારકોને ગૂંચવાડામાં નાખ્યા છે. જે મહાન્ સામાજિક પરિવર્તન ભવિષ્યમાં થનાર છે તેની આગાહીનું સૂચન કરનાર [1]સોશિયાલિઝમ [2]ઍનાર્કિઝમ અને [3]નિહિલિઝમ વગેરે બળવાન મંડળોએ દર્શન આપવા માંડયું છે. જમાનાના જમાના થયાં શૂદ્રવર્ગ ઉપર એવું અસહ્ય દબાણ કરવામાં આવ્યું છે કે તેને પરિણામે તેમનું મનુષ્યત્વ નીચોવાઈ ગયું છે; તેઓ છેકજ દીન અને પામર બની ગયા છે. તેઓ કાંતો કૂતરાની માફક ઉચ્ચવર્ણના લોકોના પગ ચાટીને તેમની ખુશામત કરે છે; અથવા તો તેમની સામા થઇને છેક નિષ્ઠુર પશુના જેવું આચરણ કરે છે. તેની મહેચ્છાઓ અને તેમની અભિલાષાઓને કદિપણ ઉત્તેજન મળ્યું નથી. તેમને હમેશાં નાસીપાસ કરીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનામાં દૃઢ આગ્રહની અને પોતાના કાર્યમાં અંતસુધી મંડ્યા રહેવાની ટેવની ખામી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવણીનો ઘણો પ્રચાર થયો છે, તોપણ હજી શૂદ્રોની ઉન્નત્તિ કરવાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની અડચણો છે, સૌથી મોટી અડચણ તો એ છે કે અમુક પ્રકારના ગુણદોષ વંશ-પરંપરાથી વધારે ઓછા પ્રમાણમાં ઉતરી આવે છે તે ધોરણે ત્યાં જ્ઞાતિઓ મુકરર થાય છે. અમુક માણસ અમુક વર્ગમાં જન્મ્યો તેથીજ કરીને તેનામાં અમુક ગુણ અથવા દોષ હોવા જોઇએ એવી

---

૧ મનુષ્ય માત્રની દોલતની સરખી વહેંચણી કરીને ગરીબ અને તવંગરનો ભેદ ભૂંસી નાખવો અને મનુષ્યમાત્રની સમાનતાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું એ આ મંડળનો હેતુ છે.

૨–૩ રાજકર્તાઓ તથા તેમના અમલદારોનાં ખૂન કરવાં અને તેમ કરીને પ્રજાને ભયમુક્ત કરવી એ આ બેઉ મંડળોનો ઉદ્દેશ છે. રૂશિયામાં નિહિલઝમ પક્ષ ઘણો બળવાન છે.

માન્યતાના આધારે અસલના જમાનામાં આપણા દેશમાં જ્ઞાતિઓનું બંધારણ બંધાતું હતું તેથી બિચારા શૂદ્રોના હાથપગ બંધાઇ જતા હતા. તેમને ધન પ્રાપ્તિ કરવાની, ઘટતું જ્ઞાન મેળવવાની અને કેળવણી લેવાની લેશમાત્ર પણ તક આપવામાં આવતી નહિ. તે ઉપરાંત તેમને એક ખાસ ગેરલાભ એ થતો કે જ્યારે શૂદ્ર વર્ગમાંથી કોઇ અસાધારણ બુદ્ધિ અથવા શક્તિસંપન્ન પુરુષો ઉત્પન્ન થતાં, ત્યારે ત્યારે ઉચ્ચ વર્ણના સત્તાવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન લોકો તેવા માણસોને મોટી મોટી પદવીઓથી નવાજી નાખતા અથવા તો તેમને પોતાની શ્રેણીમાં લઇ લેતા. આથી કરીને તેમની દોલતનો તથા તેમના બુદ્ધિબળનો લાભ તેમની જ્ઞાતિના શૂદ્રોને નહિ, પણ તેમનું અશુભ કરનારા અન્ય જ્ઞાતિના મનુષ્યોનેજ મળતો; અને બિચારા શૂદ્રો તો હતા તેવીને તેવીજ હાલતમાં રહેતા. આ અન્યાય આટલેથીજ અટકતો ન હતો; પણ ઉચ્ચ વર્ણમાંથી હલકા અને સમાજના કચરા જેવા માણસોને બહિષ્કૃત કરીને શૂદ્રોની પંક્તિમાં ધકેલી મૂકવામાં આવતા. આથી કરીને શૂદ્ર વર્ગમાં તો અધમ માણસોનોજ વધારો થયાં કરતો.

શૂદ્રોની કોટિમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં દાખલ થયા હોય અને સમાજમાં અત્યંત માનનીય સ્થાન ભોગવતા હોય એવા અનેક દાખલા પુરાણ, મહાભારત વગેરે પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. [૧]વસિષ્ઠ, [૨]નારદ, [૩]સત્યકામ જાબાલ, [૪]વ્યાસ, [૫]કૃપાચાર્ય,

---

૧. વશિષ્ઠના પિતા બ્રહ્મા હતા, માતા જાણ્યામાં નથી. ૨. નારદની મા પાણીયારી હતી, બાપ જાણ્યામાં નથી. ૩. સત્યકામ જાબાલિની મા પણ જાબાલ નામની એક દાસી હતી અને બાપ કોણ તે જાણ્યામાં ન હોવાથી તેના નામની સાથે તેની માનું નામ લખાય છે. ૪. વ્યાસના પિતા પારાશર મુનિ હતા અને મા મત્સ્યગંધા નામની એક માછીની કુમારી કન્યા હતી. ૫. કૃપાચાર્યના પિતા શરદ્વન ગૌતમ નામના ઋષિ હતા અને મા જાનપદી નામની એક દેવી હતી.

[1]દ્રોણ, [2]કર્ણ અને બીજા અનેક પુરુષોના જન્મ કાં તો હલકી કોમમાં થયો હતો, અથવા તેમનાં માબાપજ જાણ્યામાં ન હોવાથી તેમનાં જ્ઞાન અથવા શૌર્યને લીધેજ તેમને બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિયની પંક્તિમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા; પણ તેમની અંગત ઉન્નત્તિ થવાથી, વારાંગના, દાસી, માછી કે સારથીના વર્ગને લાભ થયો હોય એમ જણાતું નથી. વળી પદચ્યુત થએલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ અને વૈશ્યોને શૂદ્રોના વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવવાથી શૂદ્રોની સંખ્યામાં હલકી પ્રતિનાં માણસોની ભરતી થયાજ કરતી હતી, અને તેના ઉત્તમોત્તમ માણસો ચાલ્યા જતા.

હાલ એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. શૂદ્ર માબાપને પેટે જન્મેલો માણસ ગમે તો લક્ષાધિપતિ હોય કે મહાન્ પંડિત હોય તો પણ તેનાથી શૂદ્રોની પંક્તિમાંથી બહાર ઉંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં ભળી શકાતું નહિ હોવાથી તેનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ધનનો લાભ તેની ન્યાતના લોકોનેજ મળે છે અને તે ન્યાતના શ્રેયને માટેજ તેનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા વંશપરંપરાગત જ્ઞાતિબંધારણને લીધે કોઈ પણ જ્ઞાતિથી તેની મુકરર કરેલી સીમા ઓળંગાતી નહિ હોવાથી જ્ઞાતિની સાંકડી મર્યાદામાં આવેલા લોકોની અવસ્થામાં ધીમેથી પણ ચોક્કસપણે સુધારો થવા પામે છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન જ્ઞાતિભેદ ગણ્યા વગર તમામ રૈયત તરફ સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર રાજ્યસત્તાની નીચે રહેશે ત્યાં સુધી આજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના નીચલા વર્ગોની હાલત ધીમે ધીમે સુધરતી જશે. સમાજનું નેતાપણું ગમે તો વિદ્યાનો ઇજારો રાખનાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હોય, અથવા

---

૧. દ્રોણના પિતા ભારદ્વાજ નામના બ્રાહ્મણ ઋષિ અને માતા એક દેવી હતી. ૨. કર્ણની માતા કુંતીએ કૌમારઅવસ્થામાં સૂર્યથી ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને તરતના અવતરેલા બાળક કર્ણને પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો. એક સારથીને દયા આવવાથી તેને ઘેર લઈ ગયો અને ત્યાર પછી તે સારથીનાજ ઘરમાં ઉછરીને મોટો થયો હતો.

તો ધન કે શસ્ત્રોના જોર ઉપર નિર્ભર રહેનારા વૈશ્યો કે ક્ષત્રિયોના હાથમાં હોય, તો પણ પ્રજાકિય બળનો ખરેખરો આધાર તો હંમેશાં શૂદ્રો ઉપરજ હોય છે. જે જાતિ સમાજની નેતા હોઈને સત્તાના મૂળરૂપ શૂદ્રોની સાથેનો પોતાનો સંબંધ જેટલા પ્રમાણમાં તોડી નાખે તેટલા પ્રમાણમાં તે નિર્બળ થયા વગર રહેતી નથી. છતાં વિધિના ક્રૂરતા એવી વિચિત્ર છે અને માયાની મોહજાળ એવી અટપટી છે કે તેમની પાસેથી આ સત્તા પરોક્ષરીતે કે અપરોક્ષરીતે, સીધે રસ્તે કે આડે રસ્તે, છળપ્રપંચથી કે જોર જુલમથી કે સ્વેચ્છાથી એકવાર લેવામાં આવ્યા પછી સત્તાધારી વર્ગ તે લોકોની અવગણનાજ કરે છે. આ શૂદ્રવર્ગ જેમની અંદર બ્રાહ્મણોની સત્તાને ઉત્પન્ન કરનારૂં એન્જીન હતું તેમનાથી જ્યારે વખત જતાં બ્રાહ્મણો તદ્દન વિમુખ થઈ ગયા ત્યારે એજ શૂદ્રોના બળથી બળવાન થએલા ક્ષત્રિઓએ તેમની સત્તાને ઉથલાવી નાખી, પછી એજ ક્ષત્રિઓએ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર માનીને પોતાની અને શૂદ્રોની વચ્ચે નહિ ઓળંગાય એવું અંતર પાડી દીધું એટલે તરતજ તેમની સત્તાનો ધ્વંશ થયો અને વૈશ્ય વર્ગ જેમણે શૂદ્રોની સાથે વધારે નીકટનો સહકાર સાધીને શક્તિ સંપાદન કરી હતી, તેમના હાથમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ પુતળાની માફક નાચવા લાગ્યા છે. હવે વૈશ્યોએ પોતાની ધારેલી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી છે તેથી તેઓ પણ હવે શૂદ્રોની મદદની વિશેષ દરકાર કરતા હોય એમ લાગતું નથી, અને તેઓ પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓની માફક શૂદ્રોથી અળગા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વૈશ્યોની સત્તાનાં પણ [1]વિનાશનાં બીજ

---

૧. યુરોપમાં કારખાનાના માલિકો અને મજૂર વચ્ચે કલહની શરૂઆત ઘણા સમયથી થવા લાગી છે. ગુજરાતમાં પણ થોડાજ વખતપર આવાજ પ્રકારનાં ચિન્હો પ્રકટ થયાં હતાં. જે મજુરોના પરિશ્રમથી ધનવાનો ધનવાન બન્યા છે, તેજ મજુરોના જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન ધનવાનો નહિ કરે, તો તેમની સત્તાનો પણ નાશ થયા વગર નહિ રહે.

વવાય છે. શૂદ્રજાતિમાં તમામ પ્રકારની શકિતનો ભંડાર છે, તો પણ તેઓમાં એક બીજા વચ્ચે એવું અંતર રહેલું છે કે તેઓ પોતાના વાજબી હક્ક પણ ગુમાવી બેઠા છે. જ્યાં સુધી તેમના પરસ્પરના સંબંધ આવા રહેશે ત્યાં સુધી તેમની હાલતમાં ફેરફાર થઇ શકવાનો નથી.

કોઇ કોઇ વખત લોકોને એક બીજા તરફ આકર્ષણ કરનાર અને તેમને સુદ્દઢ સમૂહ રૂપે બાંધી રાખનાર શકિત કાં તો સર્વના ઉપર આવી પડેલી સામાન્ય આપત્તિમાંથી, અથવા તો અમુક તરફ બધાને એક સરખો ધિક્કાર અથવા પ્રેમ હોય તો તેમાંથી ઉદ્દભવે છે. આજ નિયમને વશ થઇને શિકારી જાનવરોનાં ટોળાં બંધાય છે. અને માણસો પણ પોતપોતનાં મંડળો, જ્ઞાતિઓ અથવા પ્રજાઓનાં રૂપમાં જોડાઇને એકત્ર થાય છે. પોતાના દેશ અને દેશના લોકો તરફનો અત્યંત પ્રેમ કે જે બીજા દેશના લોકો તરફ કટ્ટા શત્રુત્વરૂપે પ્રકટ થાય છે: જેમકે ગ્રીસના લોકોનો ઇરાન તરફ, રોમનોનો કાર્થેજ તરફ, આરબ લોકોનો *કાફીર તરફ, સ્પેનના લોકોનો મુર લોક તરફ. ફ્રાન્સના લોકોનો સ્પેન તરફ, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના લોકોનો ફ્રાન્સ તરફ અને અમેરિકાનો ઇંગ્લાંડ તરફ આ પ્રમાણે જે વૈરભાવ જોવામાં આવે છે, તેથી શત્રુપ્રજાની સામે યુદ્ધ કરવા માટે દેશમાં એવી એકતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કરીને એક પ્રજા બીજી પ્રજા કરતાં શ્રેષ્ઠ બની શકે છે.

સ્વાર્થમાંથીજ સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. એકલું પોતાનું હિત જાળવવા માટે પણ સમાજના હિત તરફ દરેકને પ્રથમ નજર રાખવી પડે છે. આખી પ્રજાના કલ્યાણમાંજ એકનું કલ્યાણ છે અને આખી પ્રજાના હિતમાંજ દરેક વ્યકિતનું હિત રહેલું છે.

* હાલમાં એ સંબંધો કેટલાક કારણોને લીધે બદલાયા છે. પ્રજાઓના રાજનૈતિક સંબંધ કદિપણ કાયમના રહી શકતાજ નથી.

ઘણા માણસોના સહકાર વગર કોઇ પણ કાર્ય ભાગ્યેજ સિદ્ધ થઇ શકે. આત્મરક્ષણનું કાર્ય પણ એક બે હાથે થઈ શકતું નથી. પોતપોતાનું હિત જાળવવા માટે એકબીજાને મદદ કરવાના હેતુથી ઘણાં માણસોનું મંડળ બંધાય છે અને તેઓ એકબીજા સાથે સહકાર સાધે છે; એવા દાખલા દરેક પ્રજામાં અને દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. અલબત, સ્વાર્થની મર્યાદા જૂદા જૂદા દેશો માટે સંકુચિત કે વિશાળ હોય એ વાત ખરી છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો અત્યારે ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષા અને શ્રેયની ભાવના માત્ર પુષ્કળ છોકરાં ઉત્પન્ન કરવામાં, ટુકડો રોટલો મેળવવામાં અને ઉંચી ઉંચી ન્યાતના લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને દખલ ન પહોંચે તે વાતની કાળજી રાખવામાંજ સમાઇ જાય છે. હાલના હિંદુસ્તાનના માણસોને તો આ કરતાં વધારે સારી અભિલાષાની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી. તેમને મનથી જીવનની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા માત્ર ઉપલીજ બાબતોમાં છે.

ભરતખંડના હાલના રાજ્યતંત્રમાં અમુક દોષો છે ખરા, પણ તેની સાથે તેનાથી કેટલાક મહત્ત્વના ફાયદાઓ પણ છે. મોટામાં મોટો ફાયદો એ છે કે પાટલીપુત્રના મહારાજ્યની પડતી થયા પછી આખા હિંદુસ્તાનપર કોઇ બળવાન રાજકર્તાનો અમલ પ્રવર્ત્યો હોય તો તે માત્ર અંગ્રેજી રાજ્યના સમયમાંજ છે; અને ખાસ કરીને વૈશ્ય પ્રજાના આધિપત્ય નીચે હિંદુસ્તાન આવી જવાથી વૈશ્યજાતિને લગતી સ્વાભાવિક, અદમ્ય સાહસિકતાને લીધે જેમ વાણિજ્યના પદાર્થો દુનિયાના એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતા આવતા થયા છે; તેવીજ રીતે દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોના વિચારો અને ભાવનાઓ પણ હિંદુસ્તાનની રગેરગમાં ઘુસી જવા લાગ્યા છે. એમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ અને કેટલાક વિચારો હિંદુસ્તાનને માટે હિતકર છે તો કેટલાક નુકશાનકારક પણ છે, અને કેટલાક વિચારો એવા પણ છે કે જેથી હિંદુસ્તાનના વતનીઓનું હિત અને આવશ્યકતાઓ પરદેશી પ્રજાથી સમજી શકાયજ નહિ.

હાલની અવસ્થામાં જે કંઇ શુભ અને અશુભ છે, તે બન્નેના સમૂહને તપાસી જોતાં તેમાંથી હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની જાહોજલાલીનું ચોક્કસ ચિન્હ નજરે પડે છે. એક બાજુએ તેની જૂની પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને બીજી બાજુએ તેનામાં બળપૂર્વક દાખલ કરેલા નવા વિચિત્ર વિચારો એ બેના વચ્ચે જે આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલી રહ્યા છે તેના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે હિંદુસ્તાન પોતાની લાંબી ગાઢ નિદ્રામાંથી ધીમે ધીમે જાગ્રુત થતું જાય છે. હિંદુસ્તાનના હાથે ભૂલો તો થવાનીજ. ભૂલો થાય તેમાં તેને ઝાઝું નુકશાન પણ નથી. આપણા દરેક કામમાં આપણી ભૂલચૂકોજ આપણા ખરેખરા ગુરુઓ છે. જે ભૂલ કરે છે તેજ સત્યના રસ્તા ઉપર જઇ શકે છે. ઝાડ કદિ ભૂલ કરતું નથી, તેમ પત્થર પણ કોઇ પણ પ્રકારની ચૂક કરતો નથી, જાનવરો પણ કુદરતના મુકરર કાયદાઓનો જવલ્લેજ ભંગ કરે છે. માત્ર માણસ એકલોજ ભૂલને પાત્ર છે; પણ એ માણસજ એક કાળે ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરના અવતારરૂપ ગણાવા લાગે છે. જો આઠે પહોરની અને જન્મથી તે મરણ સુધીની આપણી દરેક ક્ષણની પ્રવૃત્તિ, દરેક વિચાર અને એવી તમામ ઝીણી મોટી બાબતો કોઇએ અગાઉથી મુકરરજ કરી દીધી હોય અને એ પ્રમાણે મુકરર કરેલી હદની મર્યાદામાં રહીનેજ આપણે જીવન વ્યતીત કરવાનું હોય, અને એ નિયમોનો અતિક્રમ કરતાં આપણને વારવાને માટે કુદરતના કાયદાની તલવાર હંમેશાં આપણે માથે ઝઝુમ્યાજ કરતી હોય, તો તો પછી સ્વતંત્રપણે વિચારવા કે કરવા જેવું કંઇ પણ રહે ખરૂં કે? અમુક માણસ બુદ્ધિશાળી અથવા મહાન્ વિચારક શાથી થાય છે? કારણ કે તે વિચાર કરે છે, તર્ક કરે છે અને સંકલ્પ કરે છે. વિચાર કરવાના અભ્યાસ વગર બુદ્ધિની ક્ષીણતા થાય છે. તમોગુણ વધે છે, મગજ સુસ્ત અને જડ થઈ જાય છે. અને આત્મામાં દિનપ્રતિદિન જડતા વધી જતાં જડવત્ બની જવાય છે. છતાં હિંદુસ્તાનમાં દરેક ધર્મગુરુ અને સામાજિક નેતા સમાજને નિયમમાં

રાખવા માટે નવા નવા કાયદાઓ અને શાસનો ઘડ્યાજ કરે છે!! શું હજી પણ આપણા દેશના માટે પૂરતા નિયમો ઘડાયા નથી? શું હજી પણ નવા નવા નિયમોની જરૂર છે? ઉલટું જે નિયમો છે તેજ વધારે પડતા હોઇને તેના દબાણને લીધે પ્રજા કચડાઈ ગઈ છે અને વિનાશ તરફ ધસી જાય છે. આમ છતાં કોઇ તેનો વિચારજ કરતું નથી.

જ્યાં રાજસત્તા, નિરંકુશ અને અમર્યાદિત છે, ત્યાં જીતાયલી પ્રજા તરફ રાજ્ય કરનાર પ્રજા એટલો બધો તિરસ્કાર બતાવતી નથી. એવા અમર્યાદિત રાજતંત્ર નીચે રૈયતના માંહોમાંહેના હક્કની સમાનતા જળવાય છે. રાજસત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવાનો કે તેના કાર્ય ઉપર શક લાવવાનો કોઇને પણ હક્ક હોતો નથી. આથી કરીને બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં અમુક જ્ઞાતિ વધારે હક્ક ભોગવે એવો સંભવ ઓછો રહે છે; પણ કોઈ જીતાયલી પ્રજા ઉપર પરદેશી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ હોય અથવા પ્રજાની ઇચ્છાને વશ રહેલા—બંધાયલા પરદેશી રાજાનો અમલ હોય તો રાજ્ય કરનાર અને રૈયતની વચ્ચે ઘણુંજ મોટું અંતર પડી જાય છે. આવા સંયોગમાં જીતાયલી પ્રજાને તાબે રાખવામાં રાજ્યની શક્તિ અને સાધનોનો જે વ્યય કરવો પડે છે, તે ન કરતાં જો તેનો ઉપયોગ જીતાયલી પ્રજાના કલ્યાણ અર્થેજ કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે પ્રજાનું ઘણું ભલું થઇ શકે. રોમન બાદશાહોના સમયમાં તેમના જીતાયલા દેશો જેટલા સુખી હતા તેટલા તેઓ રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અમલ દરમ્યાન ન હતા. આજ કારણથી ખ્રિસ્તી સાધુ સેન્ટપૉલને જો કે તે જીતાયલી યાહુદી પ્રજામાં જન્મ્યો હતો; તોપણ પોતાના કેસની તપાસ રોમન પાદશાહ સીઝર કરે એવી અરજ કરવાની રજા આપવામાં આવી હતી. અમુક અંગ્રેજ આપણને "કાળા" કહે, "દેશી" કહે અને અણસુધરેલા જંગલી ગણીને ધિક્કારે તો તેથી ચમકી ઉઠવાનું નથી. આપણા દેશમાંજ જ્ઞાતિભેદને લીધે આપણે એક બીજા

તરફ કેવો અયોગ્ય તિરસ્કાર અને મિથ્યાભિમાન ધરાવીએ છીએ ? જો બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં કોઇ મૂર્ખ અશિક્ષિત ક્ષત્રિય રાજા ફસાઈ જાય તો શૂદ્રો તરફ અનુગ્રહ (!) કરીને તેમની જીભ કપાવી નંખાવવાના પ્રયોગ ફરીથી કર્યા વગર રહે ખરા કે ? હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં જૂદી જૂદી ન્યાતના લોકો તેમની વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે એક બીજા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યા છે અને મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો મરાઠાઓનાં ગુણગાન કરે છે; છતાં તેમના હેતુના નિઃસ્વાર્થપણામાં દેશના નીચી કોમના લોકોને હજી સંદેહ રહે છે. ઇંગ્લંડના પ્રજાવર્ગમાં એક એવો વિચાર ફેલાવા લાગ્યો છે કે જો હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છુટું પડી જાય તો તેથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાના હક્કમાં ભારે નુકસાન થવા સંભવ છે. અને તેથી ગમે તેમ કરીને પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અમલ જાળવી રાખવોજ જોઇએ. આને માટે તેઓને સારામાં સારો ઉપાય એ જડ્યો છે કે બ્રિટિશ પ્રજાની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની છાપ દરેક હિંદવાસીના હૃદયમાં ઘણીજ તાજી રાખવી જોઇએ. આવો હસવા જેવો અને દયાજનક વિચાર અંગ્રેજ પ્રજાના મનમાં સચોટ રીતે ઠસતો જાય છે તે જોઇને એક બાજુએ હસવું આવે છે; ત્યારે બીજી બાજુએ દિલગિરીના આંસુ આવે છે ! હજી પણ તેઓ આ ભાવનાને જેમ બને તેમ વધારે વધારે અમલમાં મૂકતાજ જાય છે. પોતાના અડગ ધૈર્ય, ચીવટ, જ્વલંત પ્રજાકીય ઐક્ય, એ ગુણોવડે અંગ્રેજ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, અને તેમની તીક્ષ્ણ વ્યાપારી બુદ્ધિ સાથે સાયન્સની મિલાવટ થવાથી રત્નની ખાણ જેવા હિંદુસ્તાન દેશને પણ તેમણે ઇંગ્લંડના એક બજાર જેવો બનાવી દીધો છે, અને જ્યાંસુધી અંગ્રેજ પ્રજામાં ઉપર કહ્યા તે પ્રજાકીય ગુણો કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અમલને લેશમાત્ર પણ હાની પહોંચે એમ નથી. એ મોટી વાત અહીંના અંગ્રેજો જાણે ભૂલીજ ગયા હોય એમ જણાય છે. જ્યાંસુધી અંગ્રેજ પ્રજાના પ્રજાકીય

લક્ષણ તરીકે ઉપર કહેલા ગુણો કાયમ રહેશે, ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાન જેવાં હજારો રાજ્ય તેમના હાથમાંથી જાય તોપણ તેઓ તેવાં બીજાં હજારો નવાં રાજ્યો મેળવી શકશે પણ એ પ્રજાકીય ગુણના ઝરાના મૂળમાંજ જો કાંઈ વિકૃતિ થઈ તો અંગ્રેજ પ્રજાની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં સોનેરી અક્ષરે જાહેરનામાં ચોડયાથી રાજ્યની રક્ષા થાય ખરી ? અંગ્રેજોમાં ઉપર કહેલા ગુણો પ્રજાકીય લક્ષણ તરીકે રહેલાજ છે તો પછી અર્થ વગરની લુખી "પ્રતિષ્ઠા" ને ખાતર આટલી બધી શકિતનો અને સાધનોનો વ્યય કરવો વ્યાજબી નથી. એને બદલે પ્રજાના કલ્યાણ માટેજ એટલી શકિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તો રાજ્ય કરનાર પ્રજા તેમજ રૈયત બેઉનું અત્યંત ભલું થયું હોત.

હિંદુસ્તાન હવે બીજી પ્રજા સાથેના સંઘર્ષણથી ધીમે ધીમે જાગૃત થતું જાય છે એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જાગૃતિને પરિણામે વર્તમાન સમયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કેટલેક અંશે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. એક બાજુએ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કરોડો સૂર્યના એક સામટા તેજથી આંખને આંજી નાખે છે; અને પ્રત્યક્ષ ઇંદ્રિયગમ્ય કુદરતી શકિતઓનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને એકઠી કરેલી પ્રમાણભૂત વિજ્ઞાનની બાબતોનો વિજળીક રથ હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ ધમધોકાર દોડયો આવે છે; બીજી બાજુએ આપણા પૂર્વજોની આશા અને ચેતનપ્રદ દંતકથાઓનું સ્મરણ તથા હિંદુસ્તાન જ્યારે કીર્તિના શિખર ઉપર હતો, તે સમયના ઇતિહાસના પડધા કે જેને આપણા દેશના તેમજ બહારના મહર્ષિઓએ ઇતિહાસના ભંડારમાંથી શોધીને પ્રકટ કર્યા છે, કે જે અનંતકોટિ વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાની પ્રત્યેક નાડીમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ચેતનાનો સંચાર કરતા આવ્યા છે, જે પ્રાચીન કથાઓ દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે એવી અસામાન્ય બુદ્ધિ, અદ્વિતીય શૌર્ય અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન કરાવે છે તે કથાઓ હજી પણ હિંદના

હૃદયમાં નવી નવી આશાઓ પ્રકટાવી રહી છે. એક બાજુએ હડ-હડતો જડવાદ, અમુક લોકોના હાથમાં વધતી જતી દોલત, રાક્ષસી યાંત્રિક શક્તિઓની બનાવટ અને પરદેશી સાહિત્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ઇન્દ્રિયોપભોગ તરફ વલણ, એ બધાંએ મળીને દેશમાં બળવાન ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો છે; બીજી બાજુએ ઉપર કહ્યા તેવા બેસૂરા ધ્વ-નીના કર્ણભેદી કોલાહલની વચ્ચે ધીમે પણ અસ્પષ્ટ અવાજે હિંદુ-સ્તાનના પ્રાચીન દેવોના મર્મભેદી રુદનનો સ્વર સંભળાય છે. પશ્ચિમથી આયાત થતા વિચિત્ર પ્રકારની વિલાસની સામગ્રીઓ–ઉંચામાં ઉંચા શરાબ, કિંમતીમાં કિંમતી ખોરાકની ચીજો, ભપકાદાર વસ્ત્ર, ભવ્ય-વિલાસભવનો, નવીન પ્રકારના વાહનો, નવા રિવાજો અને નવી ફેશન મુજબના વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને નિર્લજ્જ સ્વતંત્રતાનું અભિમાન રાખતી આજની કેળવાયલી સ્ત્રીઓ સમાજમાં ફરેહરે છે–તે સર્વથી હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં પૂર્વે નહિ અનુભવાએલી વાસનાઓ જાગૃત થાય છે. વળી બીજી તરફ દૃશ્ય બીજી જાતનું દેખાય છે; અને તેમની (ઉપર જણાવ્યા જેવી સ્ત્રીઓની) જગ્યાએ સીતા, સાવિત્રી જેવા ઉગ્ર ધર્મવ્રત અને તપશ્ચર્યાઓ, ઋષિઓના વનવાસ, ગેરૂઆ રંગના વસ્ત્ર પહેરીને અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં ફરતા સન્યાસીનો વેશ, સમાધિ અને આત્મત્વનું સેવન, એ સર્વ જુના સંસ્કારોને તાજા કરે છે અને પશ્ચિમની તુચ્છ વિલાસ સામગ્રી ઉપર કરોડો દૃષ્ટિપાત કરે છે. એક બાજુએ સ્વાર્થસાધના ઉપર બંધાયલી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને બીજી બાજુએ હિંદુસમાજનો સ્વાર્પણનો આદર્શ એ બેઉની વચ્ચે સ્પર્ધા થવા લાગી છે. આ પ્રચંડ મંથનના સમયમાં હિંદુસમાજમાં ભારે ઉથલપાથલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમનો આદર્શ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય છે, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે એવી કેળવણી તેની ભાષા છે અને રાજનીતિ એ તેનું સાધન છે; ત્યારે બીજી બાજુએ હિંદનો આદર્શ મુક્તિ છે, પવિત્ર વેદ તેની ભાષા છે અને ત્યાગ તેનું સાધન છે. એક વાર વર્તમાન હિંદનું મન ડગમગે છે અને કહે છે કે, "ભવિ-

ષ્યના અનિશ્ચિત આધ્યાત્મિક કલ્યાણના મોહમાં પડીને હું આ લોકનું પ્રત્યક્ષ સુખ શામાટે ગુમાવું છું." પરંતુ તેજ વખતે તેના હૃદયમાં કોઇ ગેબી અવાજ સંભળાય છે કે-**इह संसारे स्फुटतर दोषः । कथमिव मानव तव संतोषः ॥** અર્થાત્ હે માનવ ! આ સંસાર કે જે ખુલ્લેખુલ્લા દોષોથી ભરેલો છે તેમાંથી તને સાચો સંતોષ કેમ કરીને મળવાનો હતો ?

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન પોકાર કરે છે કે, "અમને પતિ–પત્નીની પસંદગી કરવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઇએ; કારણ કે જે લગ્ન સંબંધ ઉપર અમારી ભવિષ્યની જીંદગીના સુખ-દુઃખનો આધાર છે તે અમારી પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે નક્કી કરવાનો અમને હક્ક રહેવો જોઇએ." તો બીજી બાજુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન આજ્ઞા કરે છે કે "લગ્ન સંબંધ ઇન્દ્રિયવિલાસ માટે નહિ પણ માનવજાતિને કાયમ રાખવાને પ્રજોત્પત્તિ કરવા માટે છે. હિંદુ પ્રજાનો લગ્નનો આદર્શ આવા પ્રકારનો છે; સારાં સંતાનને જન્મ આપીને તમે સમાજના ભવિષ્યના હિતસાધનમાં સહાયભૂત થાઓ છો, અને નઠારી પ્રજાને જન્મ આપીને તમે સમાજનું અહિત કરો છો; તેથી કરીને તમારી પ્રજાની બાબતમાં તમે સમાજના જવાબદાર છો. માટે તમારે કોને પરણવું અને કોને ન પરણવું એ નક્કી કરવાનો હક્ક સમાજનો છે. જે લગ્નવિધિથી સમાજનું હિત સધાતું હશે તે લગ્નવિધિ સમાજ મંજૂર રાખશે. માટે આખી સમાજના સુખને ખાતર પોતાના એકલાના સુખ અને વિલાસની લાલસાનો ત્યાગ કરો."

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, "પશ્ચિમની પ્રજાના વિચારો, તેમની ભાષા, તેમનો ખોરાક, તેમનો પોશાક અને તેમના રિતરિવાજો ગ્રહણ કરીએ તો આપણે પણ તેમના જેવાજ બળવાન બનીએ." ત્યારે બીજી બાજુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન ચેતવે છે કે, "ઓ, મૂર્ખાઓ ! માત્ર અનુકરણ કર્યાથીજ કાંઈ પારકા વિચારો

પોતાના થતા નથી. જેને તમે પોતે પેદા નહિ કરો તે તમારૂં થઈ શકવાનું નથી. સિંહનું ચામડું ઓઢ્યાથી ગધેડો સિંહ બની શકતોજ નથી."

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, "પશ્ચિમની પ્રજાઓ જે કાંઈ કરે છે તે બધું સારૂંજ કરે છે; નહિ તો તેઓ આવી સારી સ્થિતિએ પહોંચી શકેજ કેવી રીતે ?" ત્યારે તેના ઉત્તરમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, "વીજળીનો પ્રકાશ ઘણો તેજસ્વી તો છે, પણ તે ક્ષણવારજ ટકી શકે છું; અરે છોકરાઓ ! તમારી આંખો એવા પ્રકાશથી અંજાઈ ગઈ છે, માટે સાવધાન થાઓ ! છેતરાશો નહિ !"

ત્યારે શું આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કશુંજ શીખવાનું નથી ? શું સરખા રીતે આપણે આપણી અવસ્થા સુધારવાને કશો પ્રયત્નજ કરવાનો નથી ? શું આપણે પૂર્ણ છીએ ? શું આપણામાં કશી ખામીજ નથી ? શું આપણી સમાજનું બંધારણ બધી રીતે દોષરહિત છે ? તેનામાં સુધારાને માટે કશો અવકાશજ નથી ? નહિ, તેમ તો નથીજ. હજી આપણે ઘણુ ઘણું નવું શીખવાનું છે. જીવીએ ત્યાંસુધી વધારે ને વધારે સારા થવા માટે, વધારે ઉંચા પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવામાટે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવોજ જોઇએ. પ્રયત્ન એજ મનુષ્યજીવનનો હેતુ છે. જે પ્રજા પ્રયત્ન નથી કરતી, કોઇ પણ જાતની હિલચાલ નથી કરતી, તે મૃતવત્ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ઘણીવાર કહેતા કે, "જત દિન બાંચી તત દિન શીખી."—હું જીવીશ ત્યાંસુધી શીખ્યાજ કરીશ. જે મનુષ્ય અગર જે પ્રજા હવે કશુંજ શીખવાનું નથી એમ માને છે, તે મૃત્યુના મુખમાંજ છે એમ જાણવું. અલબત્ત આપણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પાસેથી ઘણી બાબતો શીખી લેવાની છે; પરંતુ તેમ કરવામાં કેટલુંક જોખમ પણ છે.

એક કાચી બુદ્ધિવાળો તરુણ પુરુષ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આગળ હમેશાં હિંદુશાસ્ત્રની નિંદા કરતો હતો, પણ એક દિવસ તેણે ભગવદ્-

ગીતાનાં વખાણ કર્યાં, તે ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, "કોઈ યુરોપીયન પંડિતે ગીતાના વખાણ કર્યાં હશે તે ઉપરથીજ આ સાહેબ ગીતાનાં વખાણ કરે છે!"

ઓ હિંદુસ્તાન! તારે માથે આવીજ મોટી દહેશત છે. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની મોહિનીવડે તારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગએલી છે; તેથી કરીને તર્કથી, તુલનાથી, વિવેકથી કે શાસ્ત્રના આધારથી શું સારૂં છે અને શું નઠારૂં છે તે નક્કી કરવાનું તને ભાન નથી અને જે કોઈ વિચારને, વસ્તુને અથવા રિવાજને અંગ્રેજ લોકો અનુમોદન આપે તે બધાજ સારા અને જેને તે લોકો ધિક્કારે તે બધાએ તને નઠારા લાગે છે! અફસોસ! મૂર્ખાઈ અને નિર્બળતાની આ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સાબિતી શી હોઈ શકે?

પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રીઓ ગમે ત્યાં છૂટથી હરીફરી શકે છે. માટેજ એ રિવાજ સારો છે? તેઓ પોતાનો પતિ જાતે પસંદ કરી લે છે માટેજ એ રિવાજ ઉંચામાં ઉંચી સંસ્કૃતિનું પગથીયું છે? પશ્ચિમના લોકોને આપણો પોશાક, આપણા અલંકાર, આપણો ખોરાક અને આપણા રીતરિવાજ પસંદ નથી માટેજ તે સર્વ નઠારૂં છે? તે લોકો મૂર્તિપૂજાને પાપ કહે છે, માટેજ તે મોટામાં મોટું પાપ છે? તેઓ કહે છે કે એક દેવની ઉપાસના કર્યાથી ઉંચામાં ઉંચું આધ્યાત્મિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ચાલો આપણાં દેવદેવીઓને ગંગામાં ફેંકી દઇએ? પશ્ચિમના લોક કહે છે કે જ્ઞાતિબંધન નુકસાનકારક છે માટે બધી જ્ઞાતિનો શંભુમેળો કરી દઇએ? તેઓ કહે છે કે બાળલગ્ન એ તમામ દુઃખનું મૂળ છે માટેજ આપણે પણ બાળલગ્ન હાનિકારક છે એમ સ્વીકારીએ? મતલબ કે અમુક રિવાજો સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે નહિં તેની આપણે આપણી બુદ્ધિથી તો ચર્ચાજ કરતા નથી. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, મૂર્તિપૂજા, જ્ઞાતિભેદ કે બાળલગ્ન, એ સર્વ સારાં છે કે નઠારાં છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ હું અત્યારે માથે લેતો નથી પણ આપણા જે રીતરિવાજોને પશ્ચિમની પ્રજા નાપસંદ કરે માટેજ

તે ખરાબ છે એમ માની લેવાની આપણને જે કુટેવ પડતી જાય છે તેની સામેજ હું અત્યારે સખત પોકાર ઉઠાવું છું.

લેખકને પોતાને પશ્ચિમની સમાજનો થોડો ઘણો જાતિઅનુભવ છે. એ અનુભવ ઉપરથી તે એવા પાકા નિશ્ચયપર આવ્યો છે કે પાશ્ચાત્ય સમાજના અને હિંદુ સમાજના આદર્શ અને જીવનપ્રણાલિ વચ્ચે એવો ચોકખો ભેદ છે કે એ લોકોના નમુના ઉપર હિંદુસ્તાનમાં સમાજનું બંધારણ રચવામાં આવે તો તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા વગર રહેજ નહિ. જે લોકો કદિ પશ્ચિમની સમાજમાં રહ્યા નથી; અને તે દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષોના સંમિલનને લગતા જે જે નિયમો અને પ્રતિબંધો ઘડવામાં આવેલા હોઇને તેને લીધે તે દેશોની સ્ત્રી જાતિની પવિત્રતા જળવાઈ રહે છે, તે બાબતથી પૂરેપૂરા અજ્ઞાન હોવા છતાં જેઓ આ દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોને વગર પ્રતિબંધે એકત્ર થવાની ભલામણ કરે છે; તેમની સાથે હું જરા પણ એક મત થતો નથી.

મેં પશ્ચિમના દેશોમાં જઇને જોયું છે કે, ગ્રીક, પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ વગેરે યુરોપની ઉતરતા દરજ્જાઓની પ્રજાઓના લોકો જો વિલાયતમાં જન્મે છે, તો તેઓ પોતે અંગ્રેજ હોવાનો દાવો કરે છે. બળવાન્ પ્રવાહમાં ભળી જવાની બધાને વૃત્તિ થાય છે. તેજસ્વી પુરુષનું તેજ થોડું ઘણું પોતા ઉપર વક્રીભવન થઇને પડે અને પારકાના તેજથી પોતે પણ કંઇક તેજસ્વી દેખાય, એવો હંમેશાં નિર્બળ પ્રજાને અભખરો થાય છે. જ્યારે હું હિંદવાસીઓને અંગ્રેજોના પોશાકમાં સજ્જ થએલા જોઉં છું ત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે, કે આ લોકોને હિંદુપણાની અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન, પામર, નિરક્ષર અને હીણાયલા લોકોની સાથે પોતાનું સગપણ છે તે વાત પણ જાહેર કરતાં શરમ આવતી હશે!

અરે હિંદુસ્તાન! પરદેશીઓની પ્રજાઓનો તિરસ્કાર, તેમનું

અનુકરણ કરવાની નીચ વૃત્તિ, પારકા ઉપર આધાર રાખવાની પામરતા, તારૂં દાસત્વ, તારી નિર્બળતા, અંદર અંદરનો દ્વેષ, મિથ્યાભિમાન અને દુષ્ટતા, આવી આવી સામગ્રીને સાથે લઇને શું તું સંસ્કૃતિના ઉંચામાં ઉંચા શિખરપર જવાની ઉમેદ રાખે છે ? આવા પ્રકારનીજ તૈયારી કરીને શું તું બળવાન્ બનવાની અભિલાષા રાખે છે ? જે સ્વાતંત્ર્ય માત્ર શૂરવીર અને નિડર પ્રજાઓજ ભોગવી શકે તે તું શું તારી શરમ ભરેલી ભીરુતા વડે મેળવવાની આશા રાખે છે ? ઓ હિંદુસ્તાન ! સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી એ તારી સ્ત્રી જાતિનો આદર્શ છે એ તું ભૂલતો નહિ; તારો ઇષ્ટદેવ યોગીઓનો યોગી, અને ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે તે તું ભૂલતો નહિ; તારૂં લગ્ન, તારી દોલત અને તારી જિંદગી ઇન્દ્રિયવિલાસ માટે કે તારા અંગત સુખને માટે નથી તે તું ભૂલતો નહિ; જગદમ્બાની વેદીમાં હોમાવાને માટેજ તું જન્મ્યો છે તે તું ભૂલતો નહિ; તારા દેશનું સામાજિક બંધારણ અનંત વિશ્વવ્યાપી માતૃત્વનોજ પડઘો છે તે તું ભૂલતો નહિં. અંત્યજો, અજ્ઞાનીઓ, કંગાલ લોકો, મૂર્ખાઓ, મોચીઓ, ચામડીઆઓ અને ભંગીઆઓ પણ તારા લોહીના સગાઓ છે, તારા ભાઇઓ છે, તે તું ભૂલતો નહિ. હે હિંદવાસી, હિંદુસ્તાનના વિરપુરુષ ! તું બહાદુર થા, હિંમતવાન્ થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગરૂર થા અને મગરૂરીથી જગતને જાહેર કર કે, “ હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી મારો ભાઈ છે.” તું કહેજે કે, “ અજ્ઞાન, અભણ અને કંગાલ હિંદી—હિંદનો બ્રાહ્મણ અને ભંગીયો, એ સર્વ મારા ભાઇઓ છે.” ઓ હિંદવાસી ! તારી પોતાની કેડ ઉપર એક માત્ર લંગોટીજ રહેલી હોય તો તું ગર્વથી મોટે સાદે કહેજે કે, “ દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે; અને હિંદનું જીવન એજ મારૂં જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણું છે; જુવાનીની વિલાસભૂમિ અને ઘડપણની સ્વર્ગસમી કાશી છે.” ઓ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે

કે, "હિંદુસ્તાનની પવિત્રભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ મારૂં કલ્યાણ છે." "હે ગૌરીપતિ! હે જગદમ્બા! મને ખરૂં પુરુષત્વ આપજો, હે સર્વ પ્રકારના બળ ઐશ્વર્યના ભંડાર! મારી નિર્બળતાનો, મારી ભીરુતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો." આ મહામંત્રનો હે ભારતીય જન! તું રાત દિવસ જપ કરજે.

वर्तमान हिंदुस्तानने लगतो महा प्रश्न

अने

तेनुं निराकरण.

ભારતીય પ્રજાની વિશાળ કાર્યકારિણી શક્તિ, તે શક્તિદ્વારા તેમણે કરેલાં સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો, તેમનું અખૂટ આત્મબળ, જૂદી જૂદી શક્તિઓના બળવાન્ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની મિશ્ર ગુંથણી અને એક દિવ્ય પ્રજાનું ગંભીર ચિન્તવન—એ સર્વનાં વર્ણનોથી ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરપૂર છે. રાજ્યકર્તાઓ અને મોટા મોટા શહેનશાહોના ઇતિહાસ, જનસમાજનાં ચિત્રો, રાજ્યકર્તાઓએ વખતો વખત પોતાની દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરાઇને પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કર્યા હોય તેની તવારિખો, શુભ અથવા અશુભ મનોવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થએલાં કાર્યોનાં ચિત્રો અને તે વખતની સમાજ ઉપર તેમ-નાથી થએલી અસરો, એવો જો ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ થતો હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેવો ઇતિહાસ છેજ નહીં; પણ અમુક રાજાઓ

અને ચક્રવર્તી રાજાઓના જીવનના પ્રસંગો અને તેમની વંશાવળીઓનાં વર્ણનો કરતાં હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક સાહિત્યના ભંડારની પ્રત્યેક લીટી, તેના કાવ્યનો મહાસાગર, તેનાં દર્શનશાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે, કે લાખો મનુષ્યના સમૂહરૂપ તે મહાન આર્યપ્રજા સંસ્કૃતિનો અરૂણોદય થયો તે પહેલાં પણ શરીરની કુદરતી જરૂરિઆતો પૂરી પાડવાના હેતુથી, તેમજ કુદરતના સૌંદર્યથી મોહિત થઇને પોતાના અજય્ય મનોબળનો કુદરત ઉપર વિજય મેળવવામાં ઉપયોગ કરીને, ભીન્ન ભીન્ન રસ્તે અને બીજા બીજા ઉપાયો- વડે સંસ્કૃતિના માર્ગમાં કયી કયી સ્થિતિએ વખતો વખત ઉભી હતી, અને ક્યારે ક્યારે અને કેટલી કેટલી આગળ વધતી ગઈ અને અંતે આ મહત્ત્વને સ્થાને બેસી શકી; યુગના યુગ સુધી તેમણે કુદરત સાથે જે યુદ્ધ આરંભ્યુ હતું તેમાં તેમણે તેના ઉપર અસંખ્ય ફત્તેહો મેળવીને જે ઢગલાબંધ વિજયધ્વજાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોવડે ઉત્પન્ન થયેલા તોફાની વાવાઝોડાના આઘાતથી હાલ કેટ- લોક વખત થયાં ફાટેલી હાલતમાં જોવામાં આવે છે, અને કાળચક્રનો ઘસારો તેમના ઉપર પડ્યો છે તો પણ હજી તેઓ પ્રાચીન હિંદુસ્તા- નની કીર્તિ જાહેર કરી શકે એવી હાલતમાં છે.

આ બળવાન પ્રજા મધ્ય એશિયામાંથી, યુરોપના ઉત્તર ભાગ- માંથી કે ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી કે બીજા પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવીને હિંદુ- સ્તાનમાં વસી છે, કે પવિત્ર આર્યભૂમિ પહેલેથીજ આ પ્રજાની નિવાસભૂમિ હતી તે નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. વળી હિંદુ- સ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર વસતી આ મહાન પ્રજાને કુદરતના કાયદાઓને અનુસરીને પોતાના અસલ રહેઠાણમાંથી ખસવું પડ્યું અને પછી તે કાળક્રમે પોતાનું વતન છોડીને યૂરોપ અને બીજા ભાગોમાં જઇને વસી હતી કે કેમ, વળી આ પ્રજા સ્યામ વર્ણની હતી કે ગૌર વર્ણની હતી, કાળી આંખવાળી હતી કે ભૂરી આંખ- વાળી હતી, સોનેરી વાળવાળી હતી કે કાળા વાળવાળી હતી; આ

બધી બાબતોને પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં સાધન નથી; માત્ર સંસ્કૃતભાષા યૂરોપની કેટલીક ભાષા સાથે જે સામ્ય ધરાવે છે, તેમાંથીજ પ્રાચીન ઇતિહાસના તત્ત્વવેત્તાઓ ખોવાયલા ઇતિહાસની સાંકળો બેસાડવાનો યત્ન કરે છે. આવીજ રીતે બધા વર્તમાન હિંદવાસીઓ તે આર્ય પ્રજાના શુદ્ધ વંશજો છે, કે તેમના લોહીમાં બીજી પ્રજાઓનાં લોહી ભળી ગયાં છે, અને તેમની કઈ કઈ જાતિમાં વિદેશી તત્ત્વ ભળી જવા પામ્યું છે તે પણ નિશ્ચયાત્મકપણે સાબીત કરી શકાતું નથી; છતાં આપણે આ સવાલોનો આખરનો જવાબ આપી શકીએ એમ નથી તેથી આપણને કોઈ જાતનું નુકશાન હોય એમ પણ નથી.

પણ એક વાત સારી પેઠે યાદ રાખવા જેવી એ છે કે તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાની જે જાતિ ઉપર સંસ્કૃતિના સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થયો, જેમનામાં ગંભીર ચિંતન તેના પૂર્ણ પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગ્યું, તે જાતિનાં લાખો બાળકો, તેની ભાવનાઓ અને તેના આદર્શોના વારસો, હજી પણ લગભગ તેવાજ પ્રકારનું જાતિય લક્ષણ ધરાવનારા આ દેશમાં વસે છે અને હજીપણ તેમના પૂર્વજોની ભાવનાઓ અને તેમના આદર્શોને ઝીલવા તેઓ સર્વદા ઉત્સુક છે. એ આર્ય પ્રજાના વિચારનો પ્રવાહ પર્વતો, નદીઓ અને મહાસાગરોને પણ ઓળંગીને, દિશા અને કાળની મર્યાદાઓને પણ ઓળંગીને બહાર વહેવા લાગ્યો હતો અને હજી પણ જગતની અન્ય પ્રજાઓની વિચારસૃષ્ટિમાં—કેટલીકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને કેટલીકમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે વહેતો જોવામાં આવે છે. એ સર્વદેશીય પ્રાચીન સંપત્તિનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ખૂણા ઉપર એક નાનો પણ કુદરતની તમામ શોભાઓથી રળીયામણો લાગતો ઘણોજ રમણીય દેશ આવેલો છે. તેની આસપાસ સુઘટિત અને સુરમ્ય દ્વીપમાલા આવી રહી છે;

ત્યાં મનોહર દેખાવના સર્વાંગસુંદર, સુદૃઢ અવયવવાળા, બળવાન બાહુ-વાળા અને મનની દૃઢતા અને સતત પ્રવૃત્તિ કરવાની ટેવવાળા લોકો વસતા હતા. તેમની વસ્તી તો થોડી હતી પણ તેમણે પોતાની બુદ્ધિ-વૈભવથી, બાહુબળથી અને ચારિત્ર્યસંપત્તિવડે જગતની મહાપ્રજાઓમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. શિલ્પવિદ્યામાં, ચિત્રકળામાં અને સ્થાપત્યકળામાં, સારાંશમાં જડ પદાર્થદ્વારા સૌંદર્ય પ્રકટ કરવાની શક્તિમાં તેઓ અદ્વિતીય હતા. તે ઉપરાંત તેમનામાં આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિબળ અને કાર્યદક્ષતાનો સંયોગ થયો હતો. બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ તેમને યવન કહેતી, પણ તેઓ પોતાને ગ્રીક કહેતા. આ મુઠ્ઠીભર પણ શક્તિ સંપન્ન અને આશ્ચર્યકારક પ્રજાનો ઇતિહાસ માનવજાતિના ઇતિહા-સમાં ઘણો અપૂર્વ છે, જગતના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ પ્રજાએ પ્રાચીન સમયથી માંડીને તે આજ દીન સુધીમાં લૌકિક વિષયના શાસ્ત્રોમાં એટલે કે સામાજીક, યુદ્ધનીતિવિષયક અને રાજનૈતિક વિષયોમાં તેમજ સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓમાં કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કરી હોય તો તેમના કાર્યમાં પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનો અંશ આવેલો હોવોજ જોઇએ. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત કોરે મૂકીએ અને માત્ર વર્તમાનકાળનો વિચાર કરીએ. આપણે બંગાળીઓ ઘણા ગર્વિષ્ટ છીએ, આપણે ઘણા સુસંસ્કૃત છીએ એવો દાવો કરીએ છીએ છતાં પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં આપણે આ યવન ગુરુઓનેજ પગલે ચાલીએ છીએ અને તેમનો જે કિંચિત્ પ્રકાશ યૂરોપના સાહિ-ત્યદ્વારા આપણને મળે છે તેજ પ્રમાણે આપણે આપણાં ઘર અજ-વાળીએ છીએ; પરંતુ વર્તમાન યૂરોપ પણ દરેક બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીકનો ચેલો અથવા તેનું બચ્ચું છે. તે એટલે સુધી કે ઇંગ્લંડના એક જ્ઞાની પુરુષે એવો ઉદ્દગાર કાઢ્યો છે કે, "જે કાંઈ કુદરતે બનાવેલું ન હોય તે ગ્રીક લોકે બનાવેલું હોવું જોઇએ."

હિંદુસ્તાન અને ગ્રીસરૂપી એક બીજાથી દૂર આવેલા પર્વતોમાંથી આર્ય પ્રજા અને યવન પ્રજાની બે મહાન નદીઓ વહેવા લાગી.

આર્ય પ્રજાના પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનાં પૂર વહે છે; ત્યારે જગતમાં જે કાંઈ સુંદર અને સુલલિત છે તેના આદર્શોથી ગ્રીક પ્રજાનો પ્રવાહ ભરપૂર છે. એ બે પ્રજાઓ વખતો વખત એક બીજાના સમાગમમાં આવતી ગઈ છે, અને જ્યારે જ્યારે એવો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ બે ભીન્ન ભીન્ન સંસ્કૃતિના સમાગમથી બુદ્ધિવિષયક અને આધ્યાત્મિક ભરતીનો પ્રચંડ જુવાળ જન• સમાજમાં ઉછળે છે અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિની મર્યાદા વધારે વિશાળ બને છે અને મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનાં અને બંધુતાનાં બંધનો દૃઢ થતાં જાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં એકવાર હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવિચારનો ગ્રીક લોકોની કાર્યદક્ષતા સાથે સમાગમ થવાથી પારસિક, રોમન અને બીજી મહાપ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી સીકંદરના આક્રમણ પછી આ બે મહાન જળધોધ એકઠા થવા પામ્યા હતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા આધ્યાત્મિક ભાવનાના પૂરે ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્વરૂપ લઇને અડધી દુનિયામાં ધર્મભાવનાની રેલછેલ કરી નાખી. ત્યારપછી એક પ્રસંગે તેમનો બીજીવાર સમાગમ થતાં આરબ પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને આબાદી થવા પામી કે જે દ્વારા વર્તમાન યૂરોપીય સંસ્કૃતિનો પાયો નખાયો. હવે આપણાજ સમયમાં આ બે મહાન્ શક્તિઓના સમાગમનો સુયોગ ફરીથી ઉભો થયો છે; અને આ વખતે તેમના કાર્યનું મધ્યબિંદુ હિંદુસ્તાન છે.

હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ પૂરેપૂરી રીતે નિવૃત્તિની ભાવનાથી ભરપૂર છે. યવન પ્રજાનો જાતિસ્વભાવ પોતાના સામર્થ્યનું પ્રકટીકરણ કરવાનો છે. એક પ્રજા ગંભીર ધ્યાનનિમગ્ન છે; બીજી પ્રજામાં "શું કરીને કુદરતપર અધિકાર ભોગવું?" એવી ભાવનાથી પ્રેરાઇને નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. એક પ્રજાનું જીવન સૂત્ર "ત્યાગ" છે, ત્યારે બીજીનું "ભોગ" છે. એક પ્રજાની તમામ શક્તિઓ બહારથી અંદર વળે છે, ત્યારે બીજીની અંદરથી બહાર

આવે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન એજ એક પ્રજાનો જ્ઞાનનો સરવાળો છે, ત્યારે બીજી પ્રજા અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવતાં ધરાતીજ નથી. એક મોક્ષની કામના રાખે છે ત્યારે બીજીને રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય જોઇએ છે; એકને સાંસારિક ઉપભોગ મળે કે ન મળે તેની પરવા નથી, ત્યારે બીજી પ્રજાનું લક્ષ્ય આ દુનિયાનેજ સ્વર્ગતુલ્ય કેવી રીતે બનાવવી તે તરફજ ચોંટેલું છે; એકને અનંતકાળના આનંદની જીજ્ઞાસા છે અને જગત્‌ના ક્ષણિક ઉપભોગ તરફ તે નજર કરતી નથી ત્યારે બીજી પ્રજા અનંતકાળના આનંદના અસ્તિત્વ વિષે પણ શકમંદ હોવાથી અથવા તો તે આનંદ ઘણોજ દૂર જાણીને બને એટલા જગત્‌ના ઉપભોગની પ્રાપ્તિ કરવા પાછળજ પોતાની શક્તિ રોકે છે.

આ જમાનામાં તો મનુષ્યપ્રજાના આ બેઉ નમુના નાશ પામ્યા છે અને તેમના શારીરિક અને માનસિક સંતાનો રૂપે તેમનાં કાર્યો—તેમના વિચારો હયાત છે. યૂરોપ અને અમેરિકા યવન પ્રજાઓનાં સંતાનો છે અને પિતાના કરતાં પુત્ર સવાઈ કરે તેમ તેઓ પોતાના પ્રદેશમાં યવન પ્રજાના કરતાં પણ ઘણા આગળ વધી ગયા છે. તેમના કાર્યકલાપથી એ યવન પ્રજાનું નામ વિશેષ ઉજ્વળ બન્યું છે ત્યારે ભરતખંડના આધુનિક વતનીઓ—મહાન્ આર્યપ્રજાના સંતાનો—તેમના પૂર્વજોને કીર્તિ અપાવે એવા રહ્યા નથી. આમ છતાં રાખથી ઢંકાયલો અગ્નિ જેમ અંદરથી સળગતો હોય છે તેમ હાલના હિંદવાસીઓના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજોનો હોમાગ્નિ વિદ્યમાન રહેલો છે; અને ઇશ્વરકૃપાથી યોગ્ય વખતે તે ફરીથી પોતાનો પ્રભાવ બતાવશે પણ ખરોજ.

પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે એ પ્રાચીન હોમાગ્નિ સહસ્રશિખાએ ભભુકી ઉઠશે ત્યારે તેમાંથી શું પરિણામ આવશે ?

શું યજ્ઞકુંડમાંથી નીકળતા ધુમ્રરાશિવડે ભરતખંડનું આકાશ ફરીથી આચ્છાદિત થઈ જશે ! શું યજ્ઞપશુઓના લોહી વડે પોતાને

યશસ્વી માનનાર માણસો ફરીથી પ્રકટ થશે ? શું ગોમેધ, અશ્વમેધ, પતિના મરણ પછી અથવા તેની ગેરહાજરીમાં તેના ભાઇદ્વારા સંતાન ઉત્પત્તિ કરીને વંશરક્ષણ કરવાનો રિવાજ અને એવી બીજી પ્રથાઓ પાછી ફરીથી અમલમાં મૂકાશે ? શું બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકોની ભરતી આખા હિંદુસ્તાનપર ફરી વળીને જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા મઠ અને સ્તૂપ ઉભા કરશે ? શું મનુની આજ્ઞાઓનું પાછું ફરીથી પાલન થશે ? અથવા તો અમુક ખોરાક ન ખવાય અને તેમાં પણ એક પ્રાંતમાં એક ચીજ ખપે, ને બીજા પ્રાંતમાં ન ખપે એવા વિચિત્ર મતભેદનું આખા દેશ ઉપર ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય હાલ છે તે ચાલુ રહેશે ? શું જ્ઞાતિભેદ કાયમ રહેશે અને જ્ઞાતિનું નિરાકરણ મનુષ્યના જન્મ ઉપરથીજ થયા કરશે કે તેના ગુણ ઉપરથી ? અમુક વસ્તુને અડકાય અને અમુક વસ્તુને ન અડકાય તેનો નિર્ણય અડકનારની પોતાની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ઉપરથી થશે કે હાલ જેમ બંગાળામાં અને મદ્રાસ તરફ ચાલે છે તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે, અથવા તો પંજાબમાં થયું છે તેમ એવી જાતના ભેદ ભુંસાઈ જશે ? મનુના સમયમાં થતું હતું તેમ અમુક વર્ણનો માણસ પોતાનાથી એક પદવી ઉતરતી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન સંબંધ જોડી શકતો, અને એજ પ્રમાણે હજી નેપાળમાં થાય છે, તે પ્રથા શું ફરીથી દાખલ થશે ? અથવા તો શું બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં થાય છે તેમ લગ્નવ્યવહારમાં જ્ઞાતિના જે અનેક નાના વિભાગો પડી ગયા છે તે વિભાગની મર્યાદા ન ઓળંગવાનો રિવાજ છે તે ચાલુ રહેશે ? દેશના અમુક ભાગમાં જ્ઞાતિભેદ વધારે ચીવટથી પળાય છે તેમજ અમુક ભાગમાં તેના તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, વળી પ્રાંત પ્રાંતના રિવાજો ઘણા જૂદા જૂદા પ્રકારના છે; એટલુંજ નહિ પણ એકજ પ્રાંતની જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓના રિવાજો વચ્ચે ઘણોજ તફાવત છે. આ સઘળું ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું કામ ઘણુંજ મુસ્કેલીભર્યું છે.

ત્યારે ભવિષ્યમાં થશે શું ?

જવાબ એ છે કે જે આપણી પાસે અત્યારે નથી અને કદાચ આપણા પૂર્વજો પાસે પણ ન હતું તે આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. જે પદાર્થ યવન પ્રજા પાસે હતો, અને જેના પ્રબળ આંદોલનથી પ્રેરાઇને આજે આખા જગતને ચેતનમય કરી નાખનાર પ્રચંડ વિદ્યુતપ્રવાહ યુરોપમાંથી વહેવા લાગ્યો છે તેની આપણને જરૂર છે. આપણને તે જુસ્સાની જરૂર છે, સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમની જરૂર છે, સ્વાશ્રયની જરૂર છે, અડગ ધૈર્યની જરૂર છે, કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે, આખી પ્રજા એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરે એવા સુવ્યવસ્થિત નિયમની જરૂર છે અને પોતાની સ્થિતિમાં વખતો વખત સુધારો કરવાની ઉલટની જરૂર છે. ભૂતકાળ તરફ હંમેશાં નજર કરવાની ટેવ જરા ઓછી કરીને આપણે ભવિષ્ય તરફ નજર રાખીને આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાનો અનંત વિકાસ કરવો જોઇએ; અને પગથી માથા સુધી નાડીએ નાડીમાં અને રગેરગમાં ઉછળી રહેતો રજોગુણનો પ્રબળ જુસ્સો આપણામાં પ્રકટ કરવાની જરૂર છે.

ત્યાગ અને વૈરાગ્ય કરતાં વધારે શાંતિ આપનાર બીજું કાંઇજ નથી. શાશ્વત સુખને મુકાબલે સંસારનું ક્ષણિક સુખ કશા હિસાબમાં નથી; સત્ત્વગુણદ્વારા જે બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું બળ બીજા ગુણથી નથી મળતું, આત્મજ્ઞાનને મુકાબલે બીજાં બધા વિષયનાં જ્ઞાન કેવળ અજ્ઞાન જેવાં છે, આ સર્વ બાબતો ખરી છે; પરંતુ હું એ પૂછું છું કે, વર્તમાન સમયમાં સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યો ભરતખંડમાં કેટલાં છે તે મને કહેશો ? ભેદભાવનાં બંધનો તોડી અભેદ અનુભવનારા ઉદાર આત્માઓ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલા નીકળી આવશે ? જે દૂરદર્શી જ્ઞાનવડે જગત્‌નાં સુખ મિથ્યા સ્વપ્નવત્ સમજાય છે તેવું જ્ઞાન મેળવવાને કેટલાં માણસો આપણા દેશમાં ભાગ્યશાળી છે ? ઇશ્વરનું સૌંદર્ય અને તેની વિભૂતિનું ધ્યાન ધરતાં દેહનું પણ ભાન ભૂલી જાય એવા મહાનુભાવ પુરુષો ત્રીસ કરોડની વસ્તીને મુકાબલે અત્યારે અહીં છેક નહિ જેવાજ છે, અને એટલા ગણ્યા ગાંઠ્યા

માણસો મુક્ત દશા અનુભવે તેટલા માટે શું બાકીના કરોડો સ્ત્રી પુરુષો સંસારનાં ચાલુ બંધનો અને ધર્મની રૂઢિઓના ચક્ર નીચે કચરાવા દેવાં ?

અને તેમ કરવાથી દેશને લાભ પણ શો છે ? સત્ત્વગુણનો ઢોંગ કરીને આખો દેશ ધીમે ધીમે ઘોર તમોગુણના સમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે તે તમે જોઇ શકતા નથી ? મૂર્ખમાં મૂર્ખ અને જડમાં જડ માણસ પણ મનોવિકાર અને ક્રિયારહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાનની જીજ્ઞાસાને બહાને પોતાનાં આળસ અને અજ્ઞાન છુપાવે છે. એદી-પણામાંજ જન્મેલા અને એદીપણામાંજ જીંદગી ગુજારનારા જીવડાઓ વૈરાગ્યના ઢોંગ કરીને કામ કરવાની પોતાની નાલાયકીને છુપાવી રહ્યા છે; પૈશાચિક વૃત્તિવાળા માણસો પણ પોતાનાં ઘાતકી કામોને ધર્મનાં અંગ અને તપશ્ચર્યા તરિકે ગણાવવા મથે છે; કોઈ પોતાના દોષ જોતું નથી અને બીજાઓ ઉપર આરોપ મૂકવા તૈયાર રહે છે; અમુક ગ્રંથો મ્હોડે કરનાર જ્ઞાની કહેવાય છે; બીજાના વિચારોને પોતાના તરીકે લખી કે બોલી જનાર મોટા વિચારક કહેવાય છે અને અમારા પૂર્વજો આવા હતા તેનું સ્મરણ કરવામાંજ કીર્તિની પરાકાષ્ટા આવી રહી છે—આટલું આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં “ આખો દેશ હડહડતા તમોગુણમાં દિનપ્રતિદિન ડૂબતો જાય છે ” તેની વધારે સાબિતી તમારે શી જોઇએ છે ?

માટે સત્ત્વગુણથી તો આપણે ઘણાજ દૂર નીકળી ગયા છીએ. ખરેખરી પરમહંસ દશા પ્રાપ્ત કરવા જેઓ હજી લાયક નથી થયા, પણ જેઓ લાયક થવાની આશા રાખે છે તેમને માટે પણ રજોગુણ સપ્ન પ્રવૃત્તિ કરવાનો જુસ્સો ઘણોજ ઉપકારક છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ તમોગુણમાંથી નીકળવા માટે રજોગુણની અવસ્થામાંથી પસાર થયા વગર પૂર્ણ સત્ત્વગુણમય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહીં. ભોગની તૃષ્ણાનું પૂરેપૂરૂં શમન થયા વગર યોગ સાધી શકાયજ કેવી રીતે ?

ભોગનાં વિવિધ પ્રલોભનો તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયા વગર ત્યાગની ભાવના સાધી શકાયજ કેવી રીતે ?

હિન્દુસ્તાનમાં જેમ રજોગુણ લગભગ નથી તેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સત્ત્વગુણનો પણ તેવોજ અભાવ છે; તેથી કરીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના શાશ્વત જીવનનો આધાર હિન્દુસ્તાનમાંથી તે દિશાએ વહી જતા સત્ત્વગુણના ગ્રહણ કરવા ઉપર રહેલો છે. જો તેઓ સત્ત્વગુણને નહિ ઝીલે તો તેમનું અસ્તિત્વ પણ લાંબો વખત ટકશે નહિ; એવીજ રીતે આપણે પણ આપણા દેશમાં ઘર કરી રહેલા તમોગુણને રજોગુણવડે દબાવી નહિ દઇએ તો આપણા સંસારવ્યવહારને નિભાવવા પૂરતાં સાધનો પણ આપણને પ્રાપ્ત થશે નહિ. વળી પરલોક વિષેના જે ઉચ્ચ આદર્શો અને મહેચ્છાઓ આપણે સેવીએ છીએ, તેના સાક્ષાત્કારમાં પણ સખ્ત વિઘ્નો નડયા વગર રહેશે નહિ.

ઉદ્બોધન* પત્રનો મુખ્ય હેતું એજ છે કે આ બેઉ શકિતઓનો એટલે રજોગુણ અને સત્ત્વગુણનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સંયોગ કરાવવાના કાર્યમાં સાધનભૂત બનવું.

પરંતુ તેમ કરવા જતાં એક મોટો ભય એ રહેલો છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ભાવનાના ઘસારાથી યુગના યુગ થયાં અત્યંત પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલાં આપણાં કિંમતી રત્નો ધોવાઇ જવાનો સંભવ છે. તેના પ્રચંડ જોરથી ઘૂમતા વમળમાં પડીને ભારતીય પ્રજાને એટલે દરજ્જે આત્મવિસ્મરણ થઇ જાય અને તેનું પરિણામ એવું પણ આવે કે ભરતભૂમિ પુણ્યતીર્થરૂપ મટીને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે થતા

---

*રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી બંગાળી ભાષામાં શરૂઆતમાં પાક્ષિક અને પાછળથી માસિકના સ્વરૂપમાં સને ૧૮૯૯ ની સાલથી ઉદ્બોધન નામનું માસિક પ્રકટ થવા માંડયું હતું, અને હજી પણ ચાલે છે. તેના ઉપોદ્ઘાત તરિકે સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાળીમાં પહેલો લેખ લખી મોકલ્યો હતો તેનું આ ભાષાંતર છે.

યુદ્ધોની રણભૂમિ બની જાય! વળી એ પણ બીજો ભય છે કે પાંશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવાના મોહમાં તેમના અનેક નહિ ઇચ્છવા જેવા અને આપણા દેશને માફક પણ ન આવી શકે એવા રિવાજો તરફ આસક્તિ વધી જાય, અને તેથી કરીને આપણા પ્રજાકીય આદર્શો અને રિવાજો નિર્મૂળ થઇ જઇને આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે પ્રિય અને મૂલ્યવાન્ છે તે બધું ગુમાવી બેસીએ. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે તે માટે આપણી પ્રજાકિય સંપત્તિ હંમેશાં આપણી નજર આગળ રહેવી જોઇએ કે જેથી કરીને છેક નીચામાં નીચી શ્રેણીનો હિન્દુ પણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલી સંપત્તિ કઇ છે તે જાણી અને જોઇ શકે. આ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે, અને તેની સાથે દેશની બહારથી પણ જે પ્રકાશ આપણને મળી શકે તેને આવકાર નિઃસંકોચપણે આપવો જોઇએ. ભલે પ્રકાશનાં કિરણ બહારથી આવ્યા કરે, ભલે ચાર દિશાએથી તેજના ઓઘ વરસી રહે, પશ્ચિમ દિશાએથી આપણા દેશ તરફ ભલેને પ્રકાશનાં પૂર વહેવા લાગે—તેથી આપણે કંઇ ડરવાનું પ્રયોજન નથી. જે નિર્બળ છે, દૂષિત થએલું છે, તે નાશ થવાને સરજાયેલું છે. આપણું પોતાનું તેવું કેટલુંક નાશ પામે તેથી આપણને નુકશાન નથી. જે બળવાન છે, જીવનપ્રદ છે, તેજ અવિનાશી છે. તેનો નાશ કોઇ કાળે પણ થનાર નથી.

સનાતન હિમરાશીના મુકુટથી જેના શિખરો શણગારાયાં છે એવા હિમાલય પર્વતમાંથી ગર્જના કરતા, ઉછળતા હજારો જળઘોધ વહે છે, અસંખ્ય બરફની નદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, નાનાં મોટાં અસંખ્ય ઝરણાંઓ અને વહેળાઓ ચારે દિશાએ દોડવા માંડે છે અને તે બધાં એકત્ર થઇને પ્રાણીનો એક મહાન્ સમુદાય બને છે, અને તે દેવગંગા મંદાકિની રૂપે પ્રચંડ વેગથી મહાસાગર તરફ ધસી જાય છે; તેવીજ રીતે અસંખ્ય સાધુપુરુષોના હૃદયમાંથી અને જુદા જુદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થએલા બુદ્ધિસંપન્ન મહાપુરુષોના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થએલા

વિચારો, આદર્શો અને આત્મબળના પ્રવાહો મનુષ્યની ઉંચા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન અને કર્મભૂમિ ભરતખંડમાં એકત્ર થયાં છે. અત્યારે આશ્ચર્યકારક સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. વિજળી, આગગાડી, આગબોટ અને છાપખાનાના જમાનામાં જૂદા જૂદા દેશની ભાવનાઓ, પ્રથાઓ, રિવાજો, જાતિના આદર્શો, વિજળીની ઝડપથી દેશમાં બધે ફેલાવા લાગ્યાં છે. દેશમાં અમૃતનાં પૂર દાખલ થવા લાગ્યાં છે; પણ સંભાળજો, સાથે ઝેરની નદીઓ પણ છે. બહારથી ઘણું ગ્રહણ કરવા જેવું આવે છે, પણ તેમાં ત્યાગ કરવા જેવાં તત્ત્વો પણ હોય છે. એ ભરતીના વેગને અટકાવવાની તાકાત હિન્દુસમાજમાં નથી. તેમણે પ્રથમ પુષ્કળ કોલાહલ કર્યો અને ભારે ઝઘડા મચાવ્યા પણ ચારે દિશાએથી જૂદે જૂદે રૂપે પશ્ચિમની જે અસરો આ દેશપર થવા લાગી છે અને તેને પરિણામે પ્રજાની ભાવનામાં જે પરિવર્તન થાય છે અને થશે તેને અટકાવી શકાય એમ છેજ નહિ. સંચામાંથી (મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, અંત્યજ કે ગમે તે જાતિના માણસને હાથે ચલાવાતાં) ગળાઇ આવેલાં નળનાં પાણી, હાડકાંની રાખથી શુદ્ધ કરેલી ખાંડ—લોકો મોઢેથી બબડતા જાય છે પણ નિરાંતે ઉપયોગમાં લેતા જાય છે. ધીરે ધીરે આપણા ઘણાજ જૂના અને ઘણાજ વહાલા કરી લીધેલા રિવાજો એક પછી એક ઘસાઇને ખરી પડતા જાય છે, અને તેમને જાળવવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી! પણ સામર્થ્ય શા માટે નથી? શું સત્ય નિર્બળ છે? નહિ, નહિ, તેમ નથી, પણ જે રિતરિવાજો પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અને પાશ્ચાત્ય કાયદાની અસરથી ખરી પડવા લાગ્યા છે તે ખરા આચાર નહિ પણ અનાચાર હોય એમ પણ શું બનવાજોગ નથી?

बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय અનેકનાં કલ્યાણ અને સુખને માટે નિઃસ્વાર્થપણે પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ઉદ્બોધનપત્ર દરેક સ્વદેશવત્સલ અને મહાનુભાવ વિદ્વાનોને આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિરાકરણ કરવાનું નિમંત્રણ કરે છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે સંપ્રદાય

તરફ દ્વેષ અગર વિરુદ્ધતા રાખ્યા વગર તેમજ કડુ અને અસભ્ય ભાષા કોઇને માટે પણ નજ વાપરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને, તે સર્વને પોતાથી બની શકે તેટલી બધી સેવા અર્પણ કરે છે.

ઉદ્યોગ કરવો એ અમારા અધિકારની વાત છે. પરિણામ પ્રભુને હાથ છે. અમે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ—" હે અનંત પરમાત્મા અમને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપજે. હે અનંત બળશાળી ! અમને બળવાન્ બનાવજે. હે અનંત વીર્યવાન્ શક્તિ ! અમને વીર્યવાન્ કરજે. "

